

TÜRK DİLLERİ ARAŞTIRMALARI DİZİSİ: 62

Yayımlayan: Mehmet Ölmez

Orta Asya'dan Anadolu'ya Alfabeler

29-30 Mayıs 2007, Eskişehir

Bildiriler

İstanbul 2011

Orta Asya'dan Anadolu'ya Alfabeler

Orta Asya'dan Anadolu'ya Alfabeler

29-30 Mayıs 2007, Eskişehir

Bildiriler

Mehmet Ölmez, Fikret Yıldırım

 EREN

İstanbul 2011

Orta Asya'dan Anadolu'ya Alfabeler
29-30 Mayıs 2007, Eskişehir
Bildiriler

Yayımlayanlar:
Mehmet Ölmez, Fikret Yıldırım

Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi: 62
Yayımlayan: Mehmet Ölmez
E-mail: molmez@yildiz.edu.tr

© Mehmet Ölmez

1. baskı, İstanbul, Aralık 2011

ISBN 978-975-6372-50-0

Kapak resimleri: *Berlin Asya Sanatları Müzesi* ve
Berlin Brandenburg Bilimler Akademisi arşivlerinden

Eren Yayıncılık Kitap Dağıtım Ltd. Şti
Tünel, İstiklal Cad. Sofyalı Sokak No. 34
34430 Beyoğlu - İstanbul, Türkiye
Tel.: +90 - (0) 212 - 252 05 60
Sertifika no: 18497

TDAD yazışma adresi

Mehmet Ölmez
Yıldız Teknik Üniversitesi
Fen-Ed Fak. T.D.E. Bölümü
Davutpaşa Yerleşim Birimi
34210 Esenler-İSTANBUL
olmez.mehmet@gmail.com
Tel: (90.212) 383 44 47

“Kitap Matbaası”nda basılmıştır.
Davutpaşa Caddesi
No 123, Kat 1
Topkapı-İstanbul
Tel.: 90.212 482 99 10
Sertifika no: 16053

İ Ç İ N D E K İ L E R

Sunuş	7
Foreword	8
Irina Nevskaya: Recently discovered Old Turkic Runic inscriptions in Mountainous Altai	9-20
Klaus Röhrborn: Eski Uygur Alfabesindeki “Fonolojik Prensip” Problemi Üzerine	21-28
Osman Fikri Sertkaya: Uygur Alfabeleri Hakkında.....	29-41
Özlem Ayazlı, Mehmet Ölmez: Eski Uygurca Metinlerin Transkripsiyonunda kullanılan Yöntemler ve İşaretler	43-83
Özlem Yiğitoğlu: Uygur Harfli Kutadgu Bilig’de h’nin Gösterimi	85-108
Gürer Gülsevin: Eski Anadolu Türkçesinde Uzun Ünlülerin İmladan Tespiti ve <i>Miftahü’l-Cenne</i> Örneği	109-128
Mehmet Aydın: <i>Fezâ’il-i Mekke ve’l-Medîne ve’l-Ğudsüş-Şerîf</i> in Amasya Yazmasında Ünlülerin Yazılışıyla İlgili Sorunlar	129-136
Semih Tezcan - Peter Zieme: 1915’te Süryani Yazısıyla Yazılmış Osmanlıca Bir Mektup	137-151
Fikret Yıldırım: 19. ve 20. Yüzyıllarda Yeni Uygurcanın Yazımında Kullanılan İmla	153-174
Volker Rybatzki: Between East and West: Central Asian writing systems	175-268

Sunuş

Türkler, Moğolistan'daki Eski Türk yazıtlarından günümüze bağlı oldukları kültür çevresine, girdikleri dinlere göre çok çeşitli alfabeler kullanmışlardır. Bu alfabelerin hemen hemen her biri çeşitli yönlerden Türkçenin seslerini göstermekte yetersiz kalmıştır. Daha doğru bir ifadeyle bu alfabeler Türk dilindeki her sesi tam olarak gösterememiştir. Kullanılan alfabeye göre bu eksiklikler ya ünsüzlerin ya da ünlülerin gösterimi ile ilgilidir.

Eski Türk runik yazısı ünsüzlerin yazımında fazla bir sorun içermezken ünlülerin yazımında, daha doğrusu okunuşunda belirli güçlükler içermektedir. Ortadoğu kökenli Aramî-Süryanî, Soğd, Arap alfabelerinden geliştirilen yazı sistemleri, Türk dili söz konusu olduğunda, özelde yuvarlak ünlülerin, genelde de ünlülerin gösteriminde yetersizdir. 20. yüzyılda hemen hemen bütün Türk dillerinde en az bir kez alfabe değişikliği olmuştur. Bunlardan devlet dili olan Türkçenin alfabesi Arap harfli "Osmanlı" alfabesinden Latin esaslı yeni Türk alfabesine; Çağatay yazı diline dayanarak gelişen Ortaasya İslamî Türk dilleri ise 1920'lerden sonra Latin harflerine dayanan bir alfabe kullanırken 1940'lardan itibaren Kiril esaslı alfabelere dayandırılmıştır. Bu durum Kafkas, Volga, Güney Sibirya ve Kuzey Doğu Sibirya Türk dilleri için de geçerlidir. Kısacası, Sovyet kültür çevresine bağlı olan ülkelerde yaşayan Türk halklarında, 1990'lara değin Kiril yazısına dayanan alfabeler kullanılmıştır. Bu genellemenin dışında kalanlar, çeşitli bölgelere dağılmış olan Karayca ile İran, Irak ve Afganistan'da resmî olarak alfabesiz olan Türk dilleridir (Irak Türkmencesi, Güney Azerbaycan Türkçesi, Horasan Türkçesi, İran Türkmencesi, Halaçça, Kaşkay ve İnallu diyalektleri, Afganistanda konuşulan Türk dilleri vb.).

Çin'de konuşulan Türk dillerinden üçünün resmî olarak yazı sistemleri varsa da altısının yoktur. Bunlardan Çağdaş Uygurca, Kazakça ve Kırgızca için 1965-1983 yıllarında, Çincenin Latin harfleriyle yazımında kullanılan 漢語拼音 *Hànyǔ Pīnyīn* sisteminden geliştirilmiş bir alfabe kullanmış, 1983 sonrası ise Arap harfli sisteme dönülmüştür. Çin'de kullanılan Tuvaca, Özbekçe, Tatarca, Sarı Uygurca, Salırca ve Fuyu Kırgızcası içinse resmî bir alfabe bulunmaz.

Türklerce kullanılan alfabeler üzerine *Türk Dilleri – Giriş* adlı çalışmadaki alfabe tabloları ile burada anılan çalışmalara bakılabilir (T. Tekin, M. Ölmez, İstanbul ²2003, s. 165-170). Yenilerde ise buraya İngeborg Baldauf'un *Schriftreform und Schriftwechsel bei den muslimischen Russland- und Sowjettürken (1850-1937)* (Budapest 1993) adlı çalışması ile Hatice Ş. User'in *Başlangıcından Günümüze Türk Yazı Sistemleri* (Ankara 2006) adlı çalışmalarını ekleyebiliriz. Tarihî Türk dilleri ile öteki Altay dilleri söz konusu olduğunda ise T. Tekin'in 14 alfabeyi ele alan *Tarih Boyunca Türkçenin Yazımı* (Ankara 1997) adlı derlemesi ile İ. de Rachewiltz ve V. Rybatzki'nin *Introduction to Altaic Philology* (Leiden & Boston 2010) adlı kitaplarını anabiliriz. İpek Yolu alfabeleri için ayrıca *Languages and Scripts of Central Asia* da unutulmamalıdır (yay. Sh. Akiner, N. Sims-Williams, London 1997).

Elinizdeki kitap ise 2007 yılında Alman Doğubilimleri Kurumu'ndan (Deutsche Orient-Institut İstanbul) Claus Schönig, Anadolu Üniversitesi'nden Abdulkadir Güler ve Yıldız Teknik Üniversitesi'nden Mehmet Ölmez'in düzenlemesi ve ilk iki kurumun destekleriyle Eskişehir'de düzenlenen toplantıda sunulan bildirilerden Türk dili ile ilgili olanları içermektedir. Toplantıda sunulan ve Eski Anadolu Dilleri ile ilgili olan bildiriler bu kitaba girmemiştir. Toplantıya katkılarından dolayı her iki kuruma burada ayrı ayrı teşekkür ederiz.

Foreword

Beginning from the Old Turkic Inscriptions found in Mongolia, Turks have used various alphabets depending on their cultural environment and the religions they adopted. Almost all of these alphabets have lacked in representing the sounds of the Turkic language. To be more precise, these alphabets have been incapable of representing every voice in the Turkic language. The said incapability relate to the representation of the consonants or the vowels.

Although the Old Turkic Runic writing did not cause significant number of problems regarding the writing of the consonants, it caused some problems related to the reading of the vowels. The writing systems which were developed through use of Middle Eastern Aramic-Syriac, Sogdian or Arabic alphabets are inefficient in case of representing the vowels in general and the rounded vowels in particular when the Turkic language is in question.

During the 20th century, almost every Turkic Language experienced a change of alphabet at least once. The alphabet of Turkish, an official language, was changed into Latin-derived new Turkish alphabet from the Ottoman alphabet, which was composed of Arabic letters; having been developed on the basis of Chagatai writing language, Central Asia Islamic-Turkic languages, which had started using Latin alphabets in the 1920s, started to use Cyrillic alphabets after 1940s. The same situation applies to the Caucasian, Volga, South Siberian and North-East Siberian Turkic languages. In short, Turkish people living in the countries subjected to the Soviet culture environment had used Cyrillic alphabets until 1990s. The exceptional languages are the Karai Turkish, which is spoken across a vast land, and the Turkic languages that are officially spoken in Iran, Iraq and Afghanistan without alphabets (Iraqi Turkmen, Southern Azerbaijan Turkish, Khorasan Turkish, Persian Turkmen, Chaladj, Qashqai and Eynallu dialects, Turkic languages spoken in Afghanistan etc).

Three of the Turkic languages spoken in China officially have writing systems; however, six of them do not. Based on 漢語拼音 *Hànyǔ Pīnyīn* system which is used to write Chinese by Latin letters, an alphabet was developed for Modern Uighur, Kazakh and Kyrgyz between the years 1965 and 1983. However, the system using the Arabic letters was adopted again after 1983. The Tuvan language, Uzbek, Tatar, Yugur, Salar or Fuyuy Kyrgyz, which are spoken in China, do not have official alphabets.

Regarding the languages used by Turkic peoples, the alphabet tables shown in *Türk Dilleri – Giriş* (T. Tekin, M. Ölmez, İstanbul ²2003, p. 165-170), and the mentioned studies can be taken as a reference. Among the recent studies, Ingeborg Baldauf's *Schriftreform und Schriftwechsel bei den muslimischen Russland- und Sowjettürken (1850-1937)* (Budapest 1993) and Hatice Ş. User's *Başlangıcından Günümüze Türk Yazı Sistemleri* (Ankara 2006) can be included to reference books. As for the historical Turkic languages and other Altaic languages, T. Tekin's *Tarih Boyunca Türkçenin Yazımı* (Ankara 1997), which is a compilation discussing 14 alphabets, and I. de Rachewiltz and V. Rybatzki's *Introduction to Altaic Philology* (Leiden & Boston 2010) can be cited as reference books. Also, *Languages and Scripts of Central Asia* (ed. Sh. Akiner, N. Sims-Williams, London 1997) should be noted to refer to about the alphabets used along the Silk Road.

This book, however, includes the papers related to Turkic languages from among those presented at the Conference of "Orta Asya'dan Anadolu'ya Alfabeler / Alphabets from the Central Asia to Anatolia", organized by Claus Schönig from The Orient-Institut Istanbul (now Berlin Free University), Abdulkadir Gürer from Anadolu University (now Ankara University) and Mehmet Ölmez from Yıldız Technical University (2007). The papers on the Ancient Anatolian Languages presented at the same Conference are not included in this book. We would like to take this opportunity to thank these two institutions for the contribution they made to the Conference.

Recently discovered Old Turkic Runic inscriptions in Mountainous Altai

Irina Nevskaya
(Novosibirsk, Frankfurt)

1. Introduction

Old Turkic Runic inscriptions found in the Republic Mountainous Altai, Russian Federation together with the inscriptions of Mongolia, of the basin of the river Yenisei, of Kirgizstan, China, and Kazakhstan constitute a large corpus of several hundred inscriptions. Among them, the Orkhon and Yenisei inscriptions are the most famous ones and the best studied ones. As for inscriptions found in Siberia, a few generations of Turkologists have dealt with them, beginning with their discoveries by Swedish officers who were prisoners of war in Siberia, or by travelers and salesmen (1711 to 1721 – first discoveries of Yenisei inscriptions by Filip Johan von Strahlenberg (1730), 1721 – D. Messerschmidt found an inscription in the valley of the river Uybat in Khakassia), and with their first documentation by Finnish researchers in the course of Finnish expeditions headed by I. R. Aspelin in 1880ies (1889, 1892). We can further refer to W. Tomsen, V. V. Radlov, P. M. Melioranskij, V. Bang, S. E. Malov just to name a few of them. The Yenisei inscriptions have been recently intensively studied by I. V. Kormuşin (1997). As a result, we know much about the Yenisei inscriptions alongside the Orkhon ones; about their signs, palaeography, and orthography.

This was not the case with the Altai Runic. Moreover, there used to be quite a number of prejudices and questionable opinions concerning the Altai Runic tradition. The Altai Runic inscriptions were considered to represent a dying period of the Old Turkic Runic tradition: they are very short, there are no inscriptions containing a more or less complete text which makes their reading impossible. This opinion was shared by many Turkologists.

Although it is true that the Altai inscriptions that have been known earlier are rather short, many of them have not been preserved in full, we should be careful in evaluating these inscriptions as representatives of a dying Runic tradition. Numerous inscriptions have been found recently so that the inventory of known inscriptions quickly expands, and our views should be revised.

Our article presents some recent advances in documenting and investigating Altai Runic inscriptions.

2. Some remarks on the history of Altai Runic research

In Mountainous Altai, the first Runic inscriptions were found by G. I. Spasskij on the bank of the river Charyš in 1809 (see Tenišev 2006, 2006a for readings of those inscriptions). Later, in 1865 Radlov, V. V. found a silver vessel with four Runic signs on its bottom there. This inscription was later deciphered by Melioranskij, P. M. (Melioranskij 1903). These were occasional finds. Later, more discoveries were made by chance by local people or were a by-product of archaeological research (Kiselev 1936; Evtjuxova & Kiselev 1941). A more systematic research on the Altai Runic tradition started in the 1950ies. A number of Russian researchers dealt with Altai Runic inscriptions: Okladnikov, A. P., Sejdakmatov, K., Baskakov, N. A., Borovkov, A. K., Tenišev, Ė. R., Nadeljaev, V. M., Vasil'ev, D. D., Kubarev, V. D., Kyzlasov, I. L. (Sejdakmatov 1964; Baskakov 1966; Borovkov 1963; Nadeljaev 1973, 1984). However, there have never been systematic activities aimed at documenting the Altai corpus as a whole until very recently.

The research activities in the end of the twentieth century and in the beginning of the twenty-first century have provided the Turcological community with new materials and interesting discoveries. We should mention Dmitrij Vasil'ev's research (1975, 1983), discoveries of Novosibirsk archaeologists (Matočkin 1990, Kubarev 1997, Kljaštornyj & Matočkin 1991, Kljaštornyj & Kubarev 2002, Jacobson & Kubarev 1996). However, we should first of all refer to the recent research of Igor' Kyzlasov on Altai Runic (1999, 2000, 2001, 2002, 2004). He has found and read a number of Altai Runic inscriptions. Basing on these readings, he has come to the conclusion that the Altai Runic tradition differs from the classic Yenisei tradition in that all the rules of the Runic script are often violated here. He is not sure where this can be explained by the fact that the scribes were illiterate, or by the fact that they were, on the contrary, highly educated and knew

different writing systems so that there was a contamination of their rules. We think that further research of the Altai Runic tradition based on new discoveries will help us to clear these fundamental questions and, if necessary, propose new readings of these inscriptions.

3. Russian-German cooperative research on Altai Runic inscriptions

A systematic documentation and research on Altai Runic started in the beginning of the twenty-first century in the framework of the Programme of the Government of the Altai Republic of the Russian Federation (2004–2006) and of an international research project funded by the German Research Society (DFG) and the Russian Foundation for Fundamental Research (2007–2009). The head of the German research group is Prof. Marcel Erdal, the head of the Russian team is Docent Dr. Larisa Tybykova. Irina Nevskaya was the coordinator of the work of the Russian and German teams. Numerous Altai and Novosibirsk archaeologists and local Altai people took part in our expeditions in different years and thanks to their cooperation our work has brought profound fruits.

In the course of seven years of field work, about ninety Altai Runic inscriptions have been documented, and an electronic corpus has been created with their photos, copies, GPS data on the sites of their whereabouts, our transliterations and preliminary readings (Kočeev 2006; Tybykova & Nevskaya 2008, 2009; Matočkin, Tybykova, Nevskaya & Erdal 2010). The Russian version of the databank is available on the Internet: www.altai.unifrankfurt.de. We are preparing an English version of the website as well as a catalogue of Altai Runic inscriptions. Further on, we are doing a comparative and typological research on the Altai Runic palaeography and orthography (Nevskaya in print) and verifying our readings taking into consideration the results of our own investigations and those of recent achievements in deciphering Old Turkic Runic inscriptions in Mongolia, Tyva and Khakassia.

4. The inscriptions known by the end of the twentieth century

By the end the twentieth century, about sixty inscriptions have already been found in Mountainous Altai. The major part of the inscriptions are situated in the valley of the river Kara-Kol (in the Ongudaj district), in the basin of the river Bar-Burgazy, and in the vicinity of the village Töbeler (in the Koš-Agač district), and in the area of the villages Möndür-Sokkon and Jabogan (the Üst-Kan district). However, the largest group of inscriptions is situated

on the rock Kalbak-Taš in the Ongudaj District – 31 inscriptions. This is a unique historic site: this mountain had been used as a kind of a temple for centuries; it contains about 5000 unique petroglyphs dating back from the VI millennium B. C. until the Old Turkic period. The first twelve inscriptions were discovered by Novosibirsk archaeologists in 1980, later Kubarev and Kyzlasov found further ones; the inscriptions were read by Nadeljaev and Kyzlasov.

Another place where multiple inscriptions have been found is the rock Bičiktu-Boom (the valley of the river Kara-Kol in the Ongudaj District). The name of the rock is translated as 'a rock with inscriptions'. In 1970ies, alongside Runic inscriptions, Uygur and Tibetan inscriptions were found. They have not been preserved. Due to the construction of a road, the major part of the Bičiktu Boom Runic inscriptions as well as a number of Möndür-Sokkon inscriptions were destroyed.

Moreover, all the Altai inscriptions are acutely endangered. It is not only the ongoing industrial activities, building new water power stations and gas pipe lines, but also natural phenomena (erosion caused by the wind and the water, earthquakes), agricultural activities and vandalism of tourists and local inhabitants making graffiti over the old inscriptions that are threatening their existence. Their documenting, measures for their preservation and research on them are urgent tasks.

5. Recently found and/or non-published Runic inscriptions

In the course of the German-Russian research project, not only all the known inscriptions were documented, but also some further inscriptions were discovered and deciphered. We should mention the Jabogan inscription, the Kurgak inscription, the Inegen inscriptions,¹ the Kyzyl Kabak and the Ak Boom inscriptions among many others. We have also proposed our preliminary readings for practically all Altai Runic inscriptions. The distribution of sites where the inscriptions are found is shown on the map of the Altai Republic on the sites of our project.

We will deal here with the Jabogan inscription and with one of the Kyzyl Kabak inscriptions. The transliterations, transcriptions and readings of the inscriptions in our database and in this article are results of cooperative work of three authors – Marcel Erdal, Larisa Tybykova and Irina Nevskaya.

¹ We have dealt with the Inegen inscriptions in Matočkin, Tybykova, Nevskaya & Erdal. 2010.

5.1. The Kyzyl Kabak I inscription

Illustration 1. The inscription Kyzyl-Kabak I.

The inscription was found in 2001 by the archaeologist V. D. Kubarev on the right bank of the river Bar-Burgazy, at the foot of the mountain Kyzyl-Kabak (literally: red forehead). In the Western part of the terrace situated at the foot of the mountain above the river Bar-Burgazy, he found many pieces of two slate steles with Runic signs of them. The bigger stele with the inscription Kyzyl Kabak I consists of four bigger and 6 smaller fragments. This stele of the Bronze Age was “recycled” and used for writing a grave inscription in the Old Turkic time, as it happened many times in Siberia. It was destroyed later, probably, on purpose. Vladimir Kubarev brought it to the museum of the village Kokorja and put together the fragments. He thought that all the pieces were fragments of one stele. He also copied the result and published it together with Igor’ Kljaštornyj (Kljaštornyj & Kubarev 2002).

In the course of our expeditions of 2003, 2004, 2005, and 2006 we put together the broken pieces anew, in 2003 together with Igor’ Kyzlasov (see Illustrations 1 and 1a). We have discovered that the pieces belong to two different steles. All this enabled us to read the inscription Kyzyl Kabak I in a fuller way.

Illustration 1a. The stele with the inscription Kyzyl Kabak I.

The stele Kyzyl Kabak I is 65 cm wide, its length is about 130 cm. It consists of three lines, each line has about 53–54 sings. The length of the first line is 73.5 cm, of the second – 65,5 cm, of the third – 88 cm. The sings are quite big, they are 4.5 – 9 cm high.

The reading of Kljaštornyj & Kubarev (2002)

Transliteration:

- 1) *rty kut brmš a szm a nyljn...*
- 2) *...m nyljn drltmz (a?)*
- 3) *q(?) d...ma n... ...m*

Transcription:

- 1) *er aty kutbermiš esiz*
- 2) *... adyryltymyz...*
- 3) *...*

Translation:

- 1) *His heroic name is Kutbermiš, oh, sorrow!*
- 2) *... we parted*

Our reading (http://www.altay.uni-frankfurt.de/RUNIKA_1.HTM)

Transliteration:

- 1) $r^2 t^1 I : k^2 U t^2 b^2 r^2 m \check{s} A : s^2 z m A b^1/n^1 g^1 l^2 y^1?$
- 2) $n^1? n^1? m n^1 g^1 l^2 y^1? n^2 : d^1 r^2 l^2 t^2 m z A$
- 3) $k^1 d^1 l^2/r^2 l^2? \ddot{U}? m A : n^1 \check{c}? z/\ddot{U}?As^2 \check{s}? m d^1 r^2 l^2?$

Transcription:

- 1) (ä)r (a)tī : kut b(e)rm(i)š – a : (ä)s(i)z(i)m – a b(a)g (e)l[i....
- 2) y(i)gl(a)y(i)n : (a)dr(i)lt(i)m(i)z – a
- 3) (ö)lüm – a : (a)nč(a)(a)dr(i)l[tīm ...]

Translation:

- 1) His heroic name – Kut Bermiš. Oh, sorrow! His clan and his nation....
- 2) ... let me mourn/weep! (I will mourn / I will weep)! We parted ...
- 3) death ... thus(we) parted ...'

Comments:

1. E 1,2, E 27,7 and E 49,4 have a binome *bag bodun* 'clan and people' (Kormušin 1997). The first line of this inscription also has a *b(a)g (e)l* 'clan and nation'.

5.2. The Jabogan inscription

The Jabogan inscription was found by E. E. Šatin, an inhabitant of the village Jabogan, in 2004. However, the inscription was discovered by the father of E. E. Šatin in 1927. He found a stone with Runic sings and made his own inscription on it – he wrote his name Erke Šatin, the name of the village and the year of his discovery. Later, he told his son about the stone with the Runic inscription, but could not find the stone again. His son found it and brought it to Gorno-Altajsk. At present, the inscription is in the Gorno-Altajsk Museum (see Illustrations 2 and 2a).

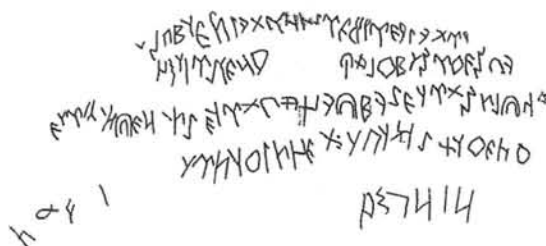

Illustration 2. The Jabogan inscription

Illustration 2a. The stone with the Jabogan inscription.

The inscription is situated on a piece of a rock which is 57 cm long and 24 bright. It was to the North-West of the village Jabogan. This is a unique inscription with very deep and well preserved Runic signs. It consists of 6 lines (the second line is interrupted by an uneven segment of the rock, but continues after it) and 113 Runes. At present, it is one of the longest Runic texts found in Mountainous Altai. Although the signs are well preserved, the reading of the inscription is not easy because it has Runic signs (or specific forms of Runic signs) that have not been documented yet. It has not been published before, nor read by other scientists yet.

Our reading (http://www.altay.uni-frankfurt.de/RUNIKA_1.HTM)

Transliteration:

- 1) $y^2 r^2 d^2 k^2 I y^2 g^2 r^2 \eta / n^1 d^1 g^2 r^2 A t^2 \eta r^2 d^2 k^2 I^U p / t^2 \check{c} / g^2 \eta / l^2 \check{u} k t^2 n^2 \dots$
- 2a) $k^2 \check{s} n^2 g^2 y^1 r^2 n\check{c} / n^2 l^2 \check{u} k y^1 l^1 m \check{s}$
- 2b) $y^1 r^1 g^2 U A r^2 s^2 l^2 n\check{c} \check{U}$
- 3) $k^1 t^1 l^1 t^2 n^2 d^2 r^2 \eta^2 A k^2 \check{u} k t^1 k^2 \check{U} m \check{s} d^2 r^2 l^2 g^2 A t^2 m / U? r^1 g^2 t^1 t^2?$
 $U / z? \check{c} s^2 r^2 l^2 g^2$
- 4) $b^2 / y^1 t^2 g^2 b^2 / y^1 l^2 / \eta d^2 A s^2 z \eta \check{s} \eta : d^2 g^2 \check{U} t^2 I b^2 / y^1 l^2 / \eta t^2 r^2 l^2 / \eta$
- 5) $r^1 s^2 r^1 U n\check{c} \check{U}$

Transcription:

- 1) y(ä)rd(ä)ki y(e)g (ä)r d¹ g² r² A (ä)g(ä)r : t(ä)nr(i)d(ä)ki täglökt(ä)n ...
- 2a) k² š (e)ng(ä)y (ä)r(i)nč l² ū^k y(a)l(ī)m š ((a)lm(ī)š / (a)y(a)lm(ī)š)
- 2b) y¹ r¹ g² U A r² s² l² nč Ū
- 3) k¹ t¹ l¹ t² n² (k(a)t(i)l(a)) (ä)d(ä)r(i)ŋ(ä) kök (a)t, küm(ü)š
(ä)d(ä)rl(i)g -a (a)t(ī)m r¹ g² t¹ t²? U/z? č s² r² l² g²
- 4) (ä)v t(ä)g (ä)v(i)ŋdā s(i)z(i)ŋ (e)š(i)ŋ : (ä)dgüti y(a)ŋ t(ä)r(i)l
- 5) r¹ s² r¹ U nč Ū

Translation:

- 1) on the earth the best of men ... on the heaven
- 2a) If he descends ... he will be adored
- 2b)
- 3) joining ... on your saddle ... dark-grey horse, my horse with a silver saddle
- 4) like a house. In your house (there is) your wife. Well ... let them come together ...
- 5)

6. Concluding remarks

Our research on the Altai Runic inscriptions has not been completed yet. All our readings are preliminary ones. In order to verify them, further comparative and typological research on the Altai Runic is necessary.

Moreover, our database of Runic inscriptions is not complete yet. Every year we get information on further inscriptions that have been found in Mountainous Altai. Sometimes, we consider an inscription to be lost because of construction work, but it happens to be found aside from the construction site. Sometimes, we have only copies of inscriptions made by Alexandra Tybykova who accompanied Dmitrij Vasil'ev during his expeditions. She does not remember the exact site of the inscription, so we cannot find it and consider it to be lost, but then it happens to be found by another local person. Thus, further documentation efforts are required.

Without the help of the local people and local authorities, our work would be impossible. The Altai people understand the significance of the written heritage of the Altai Mountains for themselves and for the whole Turkic world and are eager to preserve it. They are even very suspicious sometimes of what we are doing copying their stones and rocks, but when they learn about our purposes they help us. This was the case when we

worked with inscriptions in the vicinity of the village Tuekta. We showed the inscriptions to the local people and told them about our documentation work. The knowledge about the Runic inscriptions helped those people to save them last year. The rock with those Runic inscriptions and wonderful petroglyphs had to be removed in the course of a road construction. The people saw that the rock was in danger and stopped diggers a meter in front of it.

We want also to stress the fact, that our database of Runic inscriptions is of great importance not only for science, but also for the Altai people and for the Altai authorities, e.g. when they decide about a permission to build a road, or to build a pipe line in the area with Runic inscriptions. It certainly does not help that the inscriptions are sometimes very small, written in hidden places on rocks, so that one cannot see them even being very near to them. Therefore, their documentation and special measures to their preservation remain an urgent task.

Literature

- Aspelin, I. R. 1889. *Inscriptions de l'Iénisséi*. Stockholm.
- Aspelin, I. R. 1892. *Inscriptions de l'Orkhon*. Stockholm.
- Baskakov, N. A. 1966. Tri runičeskie nadpisi iz s. Mendür-Sokkon Gorno-Altajskoj avtonomnoj ablasti. In: *Sovetskaja étnografija*, № 6, 79–83.
- Borovkov, A. K. 1963. Enisejskie nadpisi na sosudax. In: *Tjurkologičeskie issledovanija*. Moskva: Vostočnaja literatura. 190–196.
- Evtjuxova, L. A., Kiselev, S. V. 1941. Otčet o rabotax Sajano-Altajskoj arxeologičeskoj ékspedicii v 1935 g. In: *Trudy Gosudarstvennogo istoričeskogo muzeja. Vypust XVI. Raboty arxeologičeskix ékspedicij*. Moskva. 75–117.
- Jacobson, E., Kubarev, V. D. 1996. Sibéria Du Sud 3: Kalbak-Tash I (République De L'altai.// *Répertoire des Petroglyphes D'Asie Centrale. Fascicule № 3*, Paris, fig. 384.
- Kiselev, S. V. 1936. Sajano-Altajskaja arxeologičeskaja ékspedicija v 1935 g. In: *Sovetskaja arxeologija*, №1, 282–285.
- Kljaštornyj, S. G., Kubarev, G. V. 2002. Tjurkskie runičeskie épitafigi iz Čujskoj stepi (Jugo-Vostočnyj Altaj). In: *Istorija i kul'tura Vostoka Azii. Volume II*. Novosibirsk. C. 78–82.
- Kljaštornyj, S. G., Matočkin, E. P. 1991. Runičeskaja nadpis' Karbana. In: *Gumanitarnye nauki v Sibiri. Istorija, filosofija i filologija*, №1, 65–67.
- Kočeev, V. A. 2006. *Svod drevnetjurkskix runičeskix pamjatnikov Gornogo Altaja*. Gorno-Altajsk.
- Kormušin, I. V. 1997. *Tjurkskie enisejskie épitafigi*. Moskva: Nauka.

- Kubarev, G. V. 1997. Novaja runičeskaja nadpis' s Altaja. In: *Problemy arxeologii, étnografii antropologii Sibiri i sopredel'nyx territorij. Volume III*. Novosibirsk. 211.
- Kyslasov, I. L. 1999. Runičeskaja nadpis' Bijskogo muzeja. In: *Kraevedčeskij vestnik*, №9. Bijsk. 52–57.
- Kyslasov, I. L. 2000. Pamjatniki runičeskoj pis'mennosti v sobranii Gorno-Altajskogo kraevedčeskogo muzeja. In: *Drevnosti Altaja*, №5, 82–112.
- Kyslasov, I. L. 2001. Runičeskie nadpisi na dvux pojasnyx nakonečnikax. In: *Drevnosti Altaja*, № 6. Gorno-Altajsk. 132–138.
- Kyslasov, I. L. 2002. *Pamjatniki runičeskoj pis'mennosti Gornogo Altaja*. Čast' I. Gorno-Altajsk. 114–115.
- Kyslasov, I. L. 2004. Runičeskaja nadpis' na Žalgız Tebe (novye dannye po runologii i istoričeskoj geografii). In: *Arxeologija i étnografija Altaja. Vypust 2*. Gorno-Altajsk. 66–75.
- Matočkin, E. P. 1990. Graffiti Karbana. In: *Arxeologičeskie issledovanija na Katuni*. Novosibirsk. 153.
- Matočkin, E. P., Tybykova, L. N., Nevskaya, I. A., M. Erdal. 2010. Petroglify i runičeskie nadpisi na plitax iz Kazak-Elani. In: *Uralo-altajskie issledovanija*, 2.
- Melioranskij, P. M. 1903. Nebol'shaja orxonskaja nadpis' na serebrjanoy krinke Rumjancevskogo muzeja. In: *Zapiski Vostočnogo otdelenija Imperatorskogo Russkogo arxeologičeskogo obščestva. Volume XV. Vypusk 1*. Sankt-Peterburg. 034–036.
- Nadeljaev, V. M. 1973. Drevnetjurkskaja runičeskaja nadpis' iz Koš-Agača. In: *Izvestija SO AN SSSR*, № 1. Vypusk 1. 108–110.
- Nadeljaev, V. M. 1984. Drevnetjurkskie nadpisi Gornogo Altaja. In: *Altajskij jazyk na sovremennom étape ego razvitija*. Gorno-Altajsk. 81–103.
- Nevskaya, I. in print. Some palaeographic and orthographic features of Altay Runic inscriptions.
- Sejdamatov, K. 1964. Drevnetjurkskie nadpisi v Gornom Altae. In: *Materialy po obščej tjurkologii i dunganovedeniju*. Frunze. 95–100.
- von Strahlenberg, Filip Johan. 1730. *Das Nord- und Ostliche Theil von Europa und Asia*. Stockholm.
- Tenišev, É. R. 2006. Drevnetjurkskaja épigrafika Altaja. In: *É. R. Tenišev. Isbrannye trudy. Kniga pervaja*. Ufa: Gilem. 140–143.
- Tenišev, É. R. 2006a. Runičeskaja nadpis' na utese reki Čaryša (Altaj). In: *É. R. Tenišev. Isbrannye trudy. Kniga pervaja*. Ufa: Gilem. 122–127.
- Tybykova, L. N., Nevskaya, I. A. 2008. Ékspedicii po izučeniju drevnix runičeskix pamjatnikov Gornogo Altaja po Respublikanskoj programme „Soxranenie i razvitie altajskogo jazyka“. In: *Naučnyj vestnik GAGU. Vypusk 3*. Gorno-Altajsk: Izdatrel'stvo GAGU. 68–71.

- Tybykova, L. N., Nevskaya, I. A. 2009. Projekt "Dokumentacija, katalogizacija, dešifrovka I publikacija drevnetjurkskix runičeskix pamjatnikov Respubliki Altaj. In: *Rossijskaja tjurkologija*, 1, 84–87.
- Vasil'ev D. D. Dağlık Altailardaki Kalbak-Taş mabedinin göktürk yazıtları (A-47, 48, 49, 50) // *Türk dili araştırmaları yillığı. Belleten 1993*. Ankara, 1995. – S. 91–97.
- Vasil'ev, D. D. 1975. Drevnetjurkskaja epigrafika Južnoj Sibiri. In: *Tjurkologičeskij sbornik*. Moskva: Vostočnaja literatura. 98–99.
- Vasil'ev, D. D. 1983. *Grafičeskij fond pamjatnikov tjurkskoj runičeskoj pis'mennosti aziatskogo areala*. Moskva: Nauka. 35–36.

Internet resources:

Site «Altai Runic»: [www. Altai.uni-frankfurt.de](http://www.Altai.uni-frankfurt.de)

Eski Uygur Alfabesindeki “Fonolojik Prensip” Problemi Üzerine

Klaus Röhrborn
(Göttingen)

1. «Fonolojik prensip» mi, yoksa «fonetik prensip» mi?

Prag ekolü'nden beri yazı sistemlerinin, daha ziyade, fonolojik prensibe uyması talep edilmektedir. Bu ekolün temsilcileri bu problemle yakından meşgul olmuş ve yeni bir yazı sistemi kuracak olanlara veya mevcut yazı sistemini reforme etmek isteyenlere de fonolojik prensibi tavsiye etmişlerdi. Yani ona göre yazı, bir dilin fonetik özelliklerini değil, fonolojik özelliklerini yansıtmalıdır. Yani her fonem yazıda tek bir harf ile temsil edilmelidir.

Mevcut yazı sistemleri fonoloji prensibine uymaz. Fonoloji prensibi daha ziyade ideal bir biçimdir. *Logogram*'dan, yani sembol değerindeki işaretlerden fonetik bir yazıya olan gelişmeyi aşağıdan yukarıya giden bir gelişme olarak kabul edersek, böyle ideal bir yazı sisteminin talep edilmesi haklı görülebilir. Çeşitli dillerin yazı sistemleri bu gelişme sürecinden farklı ölçülerde ve biçimlerde etkilenmişlerdir. Bir başka deyişle, yazı sistemlerini, hangi gelişim safhasına ulaştıklarına bakarak da değerlendirmek mümkündür. Örneğin Sami dillerinin alfabelerinin en yüksek safhaya ulaştıkları söylenemez, çünkü bu alfabeler Sami dillerinin ünlülerini genelde tam olarak aksettiremez.

Mevcut alfabelerin, ideal alfabelere oranla belli birtakım eksiklikleri vardır; örneğin bir alfabenin sadece sesleri, yani fonemleri değil, ses değişkelerini, yani alofonları da yazıda ifade etmesi bir tür eksikliktir. Fakat bu türden eksiklikler, yazı kültürüne sahip bir toplumun belirli ihtiyaçlarına uygun düşüyor da olabilir. Bu ihtiyaçlar dil içi sebeplerden olduğu kadar dil dışı sebeplerden de kaynaklanabilir. Öte yandan, yazı kültürüne sahip bir toplumun yazıda hangi sebeple *fonoloji prensibine* uymadığını anlamak da tabii ki her zaman kolay değildir. Hususen, bir dilin yazıya dökülmesine

dair dilbilimsel veya dilbilimsel olmayan sebepler yeterince bilinmiyorsa, bu daha da zordur. Tarihi dönemlerde kullanılmış olan yazı sistemlerinde ve bunların imlalarında bunu açıkça görmek mümkündür. Örneğin, fonoloji prensibinin en çok ihlal edildiği durumların başında, iki farklı fonemin tek bir harfle ifade edilmesi örnek gösterilebilir. Türkiye Türkçesindeki açık /e/ ve kapalı /è/ seslerini buna örnek olarak gösterebiliriz. Nitekim, açık /e/ ve kapalı /è/ farkı Türkiye Türkçesinde bugün neredeyse kaybolmuş gibidir. Bu e/è farkını bugün ancak birkaç sözcük çiftinde görmek mümkündür örneğin [äl] “el” ve “ülke” anlamına gelen [él] kelimelerinde. Latin alfabesini Türkiye Türkçesine uyarlayanlar, muhtemelen pratik nedenlerden dolayı bu iki fonem arasındaki farkı ihmal ettiler. Bu problem ölü bir dil durumunda çok daha karışık bir durum arz eder; örneğin iki fonemin (/o/ ve /u/) tek bir harfle gösterildiği, fakat bu iki fonemin hangi kelimede /o/ ya da /u/ olarak okunması gerektiği hakkında herhangi bir enformasyonumuz yoksa nasıl bir yol izlenecektir?

Burada böyle bir sorun üzerinde, daha açık söylemek gerekirse Uygur alfabesi üzerinde durmak istiyorum. Bu alfabe bize, ilk bakışta birtakım eksiklikleri olan bir alfabe gibi gelebilir. Fakat Brahmi yazılı verilerin ışığı altında, Uygur alfabesinin, bu alfabeği kullanan toplumun ihtiyaçlarına ne kadar uygun olduğunu görebilmekteyiz.

2. Eski Uygur alfabesinin eksik yönleri

Bu konuya girmeden önce, Uygur alfabesinin tarihçesine kısaca temas etmekte fayda var. Bugün Çin'in kuzey-batısında yaşayan Uygurların İslam öncesi dönemde çok gelişmiş bir yazı kültürü vardı. Bu dönemde en yaygın olarak kullanılan alfabe ise Uygur alfabesi idi. Bu alfabe Soğut alfabesinin bir devamıdır. Soğut alfabesi ise Arami ve Fenike alfabesine dayanmıştır. Bilindiği gibi, Fenike alfabesinde ünlüler ilk zamanlarda yazımda gösterilmiyordu. Fakat zamanla ünlüler için belli harfler kullanılarak önce uzun ünlüler, sonra da kısa ünlüler gösterilmeye başlandı. Bununla birlikte, bu alfabede hiçbir zaman her ünlü için tek bir harf kullanılmamıştır. Bu durum, bugünkü Irak'ta konuşulan ve bir Sami dili olan Manda alfabesi hariç, kökenleri Fenike alfabesine dayanan öteki Sami alfabelerinde de böyledir. Bazı Sami alfabeleri ise Arapçadaki gibi yardımcı bir sistem geliştirerek, ünlüleri, kısmen harflerin üstüne ve altına konulan hareke ile göstermişlerdir. Fakat bu hareketlerin kullanımı mecburi olmadığından her zaman kullanılmamıştır.

Orta İranca kökenli dillerin yazımında da aynı şekilde Sami kökenli alfabeler kullanılmaktaydı. Örneğin Soğut alfabesinde uzun ünlüler mecburi olarak, kısa ünlüler ise çok nadir ve münferit olarak yazılmaktaydı. Hareke ise hiç kullanılmazdı. Fakat bu alfabe Uygurcaya uygulandığında tam bir fonetik alfabeğe dönüştü. Uygur alfabesinde ünlüler hareke ile değil tıpkı ünsüzlerde olduğu gibi kendine has işaretlerle, her biri ayrı bir harf ile kullanılır. Prensip olarak ayrı bir harfle gösterilir; yani hareke ile değil. Tıpkı ünsüzlerde olduğu gibi, kendilerine has işaretlerle.

Uygurların, Soğutlardan, ünlüleri gösteren üç harf aldığını söyleyebiliriz. Bu harfleri *Elif*, *Ye* ve *Waw* diye adlandırmak mümkün. Fakat Uygurcada 8 veya 9 ünlü bulunması dolayısıyla bunun bir sıkıntı yaratacağı ortadaydı. Ünlülerin, bu üç harf arasında paylaştırılması, klasik Uygurca döneminde şu şekilde olmuştur:

Elif, /a/ ve açık /e/ fonemlerini göstermek için,
Ye, /ı/, /i/ ve kapalı /è/ fonemlerini göstermek için
Waw, /o/ ve /u/ fonemlerini göstermek için
Waw ve *Ye* birlikte /ö/ ve /ü/ fonemlerini göstermek için kullanılıyordu.

20. yüzyılın başlarında Eski Uygurca tekrar gün ışığına çıktığında, ön ve art ünlüleri birbirinden ayırmak o kadar zor olmadı. Nitekim, art ünlülü kelimelerde kullanılan <q> (kaf) ve ön ünlülü kelimelerde kullanılan <k> (kef) yardımıyla ön ve art ünlüleri birbirinden ayırmak hiç de zor değildi. Öyle ki, geçen yüzyılın başlarında Berlin’de hazırlanmış olan transkripsiyonlar bugün de geçerliliklerini korumaktadırlar. Sorun teşkil eden nokta ise, kapalı /è/’nin /i/’den, /o/’nun /u/’dan ve /ö/’nün de /ü/’den ayırt edilememesi olmuştur. Burada, kapalı /è/ ve /i/ problemini bir kenara bırakarak yalnızca /o/, /u/ ve /ö/, /ü/ üzerinde durmak istiyorum.

3. Eski Uygurcada “geniş ünlü uyumu”

Söz konusu Uygurca belgelerin transkripsiyonu ilk zamanlarda, daha iyi bilinen Osmanlıca veya Türkiye Türkçesi esasına göre yapılmıyordu. Yani Osmanlıcada bir kelimenin ilk hecesinde /o/ yahut /u/, /ö/, /ü/ varsa, ikinci ve daha sonraki hecelerdeki yuvarlak ünlülerin transkripsiyonu /u/ yahut /ü/ ile yapılmıştır. Bu durum, doğal olarak *oglumuz*, *törümüz* veya *urugumuz* ya da *tüşümüz* gibi güzel Uygurca kelimeler ortaya çıkmasına sebep oldu. Nitekim, metinleri yayımlayanlar Uygurcadaki ünlülerin bu bakımdan Osmanlıcadaki ünlülerden farklı olmadığını düşünmüşlerdi.

Fakat kısa bir süre sonra Brahmi yazısı ile yazılmış Uygurca metinlerin bulunması bir şok etkisi yaratır. Çünkü Brahmi alfabesi *o* ile *u* seslerini birbirinden açıkça ayırabilen bir Hint alfabesidir ve Uygurlar *o* ile *u* için kullanılan Brahmi harfleri üzerinde birtakım değişiklikler yaparak, bu alfabeyle *ö* ve *ü* seslerini de çok açık bir şekilde birbirinden ayırt etmişlerdir. Türkçenin ses özelliklerini bundan daha mükemmel biçimde yansıtabilecek başka bir alfabe düşünülemezdi. Öte yandan, Uygurcaya uyarlanan Brahmi alfabesinde sadece *ı* ve *i* sesleri birbirinden ayırt edilmez.¹ Peki bu şok etkisi nereden kaynaklanıyordu? Brahmi yazılı metinler, Uygurcada sadece büyük ünlü uyumu ve küçük ünlü uyumu bulunmadığını açıkça göstermiştir. Bilindiği gibi büyük ünlü uyumu hemen hemen bütün Türk dillerinin karakteristik bir özelliğidir ve oldukça düzenli bir biçimde gerçekleşir. Küçük ünlü uyumu, bir başka deyişle düzlük-yuvarlaklık uyumu ise pek çok Türk dilinde sadece belli alanlarda etkili olmaktadır. Bu, yuvarlak bir ünlüden sonra yuvarlak ünlünün, düz ünlüden sonra da düz bir ünlünün gelmesi olayıdır. Bilindiği gibi Osmanlıcada, küçük ünlü uyumunda ikinci ve sonraki hecelerde sadece /u/ ve /ü/ bulunabilir. Bu hecelerde /o/ ve /ö/ bulunmaz. Yani /u/ ve /ü/ aslında, ikinci ve sonraki hecelerde bulunan yuvarlak ünlülerin, Almancada *Archiphonem* dediğimiz, Türkçede ise *üst sesbirim* diye bilinen varyantıdır.

Brahmi harfli metinlerin açık bir şekilde ortaya koyduğu bir başka özellik daha vardır. Nitekim bu metinlerden anlaşıldığı kadarıyla Eski Uygurcada sadece büyük ve küçük ünlü uyumu değil, Türkçeye «geniş ünlü uyumu»² diye çevirebileceğimiz bir ünlü uyumu daha bulunuyordu. Buna göre, geniş ünlülerden sonra, yani /a/, /e/, kapalı /è/, /o/ ve /ö/'den sonra gelen dar ünlüler, asimilasyona uğrayarak geniş ünlülere dönüşürler. Daha açık bir şekilde ifade etmek gerekirse, ilk hecedeki /u/, /ü/ veya /ı/, /i/'den sonra, ikinci ve sonraki hecelerde /u/ ve /ü/ bulunabilir. Fakat /a/, /e/, kapalı /è/ veya /o/, /ö/'den sonraki /u/ ve /ü/ asimilasyona uğrayarak geniş ünlüye, yani /o/ veya /ö/'ye dönüşürler. İlk zamanlarda Osmanlıca esas alınarak, transkripsiyonları *oglumuz* veya *törümüz* şeklinde yapılan biçimler, bugün Brahmi harfli metinlerde karşımıza *oglomoz* ve *törömöz* olarak çıkıyorlar.

¹ Bu belki /ı/ ve /i/ fonemlerinin fonetik varyantlarının birbirinden farklı olmamasından kaynaklanıyor (krş. Röhrborn 2010, girişin 3.3.4 nolu bölümünde.)

² Almanca: „Tiefenharmonie“.

Brahmi harfli metinlerin dili geçmişte pek çok defa “Brahmi diyalekti” ya da “Brahmi diyalektleri” olarak görülmek istendi.³ Burada “diyalekt” terimiyle aslında, Brahmi harfli metinlerin Uygurca için pek ehemmiyet taşımadığı ifade edilmek isteniyordu. Fakat bu metinlerdeki dilin, Uygur harfli klasik metinlerdekinden farklı bir dil olduğunu düşünmemize hiç bir sebep yoktur. Bu hususiyet Erdal ve Schönig tarafından 1990 yılında çok açık bir şekilde ortaya kondu.⁴ Uygur yazısının muhtelif biçimlerde yorumlanabilmesi, bu konuda bir hüküm vermemizi engellerken Brahmi ve Tibet alfabeleriyle yazılmış metinlerin verilerine güvenmemiz gerekmektedir.

Hal böyle iken, «geniş ünlü uyumunun» Uygurcanın transkripsiyonunda neden kullanılmadığı gibi bir soru akla gelebilir. Fakat, ufak değişiklikleri dikkate almazsak, gerçekte Uygurcanın transkripsiyonunda bugün bile hâlâ Osmanlıcanın ünlü uyumuna uygun bir transkripsiyon yaptığımızı söyleyebiliriz.

4. Eski Uygurcanın çok-çeşitliliği

Bu hususiyet de gayet iyi açıklanabilir. Nitekim, Brahmi harfli kaynaklar, bu «geniş ünlü uyumu»nun Uygurcada çoğu durumda, fakat her zaman etkin olmadığını gösteriyor. Zira bu ünlü uyumu bazı metinlerde çok belirgin, bazılarında ise çok zayıf bir şekilde gerçekleşiyor. Bütün metinlerde, «geniş ünlü uyumu»nun gerçekleşmediği, aykırı örneklerle de rastlıyoruz. Yani bu tür örneklerde, Osmanlıcadaki gibi, ikinci ve sonraki hecelerdeki yuvarlak ünlülerin üst sesbirimi olan /u/ ve /ü/ karşımıza çıkıyor. Örneğin Brahmi metinlerinde *oglomoz* yanında *oglumuz* ya da *törömöz* yanında Osmanlıcadaki *törümüz* gibi biçimlerle de karşılaşırız. Burada iki farklı sistemin kaynaşması ile karşı karşıya olduğumuzu söyleyebiliriz. Bu hususiyet belki de «geniş ünlü uyumu»na sahip sistemin, Uygur dilinin tarihteki gelişimi sırasında yavaş yavaş kaybolarak, Osmanlıcadaki ile aynı sisteme geçmesi şeklinde yorumlanabilir.

Örneğin ‘vücut’ anlamına gelen Brahmi yazılı *ätüz*⁵ aslen *ät* ve *öz*⁶ kelimelerinden meydana gelen ve Dvanda-bileşiği diye adlandırılan, bileşik

³ Gabain 1938, 395: „Ein 3. Dialekt ist der der *Brahmī*-Handschriften ... doch hat er viele Besonderheiten: *p* im Anlaut, *o* in 2. Silben u. a. m.“. Omeljan Pritsak (1963, 28) ve Gerard Clauson’da (1972, 291b) da buna benzeyen bir not bulunur. Erdal ve Schönig’e göre (1990, 131) bu metinlerin fonetiğinin Toharların etkisinden kaynaklandığını söyleyen araştırmalar mevcutmuş.

⁴ Erdal-Schönig 1990, 131.

⁵ Gabain 1954’teki D metninde yedi defa *etüz* yahut buna benzeyen şekillere rastlıyoruz.

bir kelimedir. Fakat aslî biçim hiç kuşkusuz, aynı şekilde Brahmi yazılı *ätöz* biçimidir. İkinci hecedeki *ö* «geniş ünlü uyumu»nun bir sonucu değildir. Eğer bu *ö* Uygurcada bir *ü*'ye dönüşürse, bu durum burada «geniş ünlü uyumu»na aykırı bir özelliğin cereyan etmekte olduğunu gösterir. Her halukarda, Uygurcada iki farklı temayül göze çarpıyor. Bu dilin, *o*'yu *u*'dan ve *ö*'yü *ü*'den ayıran bir yazı ile yazılması, Brahmi metinlerinde de gözlemlendiğimiz gibi, bu dilin de çok-çeşitliliğini göstermektedir.

Bir yazı kültürünün yerleşik bir imlaya sahip olması gerektiği tartışılmaz bir gerçektir. Tabii bu sadece bizim çağımız için geçerli bir görüş değildir. Aynı beklenti hiç kuşkusuz Eski Uygurca döneminde de mevcut olmalıydı. Öte yandan, Uygur imlasının, klasik dönemde son derece standart bir karaktere sahip olduğu söylenebilir. Fakat bütün bunlardan sonra şunu da eklemek gerekir ki, vokalizm alanındaki bu standartlaşma, ancak dilsel gerçekliğin bir takım özelliklerinden fedakarlık etmeyi gerektirmişti. Bununla birlikte, Uygurların, yerleşik bir imlaya sahip olmak için /o/, /u/ ve /ö/, /ü/ için ayrı harfler geliştirme isteğinden vazgeçtikleri söylenemez. Fakat belki de dilsel gerçekliğin ayrı harfler geliştirmesini teşvik eden bir faktör olmadığı söylenebilir. Her halukarda /o/, /u/ ve /ö/, /ü/ için deneme niteliğinde de olsa, ayrı harfler geliştirilmemiş olması ilginç bir durum arz ediyor. En azından Uygur yazısında farklı yorumlanacak harfleri, anlaşılır kılmak için, yaygın olarak kullanılan harekelendirme yöntemine baş vurulabilirdi; örneğin *Nun* ve *Elif* kombinasyonunda olduğu gibi. Moğol Galik alfabesini ve sonraları Mançu yazısını düzenleyenlerin yaptığı gibi Uygur harfleri ile /o/'yu /u'dan ayırmak mümkün olabilirdi. Galik alfabesinde Sanskritçedeki /o/ *Waw-Ve-Elif* harflerinin kombinasyonu ile gösterilmekteydi. Soğut ve Uygur-Moğol alfabesinden geliştirilen Mançu alfabesinde *u*, *Waw* harfi harekelendirilmek suretiyle ifade edilir. Harekesi olmayan *Waw* ise *o* için kullanılırdı.

Uygurlar ise farklı harfler kullanarak *o*'yu *u*'dan ayırmayı hiç denemediler. Tam tersine, Uygurcanın ünlü sistemini Uygur yazısına uydurdular. Uygurcanın son dönemlerinde, çok yüksek bir seviyeye ulaşan, aliterasyonun yaygın olarak kullanıldığı bir nazım sanatı vardı ve *o* ile *u*'nun, *ö* ile *ü*'nün birbirleriyle aliterasyonu söz konusuydu. Uygurcada muhtelif ünlüler arasında gerçekleşen aliterasyon, kapalı *e* ve *i* arasında da mümkündü. Yazıda bu iki ses arasında da bir fark gözetilmezdi. Burada yuvarlak ünlülere ilişkin olarak söylediklerimin çoğu aynı şekilde bu iki ünlü için de ge-

⁶ Bu kelime hakkında krş Özertural 2008, 26-27.

çerlidir. Problemin daha kolay anlaşılabilmesi için kapalı *é* ve *i* ilişkisine ayrıca temas etmedim.

5. Farklılıkları gizleyen imlânın standartlaştırıcı özelliği

Yazı kültürüne sahip bir toplumda, mevcut yazı sisteminin, bütün sesleri yansıtmamasının bazı durumlarda büyük bir avantaj sağlayabileceğini gösterebildiğimi umarım. Bu hususiyet o/u ve ö/ü gibi çok sık karşılaşılan fonem zıtlıkları için de geçerlidir. Bu problem hakkında hüküm vermek, ancak şans eseri, Hint alfabesi ile yazılmış ve bu nedenle Uygurcanın ünlülerini Uygur alfabesindekinden daha iyi yansıtabilen bir kaç Uygurca metnin bulunması ile mümkün olmuştur. Bir çatı altına toplanan çok-çeşitlilik ne kadar büyük ise, yazı ile dilsel gerçeklik arasındaki farkın da o kadar büyük olması lazımdır. Görüldüğü üzere Sami alfabeleri, Latin veya Hint alfabesinden, bu bakımdan önemli ölçüde farklılık göstermektedir. Yazı kültürüne sahip bir toplumun üyeleri birbirinden çok farklı ses özelliklerine sahipse, böyle durumlarda Çin yazısında olduğu gibi harf karakterini taşımayan işaretleri kullanmakta yarar vardır.

Peki, yazı kültürüne sahip bir toplum, ne zamana ve ne dereceye kadar böyle fonetik bir çok-çeşitliliğe tolerans gösterebilir? Merkezî otoriteye sahip bir toplumda dilsel standart, merkezî otoritenin öngördüğü standartlar çerçevesinde tespit edilir. Yazı kültürüne sahip Uygur topluluğu, merkezi her zaman bir havza olan, nispeten tecrit edilmiş, küçükü büyüklü pek çok topluluktan ibaretti. Dolayısıyla, yazı kültürüne sahip Uygur topluluğu ortadan kalkıncaya kadar, bu fonetik çok çeşitliliğin de mevcut olduğu düşünülebilir. Uygurlar arasında bir yazı reformu, belki de bu nedenle hiç gerçekleşmemiştir.

Eski bir dönemde kullanılmış bir alfabenin belli farklılıkları göstermediği durumlarda, bu farklılıkların, modern bir transkripsiyonda gösterilip gösterilmemesi problemi, burada ele alınmadı.

Bibliyografya

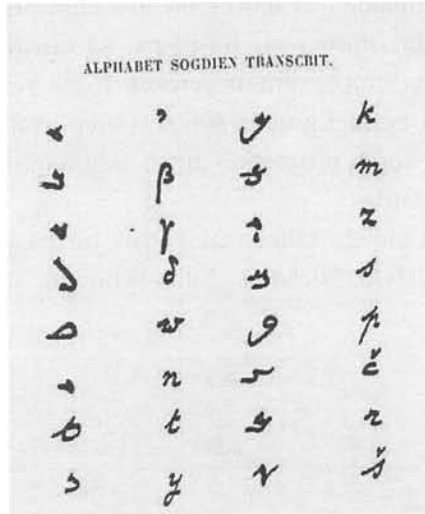
- Clauson, Sir Gerard 1972: *An etymological dictionary of pre-thirteenth-century Turkish*. Oxford.
- Erdal, Marcel, und Claus Schönig 1990: *Frühtürkisch bo oder bu ?* In: *Ural-Altaische Jahrbücher* N.F. 9, 131-136.

- Gabain, Annemarie von 1938: *Briefe der uigurischen Hüen-tsang-Biographie*. Berlin. (Sitzungsberichte der Preußischen Akademie der Wissenschaften. Phil.-hist. Kl. 1938, 29.)
- Gabain, Annemarie von 1954: *Türkische Turfan-Texte VIII*. Berlin. (Abhandlungen der Deutschen Akademie der Wissenschaften zu Berlin. Klasse für Sprachen, Literatur und Kunst. 1952, 7.)
- Özertural, Zekine 2008: *Der uigurische Manichäismus. Neubearbeitung von Texten aus Manichaica I und III von Albert v. Le Coq*. Wiesbaden. (Veröffentlichungen der Societas Uralo-Altaica. 74.)
- Pritsak, Omeljan 1963: *Das Alttürkische*. In: *Turkologie*. Leiden-Köln. (Handbuch der Orientalistik. 1. Abteilung: Der Nahe und der Mittlere Osten. 5, 1.)
- Röhrborn, Klaus 2010: *Uigurisches Wörterbuch. Sprachmaterial der vorislamischen türkischen Texte aus Zentralasien. Bd. 1.1: Verben. ab- - äzüglä-: Sprachmaterial der ... I. Verben, Band 1: ab- - äzüglä-*. Wiesbaden.

Uygur Alfabeleri Hakkında

Osman Fikri Sertkaya
(İstanbul)

Sogd alfabesi : Walter Bruno Henning Kuzey Semitik yazısında Orta İran yazı sisteminin 22 harf olmasına karşılık Sogd alfabesinin 17 harften oluştuğunu söyler.¹ Robert Gauthiot ise “De L’Alphabet Sogdien” adlı makalesinde 16 harflen oluşan bir liste vermektedir.² (Resim 1).

Resim 1 (Robert Gauthiot, “De L’Alphabet Sogdien”).

Eski Uygur alfabeleri:

Bilinen en eski Uygur alfabesi takriben X. yüzyıla aittir ve Albert August von Le Coq tarafından *Manichaica III*, Nr. 8’de yayımlanan TM 423a = U. 40 Fundort Sigle’si ile bilinen bir Uygur sahifesinin kenarında yazılıdır. (Resim 2).

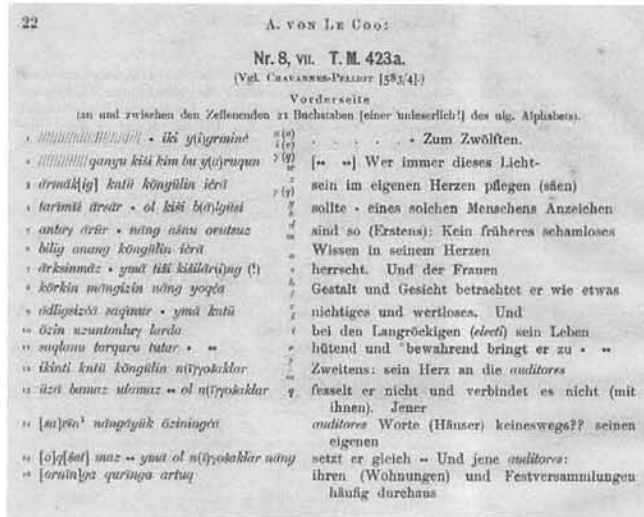
¹ W. B. Henning, “Mitteliranisch”, *Handbuch der Orientalistik*, 4/1, Leiden-Köln, 1958, s. 61.

² R. Gauthiot, “De L’Alphabet Sogdien”, *Journal Asiatique*, Série X, T. XVII, 1911 s. 82.

Von Le Coq'un yayımladığı 21 harflik bu alfabenin sırası şöyledir: **a-va-ka, va-za-ka, ya-ke-da, ma-na-sa, ba-ça-ra, şa-ta-ra, [şa]-ma-ka**. Bu alfabenin özelliği altıncı grupta olması gereken **l** sesi yerin **r** sesinin geçmesidir. Halbuki **r** sesi beşinci grubun son sesi olup alfabede geçmektedir. Uygurlar bu alfabeden sonra **r** işaretine alttan sola doğru bir kuyruk ekleyerek **l** harfini yaratmışlardır.

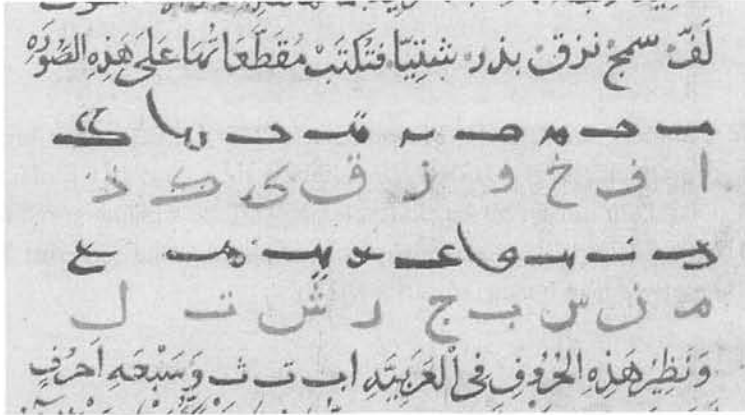
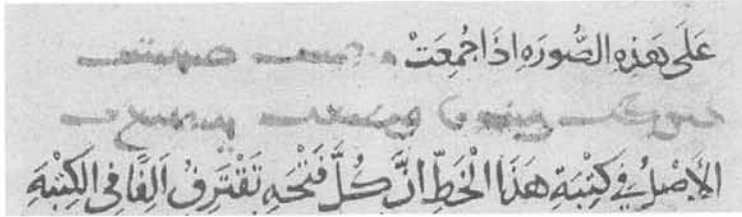
Yine 10. yüzyıla ait olduğu bilinen 21 harflik bir başka alfabe de T IV Husup Fundort Sigle'siyle Nicholas Sims-Williams tarafından yayımlanmıştır.³

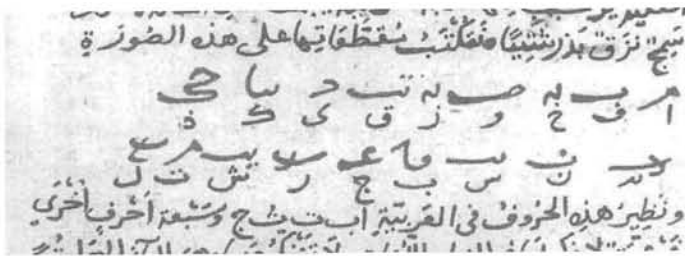
³ N. Sims-Williams, "The Sogdian Sound-System and the Origins of the Uyghur Script", *Journal Asiatique*, 269, (1981), s. 351.

Türkçe kaynaklarda bilinen en eski Uygur alfabesi ise Kâşgarlı Mahmud tarafından *Dîvânü Lugâtî't-Türk*'te iki liste halinde verilmektedir. (Resim 3-4).

Kâşgarlı Mahmud'un verdiği alfabede şu 18 harf vardır. **a-fa-ḥa, va-za-ḫa, ya-ke-da, ma-na-sa, ba-ça-ra, ṣa-ta-la**. Kâşgarlı Mahmud'un listesinde son harf grubu olan **ṣa-ma-ka** yer almamaktadır.

Kâşgarlıdaki bu alfabe Bedreddin Mahmud el-Aynî'nin *Târîhü'l-Bedrî* adlı eserinde⁴ Uygur harflerini bilmeyen bir müstensih tarafından resmedilerek kopyelenmiştir. (Resim 5-6).

A L F A B E S I R A S I N A G Ö R E

I

a başlağ-lıg aşnu-kı {sav} sav-larığ (·) ança bitilim bitigde ·
 adağ-ın başın aşılaşturu kelürgil · ançulayu bulğanma tidig-te ·
 anı teg sav-lar-niñg açuq-ın bilser · adruk ermez mu bilig-te ·
 amrılıp olurup aşkağ-sız bolsar · ançata tatıgay yilig-te ::

II

vınay-ta ulatı vıçıdıramal-lar-niñg · v(a)sır teg katığ töz-in ·
 vyakiyan kılı vitiş alsar-sen · vınçur-anıñg söz-in ·
 öñüş-i öñmeyük uşık ekşer (·) ögin ök bililgey öz-in ·
 vıgñi-vınayiki-ler örleşser-ler öntürgey · vayrapan-lar köz-in ::

III

ķ uşık-leyü ħu-a alu arıl · ķamağ tıtsı-lar-niñg ara ·
 ķañımız burķan-ķa ħu-a birle tapın · ķamağ-niñg ķanıñga yar-a ·
 ķadǵu nızvanı-larıñg-nı ķatıǵdı tutup · ķavıķ teg kılı tar-a ·
 ķanımlıǵ bolup ķayǵu-suz yaşıǵıl · ķamağ-ta yig orun bar-a ::

IV

vaydurı erdinin idilmiş ķarşı-ta · v(a)ĥşık-ler ķut-lar turz-un ·
 vasavı teñgri-niñg kiriş-lig y-a-sın · varskandı toñga ķurz-un ·
 vayram yiil teg tavraķ kelip · vasundarı alķış urz-un ·
 vandamı yükünmek kim ķılmasar · varķşı arz-ı-ķa sorz-un ::

V

s uşık-ni saķını körser · sansar-ķa oķşayur öz-i ·
 satv-a-lok tınl(ı)ǵ yırtınçü-nüñg · saķıǵ teg ermez mu töz-i ·
 saranlanmaķ kkir-ig saķındaçı-niñg · sarıǵaru turur köz-i ·
 sandanak erdini teg sadıǵ-sız ermez mu · sanggadı ķaras-a-niñg böz-i ::

VI

ĥ uşık-ni ķavrayu būridgil · barday-ı · ķayu-ta ol tözi ·
 ķak-ķa yaraķ-lıķ ķatın tileser · ķaçar ol mintin öz-i ·
 ķasıǵ-ta tutmış-nı ķarın-ta yadǵurmiş · ķanaǵķu biligsiz-niñg köz-i ·
 ĥasda muñǵı bolmaķ-ıntın · ķarışur mañga söz-i ::

VII

y uşik-niñg yarağ-ı kelti • yaltrıdğu-luğ amtı mañga •
 yayıdu ayıg-lıg-қа yarağ-sız eşidilser • yaşar erki sen kañga •
 yaraşıp haq-inğa yarsımasar • yam ed bolsar m-a tañga •
 yalañguq tidm-e yapa tınlıg • yarışu küç birz-ün sañga ::

VIII

ke uşik-niñg kelti kez-igi (•) kergek-ledgeli bilgi-niñg örkin •
 keşigsiz çantıg keykin qoşsar • kedürgil ke-le-ler bürkin •
 kelüdin bilmetin kevsenser (•) keçürür bilig-niñg türk-in •
 kedgüsi bolmatın keken bolsar (•) kergek-siz qılur körkin ::

IX

t uşik-ni talulalım • tapışguluğ erser töz-in •
 tavar mu birip sadgın alğu ol (•) talay-tağı bilge-ler-niñg söz-in •
 tapışmadı-(l)ar bu bilig-ler • taqılıp bilig-siz öz-in •
 taraldaçı tarğu bilig-lig • dantırvid adğu ol köz-in ::

X

m uşik-ke segreyin tidim • mañgım qarıldı mañga •
 marga-may-a teg maqalak urur-sen • mañga kelmez-sen qañga •
 manı-lıg sav-lar-niñg masdaki kelmeser • mañga mu edgü ol sañga •
 mañgqu-sın yañgılsar madı ağıtlur • mağaraç-tağı yañga ::

XI

n uşik-ke nalant kelz-ün • nasu-ta mu qosar munı •
 natar-a kılıp töpün tüşürür • nalat-lıg udmasar uv-nı •
 nasvahı kelir bilig-ler-ni (•) namlayu atıp tuu-nı •
 nantı luu-tağı saqınç-sız-ın keçmez • narya bilig-lig suv-nı ::

XII

s uşik-niñg sav-ın unıdtım (•) saqınıp tapmaz-men tölek •
 sarılm-a yürekim saqınu köreyin • sañga yar(a)ğ-lıg yölek •
 sanggadaz baqşım-niñg sav-inğa öçeşmek • sañga teñgşü ilek •
 sarvadyan bil(i)g-ni tapmış erser • sav-ında idzun i belek ::

XIII

ba uşik-ke sav **bar** erti (·) **ba**qşım qutı-nıñ söz-i ·
baqşım emgek kelmekintin · **bastı**qmış köñgöl-ke **öz**-i ·
 [ba ba ba]z-i ·
baş-ı tapışsar **basa**-sı açılğay **bağ**sal qañımız-nıñ suu-si ::

XIV

çarıtıǵ koşayın tip tapı bolsar · **çan**-ta içerig qodǵu ol ·
çarıdsız sav-lıǵ-lar **çap**ıp kelser · **çarq** oq yüüz-inǵe sudǵu ol ·
çamabaviki bolayın tiser · **çama** ton öz-e yodǵu ol ·
çamsız bodisatav tip **çavı**qur adı · **çambudivip**-te bodǵu ol ::

XV

r uşik arqur-a yatıp (·) avrakit kıltı **mini** ·
ara tıdmaq-nıñ ayıǵ tüş-i · anuq ol sañǵa **kini** ·
aryasang tüz-ün bursang qıvraq(l)ar · atırdlıǵ umuǵ-um **tini** ·
artnaşiki burqan-tın alqış alıp · alǵay men sansar-tın **sini** ::

XVI

ş uşik teg **şa**ǵılayu turur · **şat**ap sıbar-nıñ **üni** ·
şatvargi toyn teg **sat**ki-siz bolmaqı · **şaz**-ın-lıǵ suv-nuñ **müni** ·
şat ayadan-larıǵ seşiltürmedin · **şa**str saqıñǵu ol **tün-i** ·
şanta amrısar sav oq turur (·) **şaran** övke-lig **küni** ::

XVII

t uşik teg **tele** bilser · **teltük**-mü bolur **kişi** ·
teñgri qul-ı **telim** turur · **telem**-e birǵü ol **buşı** ·
tegsintürü saqınıp **teñ**leyü körgil · **tegmez** mu anıñ **tüş-i** ·
tegir mu **tegmez** mu tip **tetrü** bǵuş · **teldük** biligsiz-nıñ **iş-i** ::

XVIII

l uşik-nıñ **lalan**-ı qaçdı · **lanudur** et-ig **terig** ·
langkeşvarı teg **lençük** erser · **narı** ödmeki **serig** ·
layançang taluy-tın **narı** keçser · ne tigü ol anı teg **erig** ·
langkapur balıq-nı neteg kıltı · **lakışmanı** toñǵa-lıǵ **çerig** ::

XIX

ş tokıyu şeker teg tapıngu ol · şanggi çakrav(a)rt kan-ka ·
 şarır-ıg ayayu şakımunı-ka yükünü · şaşımsız sapılgu ol şan-ka ·
 şakı-lıg-lar arz-ı-sı şardulı arslan (·) şabı-lıg alz-un yan-ka ·
 şat-paramıt-ıg şaşımsız toşgurup · saçgu ol nızvanıg tan-ka ::

XX

m-a uşık-ni manı-lıg tir-ler manı tapmatım anta ·
 maran-mişha-nı manggal tir-ler ma su tuşmaz ma şanta ·
 maḥamat p(a)yğambar ar-a kirmiş manı-sız oğrı yan-ta ·
 manu lavkun-nı mantılmış tir-ler manıstan-ta mu ol nemen qanda ::

XXI

qayu aj-unta kılılur erki · QANGIMIZ süü-siñge kili ·
 qamağ il-i-niñ meñgilig bolmaq-ı (·) qaraçu bodun-niñ bili ·
 qačan-qadeği qaygu-suz yırğaz-un · qamağ uluş-ı il-i ·
 qara yir-ke kirginçe küç bireli tip · qañımız süü-siñge tili ::

Peter Zieme *Târîhü'l-Bedrî*'deki alfabe dışındaki bu dört alfabeyi *Die Stabreimtexte der Uiguren von Turfan und Dunhuang. Studien zur alttürkischen Dichtung* adlı eserinde karşılaştırır.⁶

Buraya kadar söylediklerimizi toplu olarak değerlendirdiğimizde Sogd kökenli eski Uygur alfabesinin 21 işaretten / harflen oluştuğunu ve üçerli birleşim ile *abaka, vasaka, yakada, manaza, paçara, şadala, şamaka* şeklinde telâffuz edildiğini gösterir.⁷

Bu bize Türklerin İslâmiyetle müşerref olmalarından sonra kullandıkları Arap harflerinin tek tek *elif-be-pe-te-se-cim-çim* ... şeklinde söylenen belirli bir sırasının harfler bir araya geldiklerinde *ebced, hevvez, hutti, kelemen, sa'afes, karaşet, sehaz, dazıg(lan)* şekillerinde söylenmelerini hatırlatmaktadır.

İslâmi devre Uygur alfabeleri

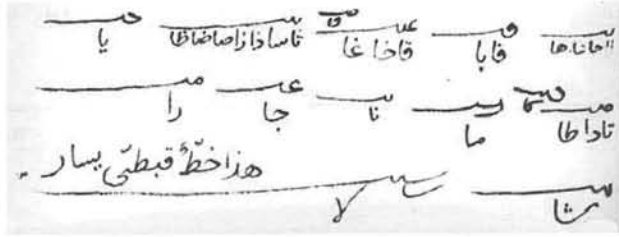
Ankara, İl Halk Kütüphanesi, no 324'te kayıtlı (*Kitâbü'l-*) *Zevâcirü's-seyh* başlıklı bir yazmadaki Uygur alfabesi *faşlün fî ḥaşşı'l-Uyguri el-ân yuḳālū moğoliyyün ve ḥurūfihā 16 ḥarften mübeyyineten ale'l-fethi*

⁶ P. Zieme, *Die Stabreimtexte der Uiguren von Turfan und Dunhuang. Studien zur alttürkischen Dichtung*, Budapest 1991, s. 349.

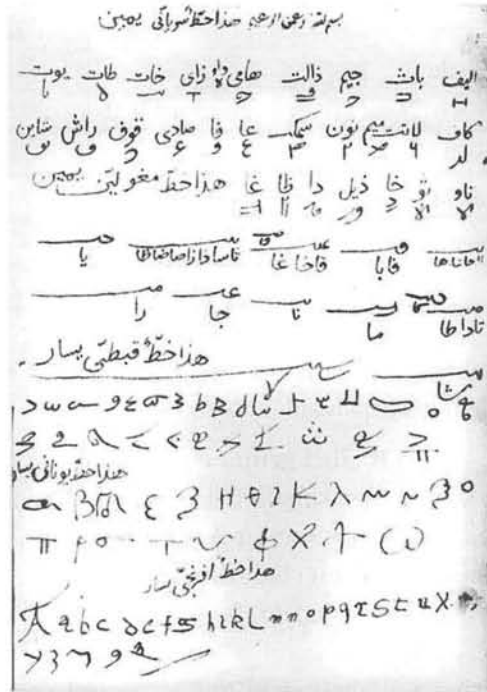
⁷ R. Rahmeti Arat, "Uygur alfabesi", *M. Cevdet, Hayatı, eserleri ve kütüphanesi*, İstanbul 1937, s. 1-20.

başlığı altında *a-fa-ka / va-şa-ka / ya-ke-ta / ma-na-za / pa-ça-ra / şa-ta-la / sa-ma-ka* tükedi sırası ile Uygur harflerini vermekte bu listeden sonra *bir*'den *on*'a, *on*'dan *yüz*'e kadar sayılar ile *ming*, *tümen san sağış tükedi* ibaresi yer almaktadır.

İbn Arabşah'ın *Acâyibü'l-makdûr fî nevâyib-i Timûr*⁸ adlı eserinde bir Uygur alfabesi vardır. Alfabe *a-ba-ka, va-sa-ka, ya-ke-da, ma-na-sa, ba-ça-ra, şa-ta-la, şa-ma-ka* sırasını takip etmektedir.

Topkapı Sarayı Kütüphanesi, III. Ahmed Bölümü, 2312'ten detay

Topkapı Sarayı Kütüphanesi, III. Ahmed Bölümü, 2312 Genel görünüş

1	a - ھا - na - he	1 + 3	a - fa - ha
2	fa - ba	1 + 1	
3	қа - ھا - ga	1 + 2	
4	va	1 + 0	va - sa [ka]
5	şa - sa - ھا - za - şa - ھا - za	1 + 6	
	[қа] eksik		
6	ya	1 + 0	ya - ke -da
7	ke	1 + 0	
8	ta - da - şa	1 + 2	
9	ma	1 + 0	ma - na [za]
10	na	1 + 0	
	[za] eksik		
	[pe] eksik		[pa] - ça - ra
11	ça	1 + 0	
12	ra	1 + 0	
13	şa	1 + 0	şa - [da] - la
	[da] eksik		
14	la	1 + 0	
	[sa] eksik		[şa - ma - la]
	[ma] eksik		
	[ka] eksik		
		14 + 14	= 28 işaret

Bu alfabe cedvelinde 14 işaret vardır. Ancak bu 14 işaret Arap alfabesindeki 28 harf ile transkripsiyonlanmıştır.

Birinci grup : a - fa - ha

İlk işaret olan tek dış **a** sesi karşılığında Arap alfabesindeki iki elif (ا) ile transkripsiyonlanırken, aynı işaretin Arap alfabesindeki **ha** (ح), **nûn** (ن) ve **he** (ه) seslerini de karşıladığı belirtilmiştir.

İkinci işaretin Arap alfabesindeki **fe** (ف) ve **be** (ب) seslerini de karşıladığı belirtilmiştir.

Üçüncü işaretin Arap alfabesindeki **kaf** (ك) sesi yanında **hı** (خ) ve **gayın** (غ) seslerini de karşıladığı belirtilmiştir.

Böylece **a - fa - ka** okuyacağımız ilk üç işaretin aslî üç ses yanında Arap alfabesindeki altı sesi daha karşıladığı vurgulanmıştır.

İkinci grup : va - sa - [ka]

İkinci grubun ilk işareti Arap alfabesindeki **vâv** (و) sesini karşılamaktadır.

İkinci grubun ikinci işareti asli ses **s** (س) dışında **s** ile **z** sesleri karşılığında Arap alfabesindeki iki se, **se** (ث) ve **sâd** (ص) ile dört **z** sesini, **zel** (ذ), **ze** (ز), **dâd/zâd** (ض) ve **zı** (ظ) karşıladığı da belirtilmiştir.

İkinci grubun üçüncü sesi olan **ka** işareti yukarıda ilk grubun üçüncü işareti olarak geçtiği için buraya alınmamıştır.

Üçüncü grup : ya - ke -da

Üçüncü grubun ilk işareti **y** Arap alfabesindeki **ye** (ي) sesini karşılamaktadır.

Üçüncü grubun ikinci işareti sırasında yazılması unutulduğundan satır üstüne yazılan **k** işareti olup Arap alfabesindeki **kâf** (ك) sesini karşılamaktadır.

Üçüncü grubun üçüncü işareti ise Arap alfabesindeki **t** (ت) sesi yanında Arap alfabesindeki **dal** (د) ve **tı** (ط) seslerini de karşılamaktadır.

Dördüncü grup : ma - na - [za]

Dördüncü grubun ilk işareti olan **m**, Arap alfabesindeki **mîm** (م) sesini karşılamaktadır.

Dördüncü grubun ikinci işareti olan **n**, Arap alfabesindeki **nûn** (ن) sesini karşılamaktadır. İlk grubun ilk işaretinde bu sesin zikredilmiş olmasına rağmen burada tekrar yazıldığı görülüyor.

Dördüncü grubun üçüncü işareti **z** ise ikinci grubun ikinci işaretinde zikredildiği için burada yazılmamıştır.

Beşinci grup : [pa] - ça - ra

Beşinci grubun ilk işareti **p** (پ) sesi ilk grubun ikinci işaretinde **b** (ب) ile ifade edildiği için burada yazılmamıştır.

Beşinci grubun ikinci işareti **c**, Arap alfabesindeki **cim** (ج) sesi karşılığındadır.

Beşinci grubun üçüncü işareti **r** ise Arap alfabesindeki **re** (ر) sesi karşılığındadır.

Altıncı grup : şa - [da] la

Altıncı grubun ilk işareti **ş**, Arap alfabesindeki **şim** (ش) sesi karşılığındadır.

Bu grubun ikinci işareti olan **d** sesi üçüncü grubun üçüncü işaretinde belirtildiği için buraya alınmamıştır.

Altıncı grubun son işareti olan **l** ise Arap alfabesindeki **lâm** (ل) sesini karşılamaktadır.

Yedinci grup : [ş a - m a - k a)

Bu grubun birinci işareti ş, altıncı grubun ilk işareti, bu grubun ikinci işareti olan m, dördüncü grubun ilk işareti, bu grubun üçüncü işareti olan l, altıncı grubun son işareti olarak zikredildiğinden buraya alınmamıştır.

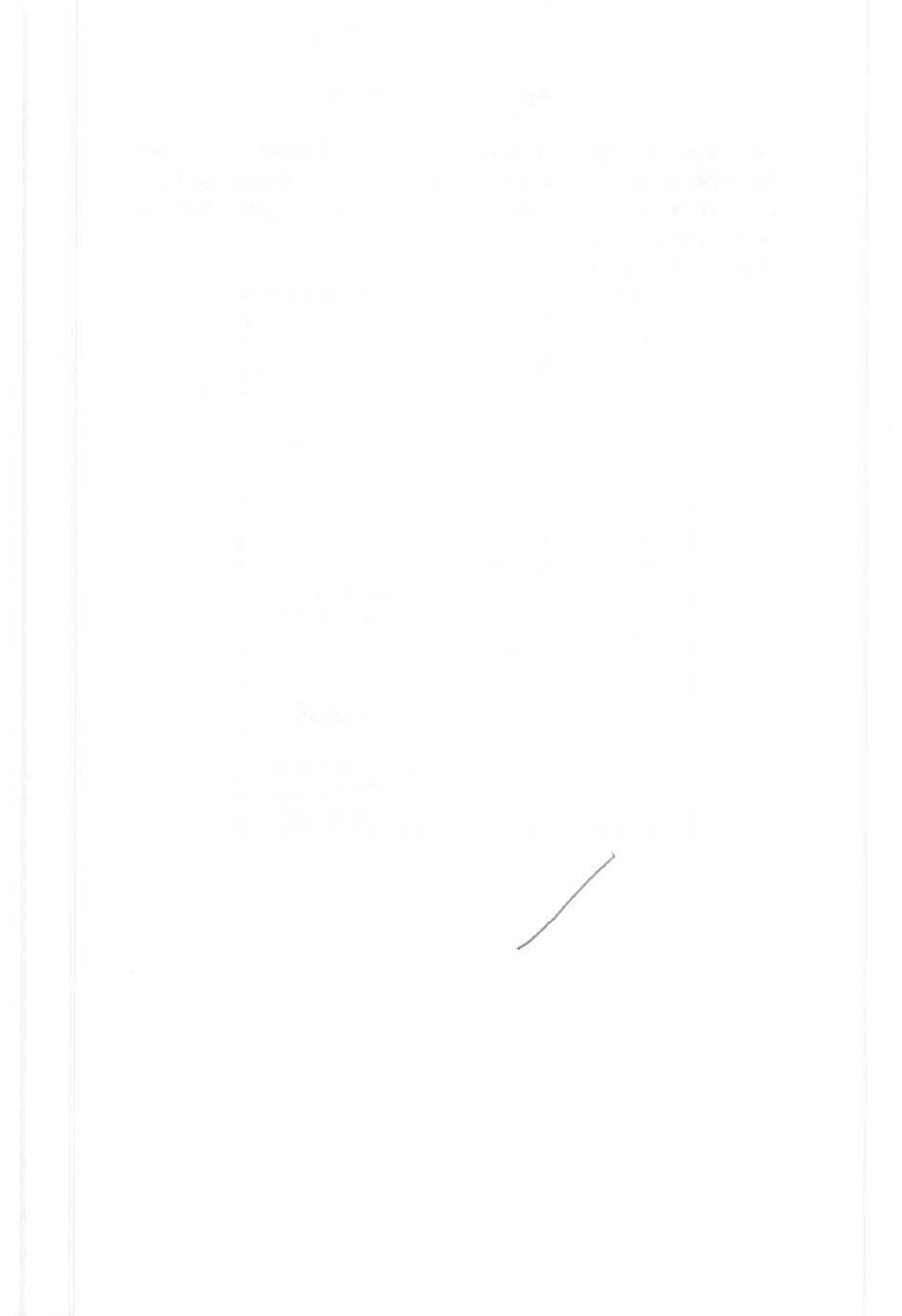
Sonuç olarak yazılan 14 işaretin Arap alfabesindeki aslî 14 ses karşılığı yanında yine Arap harflerindeki 14 sesi daha ifade ettiği göz önüne alındığında, Uygur alfabesindeki 14 işaretin Arap alfabesindeki 28 ses karşılığında kullanıldığı kendiliğinden meydana çıkmaktadır.

	Transli terasyon	Man. III. Nr. 8 (T. M. 423a = U. 40)	T IV Xusup	DLT ve 'İkdü'l-	'Atebetü'l- hakayık	İbn 'Arabşah	Hami-diye	Topkapı III. Ahmed 2312	BM, Or. 8212, 47/1-54/4 (ETŞ 11)
1	a	a (n)		a	a	a	a	a/ha/ na/ha	a
2	ba/va/ fa	i (v)		fa	fa	ba	ba	fa/ba	va
3	ha/ka	ğ (k)		ha	ka	ka	ka	ka/ha/ ga	ka / ha
4	v/w	w		va	va	va	va	va	va
5	za/sa	z		za	sa	sa	sa	sa/sa/z a/za /sa/ za/za	sa
6	ka	ğ (k)		ka	ka	ka	ka	yok	ka / ha
7	ya	y		ya	ya	ya	ya	ya	ya
8	ke	k		ke	ke	ke	ke	ke	ke
9	da/ta	d		da	ta	ta	da	ta/da/şa	ta / da
10	ma	m		ma	ma	ma	ma	ma	ma
11	na	n		na	na	na	na	na	na
12	za/sa	s		sa	za	sa	sa	yok	sa
13	ba/pa	b		ba	pa	ba	ba	yok	ba
14	ca/ça	ç		ça	ça	ça	ça	ca	ça
15	ra	r		ra	ra	ra	ra	ra	ra
16	şa	ş		şa	şa	şa	şa	sa	şa
17	ta	t		ta	ta	ta	ta	yok	ta
18	la	r		la	la	la	la	la	la
19	şa	?		yok	şa	şa	şa	yok	şa
20	ma	m		yok	ma	ma	ma	yok	ma
22	ka	k		yok	ka	ka	ka	yok	ka

Bu alfabeleri karşılaştırdığımızda 21 harften 7 tanesinin tekrar harf olduğu görülür. Sonuç olarak Uygur alfabesinin 14 işaretten oluştuğunu, bu yüzden de islâmî devre Uygur alfabelerinde ikinci kez geçen harflerin atlandığını söyleyebiliriz.

Bunu bir liste ile görelim:

1	a	
2	ba	
3	ka	
4	va	
5	sa	
		ka [3'ün tekrarı]
6	ya	
7	ke	
8	da	
9	ma	
10	na	
		sa [5'in tekrarı]
		ba [2'nin tekrarı]
11	ça	
12	ra	
13	şa	
		ta [8'in tekrarı]
14	la	
		şa [13'ün tekrarı]
		ma [9'un tekrarı]
		ka [3'ün tekrarı]

Eski Uygurca Metinlerin Transkripsiyonunda Kullanılan Yöntemler ve İşaretler

Özlem Ayazlı - Mehmet Ölmez
(İstanbul)

Eski Uygur metnlerinin bulunup yayımlanmaya başlanışından beri neredeyse 100 yılın üzerinde bir süre geçmiştir. Bu zaman zarfı içerisinde pek çok metin yayını yapılmıştır. Uygurca metin çalışmaları, bugün özellikle Berlin, Göttingen, Kyoto, Leningrad, Pekin, Tokyo, İstanbul, Ürümçi olmak üzere pek çok yerde de sürmektedir. Yapılan bu yayınlara baktığımız zaman transkripsiyonda izlenen yöntem konusunda bir fikir birliğinin olmadığını görmekteyiz. Bu ikiliklerin neler olduğunu tespit edip son zamanlarda sıklıkla kullanılan transkripsiyon yöntemlerini bir araya getirerek Uygurca metin yayınları için ortak bir transkripsiyon sistemi önermek amacıyla bu çalışmayı oluşturmaya karar verdik. Aşağıdaki verilen örneklerde ise sözcüğün ilk metin yayımlarındaki biçimine öncelik verip tarafımızca kabul gören yazıçevrimini [] köşeli parantez içerisinde gösterdik. Böylelikle zamanla yazıçevriminde oluşan değişiklikleri göz önüne sermeyi amaçladık. Ağırlıklı olarak Soğd harfli Uygur metnlerin transkripsiyon sorunları üzerinde durulan bu çalışmada, Uygur alfabesine has yazım özellikleri makalenin içeriğine dahil edilmemiş, gerekli görülen yerlerde kısa notlar düşülmüştür.

Ünlüler:

a ünlüsü: Uygurcada *a* ünlüsü sözbaşında çift elifle yazılmıştır.

alqu ”lqw (BT I, 1971: 19, A₂ 8). [alku]

Söziçi ve sonunda ise *a* ünlüsü tek elifle yazılmıştır.

qanta q'nt' (BT I, 1971: 17, A₁ 1). [kanta]

yana y'n' (BT I, 1971, D 184).

a ünlüsünün kendisinden sonra gelen çift ünsüzden önce tek elifle yazıldığını görmekteyiz. Bu eksik yazım özelliği ilk yayınlarında *a* ile gösterilir. Yeni yayımlanan metinlerin yazıçevriminde ise *a* kullanılmaktadır. Uygurcaya ait bu eksik yazım özelliğini yazıçevrimine *a* olarak değil de *a* olarak yansıtmayı daha doğru buluyoruz.

amtī 'mtı (BT I, 1971: 17, A₁ 1). [amtı]

alp 'lp (BT I, 1971, D 184). [alp]

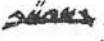

arṣlan 'rsl'n (Manichaica I, 18₃). [arṣlan]

a ünlüsünün yazılmadığı örnekler için ise şimdiye kadar yapılan metin yayımlarına baktığımızda yine bir ikiliğin olduğunu görmekteyiz. Yazılmayan ünlülerin örneğin *q(a)ra* sözcüğünün bazı metinlerde *qra* bazı metinlerde ise *q(a)ra* biçiminde parantezli () olarak yazıçevrimi yapılmaktadır.

qra q'r' (Uigurica I, 37₆), *q(a)ra* q'r' (Manichaica I, 18₅). [k(a)ra]

yruqī yrwqy (Uigurica I, 37₆), *y(a)ruq* yrwq (Manichaica I, 22₄).

[y(a)rukı]

ä ünlüsü: Sözbaşı, söziçi ve sözsonundaki *ä* ünlüsü esasen tek elifle yazılmıştır.

ärür 'rwr (BT I, 1971: 17, A₁ 1).

ärtiñü 'rtynkw (BT I, 1971, D 184)

äv 'v (Manichaica I, 14₉).

ä ünlüsünün yazılmadığı *k(ä)rgäk*, *t(ä)ñri* gibi bazı kelimeler söz konusudur. Bu kelimelerin Uygurca metinlerdeki imlasına baktığımızda bir ikilik olduğunu görmekteyiz. Örneğin *ä* ünlüsü bazen hiç yazılmadan *tngrı* olarak, bazen parantez içinde *t(ä)ngri*, bazen de italik olarak *täñri* şeklinde (BT III, 1974:26₃₅) transkripsiyonlanmıştır. Günümüzde izlenen yol ise yazılmayan ünlüyü *k(ä)rgäk*, *t(ä)ñri* gibi parantez içerisinde vermektir.

 krğäk krk'k (Uigurica III, 44), *k(ä)rgäk* krk'k (Manichaica I, 24₃). [*k(ä)rgäk*]

 tngrı tnkry (Uigurica III, 46), *t(ä)ngri* tnkry (Manichaica I, 22₁), *täñrim* tnkrym (BT III, 1974:26₃₅). [*t(ä)ñri*]

ä ünlüsünün çift elifle yazılıp imlada '*ä*' gösterildiği durumlar da söz konusudur. Genelde '*äñ*' ve türevlerinde bunu görmek mümkündür. Örneğin, '*äñilki* / ''nk'yłky (UWb 384b-385a), '*äñbaşlayukı* / ''nkp'sl'ywqy (UWb 384a), '*äñäyü* / ''nk'yw (UWb 382b), '*äñän-* / ''nk'n (UWb 381b), '*äñänyük* / ''nk'nywk (UWb 381b).

e ünlüsü: Uygurcada *e* ünlüsünün yazımında genelde *i/i* için kullanılan *ye* görülmekle birlikte nadiren de olsa elif harfi kapalı *e*'yi göstermek için kullanılmıştır. Uygurca üzerine yapılmış ilk çalışmalarda kapalı *e* bulunan sözcüklerin yazıçevriminin genellikle *i* ile yapıldığını, son dönem çalışmalarda ise kapalı *e*'nin *e* harfi ile yazıldığını görmekteyiz. Rusya'da kapalı *e* için *é* de kullanılmıştır. Açık *ä* için *ä*'yi kullananlar kapalı *e* için *e*'yi tercih etmişlerdir (bak. *tep* Shogaito, 2008: 667a; *täñgrı* Shogaito, 2008: 664a). Türkiye'de ise açık *ä* için *e* kullanılırken kapalı *e*'nin önceleri gösterilmediğini, imlaya bağlı kalınarak *i*'nin kullanıldığı görülmektedir. Ör: *erdini* (Kaya, 1994: 61_{3,23}), *t(e)ngri* (Kaya, 1994: 61_{3,17}), *tıp tidi* (Kaya, 1994: 62_{5,13}).

tip typ (BT I, 1971: 17, A₁ 1); *tep* (BT XXV, 2007: 56₄₈).

[*tep*]

birgü pyrkw (BT VIII, 1977: 38_{A136}); *ber-* pyr- (BT XXV, 2007: 54₁₁), *bér-* (Tugusheva, 2008: 14₆₃). [*ber-*]

biş pyş (BT VIII, 1977: 31_{A17}); *béş* “5”, Tugusheva, 2008:13₁₀; *beş* pyş (BT XXV, 2007: 56₃₃). [*beş*]

ı ve i ünlüsü: Sözbaşındaki *ı/i* ünlüleri *elif* ve *ye* ile gösterilmiştir. Söziçindeki ve sözsonundaki *ı/i* için de yalnızca *ye* kullanılmıştır.

ı ünlüsü

ayütdi ”yytdy (BT I, 1971: 17, A₁ 1).

sınları synl’ry (Manichaica I, 21₆).

y(a)rliqanču’ yrlyq’ñwçy (BT II, 1971: 17₂₂). [*y(a)rliqançu*]

i ünlüsü

ingri tnkry (Uigurica III, 4), *t(ä)ngri* (Manichaica I, 22).
[*t(ä)ŋri*]

kişi kyşy (BT I, 1971: 17, A₁ 1) [*kişi*]

Eksik yazım; *a/e/ä* ünlüsünde olduğu gibi *ı/i* ünlüsünde de eksik yazım özelliği söz konusudur. Aşağıda görüldüğü üzere Uygurcadaki bu eksik yazım özelliğinin Uygurca metin yayınlarında farklı bir yazıçevrimi ile verildiğini görmekteyiz. Özellikle 1970’den sonra yapılan Uygurca yayınlarında bu eksik yazım özelliğinin yazıçevrimine parantezli () olarak yansıdığını görmekteyiz.

tınly tynlq (Uigurica I, 37₇) ; *tınl(i)g* (BT XX: 72₉₇).

ygrminç ykrmyñç (Manichaica I, 15₁₆) [*y(e)g(i)rminç*]

Uygurcanın ilk dönem metinlerinde karşımıza çıkan imlaya ilişkin bir başka özellik de söziçinde ünlülerin özellikle ek başında *elif* kullanılarak yazılma özelliğidir. Özellikle *ı/i*, *u/ü* gibi dar ünlülerde karşımıza çıkan bu özellik

a/ä'de de kendisini göstermektedir. *a/ä* örnekleri için bak. Öztural, 1996: 13.

 is'ig 'ys'yk (Manichaica I, 109).

 säv'inčl'ig s'vynç lyk (Manichaica I, 1120).

 y(a)r'uq yr'wq (Manichaica I, 107). [*y(a)ruk*]

 küč'ünjüz kwyç'wnkwz (Manichaica I, 1011).

[*küč'ünjüz*]

o ve u ünlüsü: Uygurcada sözbaşındaki *o* ve *u* ünlüsü *elif* ve *vav* ile gösterilirken söziçinde yalnızca *vav* ile gösterilmiştir. Uygur alfabesinde *o* ve *u*'nun aynı harflerle yazılması zaman zaman Uygurca metinlerde okuyuş farklılıklarını da beraberinde getirmiştir.

o ünlüsü

ol'wl (BT I, 1971: 17, A₁ 1).

nom nwm (BT I, 1971, D 183).

u ünlüsü

azunqä 'z wnq' (Uigurica I, 439) [*ažunka*]

ö ve ü ünlüsü: Sözbaşındaki *ö/ü*, *elif vav* ve *ye* ile gösterilmiştir. İlk hecede bir ünsüzden sonra gelen *ö* ve *ü* *vav* ve *ye* kullanılarak yazılırken ilk heceden sonraki hecelerdeki *ö* ve *ü* için yalnızca *vav* kullanılmıştır. *y* ve *k/g* ünsüzlerinden sonra bazen ilk hecedeki *ö/ü*'ler *ye*'siz yani eksik yazılmıştır. Örneğin; *yüz* ve *kök* sözcükleri gibi. Bu eksik yazım özelliği Uygurcanın ilk dönem metin yayınlarında yazıçevrimine *yüz* ve *kök* olarak yansımıştır; ama yeni yayınlarda karşımıza *kök*, *yüz* yazıçevrimiyle çıkmaktadır. Böylesi kelimeleri Uygurcanın bilinen bu imla özelliğinden dolayı ön ünlülü yani *ö'lü* ve *ü'lü*leri ile okuyarak Latin harflerine aktarmayı daha doğru buluyoruz.

ö ünlüsü
 ötrü 'wytrw (BT I, 1971: 17, A₁ 1).

 kök *kwk* (Manichaica I, 14₁₄). [kök]
ü ünlüsü
 ötrü 'wytrw (BT I, 1971: 17, A₁ 1).

 yüz *ywz* (Manichaica I, 12₁₅). [yüz]

 üçün 'wyçwn (BT II, 1971: 17₁₀).

Hem *ö*'nün hem de *ü*'nün gerek sözbaşında gerekse söziçinde aynı biçimde yazılması araştırmacılar tarafından içinden çıkılması zor bir durumu beraberinde getirmiştir. Kelimenin *ö*'lü mü *ü*'lü okunacağı konusunda kararsız kalan araştırmacıların bu durumu yazıçevrimine büyük harflerle yansıttığını görmekteyiz.

 Ütrülgäli (BT II 50₁₁₉₆). [üçrülgäli]

 yÜKärü *ywk'rw* (BT II 47₁₀₇₆). [yügärtü]

 Üdkä (BT II 26₂₇₃). [üdkä]

Fazla bir metin yayımının olmadığı ilk dönemlerde, bu tür *ö*'lü *ü*'lü mü olduğu konusunda çelişki duyulan sözcükler, yazıçevrimine bu şekilde aktarılırken son dönem yayınlanan metinlerde artık bu yazım özelliğinin kullanılmadığını görmekteyiz. Hangi biçim kabul görmüşse o şekilde yazıçevrimi yapılmaktadır. Yukarıda verilen sözcükler için geçerli olan ve kabul gören biçimler şöyledir: *üdrülüp* (*üdrül-* Wilkens, 2007: 434a), *yügärü* (Wilkens, 2007: 448b), *üdkä* (*üd* Wilkens, 2007: 433b).

Ünsüzler:

b ve p ünsüzü: *b* ve *p* ünsüzleri Uygurcada tek bir harfle gösterilmiştir.

b ünsüzü
 burxanlar *pwrq'n l'r* (BT I, 1971: 19, A₂ 8). [burhanlar]

bodis(a)t(a)v pwdystv (BT II, 1971: 20₁₀₃).***p ünsüzü****alp* 'lp (BT I, 1971, D 184; BT II, 1971, 20₉₇). [*alp*]*tip* typ (BT I, 1971: 17, A₁ 1). [*tep*]

č ünsüzü: Uygurcada birkaç Türkçe sözcük dışında *çaruk* “çarık”, *çäçäk* “çiçek” gibi genelde sözbaşında alıntı sözcüklerde karşımıza çıkar: (*çaçan* “çay fincanı” < Çin. 茶盞 *cha zhan*; *çaşapat* “12. ay” < Soğd. *čxšp* 'δ(δ) < Skr. *śikṣāpada*, *čao* “kağıt para” < Çin. 鈔 *chao*, *çin* “gerçek, doğru” < Çin. 眞 *zhen*).

ç(a)mbudivip čmpwdyvyp (AYS VI, 160₁₅₂)*awči* 'vçy (Uigurica IV, 706₅₄) [*avçı*]*barča* p'rç' (Manichaica I, 21₆)*üčün* 'wyçwn (BT II, 1971: 17₁₀).

Altun Yaruk'un Çin'de yapılan yayımında Ürümçi'de *ç*'nin *ch* ile yazıldığı görülmektedir. Ör: *ichintä* (Ayup, Tursun, 2001: 372₂₃), *tapincha* (Ayup, Tursun, 2001: 372₂₃).

d ve t ünsüzleri:***d ünsüzü***

adaq 'd'q̄ (Manichaica I, 17₂₀), *adaqların* 'd'q l'r yn (BT I, 1971: A₂ 16) [*adək*]

t ünsüzü*täg* t'k (Uigurica I, 37₁)

tip typ (BT I, 1971: 17, A₁ 1). [*tep*]

amtī 'mty (BT I, 1971: 17, A₁ 1). [*amtı*]

Uygurcadaki ilk metin yayınlarına baktığımızda *d* ve *t*'nin birbirlerinin yerine de kullanıldığını görmekteyiz. Şöyle ki; ilk metin yayımlarında sözcüklerin yazıçevrimi transliterasyonlarına uygun olarak yapılmış yani görülen her şey yazıya aktarılmış ama olması gereken biçimi göstermek amacıyla *t*'nin veya *d*'nin altına bir nokta konmuştur. *d* sözcüğün *t* okunması gerektiğini *t* ise *d* okunması gerektiğini gösterir. Bu durum ilk metin yayınları için geçerlidir.

arīdip 'rydyp (BT III, 1974: 26₄₀). [*arıtıp*]

keḏārip kyd'ryp (BT III, 1974: 26₄₀). [*keṭārip*]

tuḍyuluq twdqwlwq (BT III, 1974: 26₄₄). [*tuṭguluk*]

ätgölüg 'tkw lwk (BT III, 1974: 30₉₀). [*ädgölüg*]

Son dönemlerdeki metin yayımlarında ise tam tersi bir yol izlenmektedir. Sözcük olması gerek biçimiyle, etimolojisine uygun olarak, yani *d*'li okunması gerekiyorsa *d*'li okunmuş; ama transliterasyonunun *t*'li olduğunu göstermek için *d*'nin altına nokta konmuştur.

oḏgurak "şüphesiz, muhakkak" 'wtqwr'q̣ (BT XXV, 2007:

56₅₉)

üḏki 'wtky (Ayazlı, 2009, 103₂₆)

g ve k (ön damak) ünsüzleri: *k* ve *g* Soğd kökenli Uygur yazısında tek bir işaretle gösterilmektedir. Geçmişte bu iki fonem Türkoloji çevrelerinde bazı

ikilikleri de beraberinde getirmiştir. Aynı kelime için farklı okuyuşlar önerilmiştir. Söz gelimi; *eksük* → *egsük*, *inçke* → *inçge*, *yükmek* → *yügmek*, *böşüg* → *böşük* “akraba”, *beleg* → *belek*.

k ünsüzü

 küčlüg kwyç lwk (Uigurica I, 37₁).

 kim kym (BT I, 1971: 19, A₂ 8).

 kälmišlär k'lmyš l'r (BT I, 1971: 19, A₂ 8).

g ünsüzü

 tög t'k (Uigurica I, 37₁; BT I, 1971: D₈₉).

Metin transkripsiyonlarında birbirlerinden ayırt edilemeyen bu harfler zaman zaman da birbirlerinin yerine de kullanılmıştır. Bu da metinler arası ikiliklere yol açmıştır. Aşağıdaki örneklerde *k/g*'nin Uygurcada ayırt edilememesinden kaynaklanan ikili biçimlere rastlamaktayız.

körg kwyrk (Uigurica I, 39₇) (eski imla ile); yeni ve geçerli imla

ile *körk*

täkimlig t'kymlyk (Uigurica II, 55₄); yeni ve geçerli imla

ile *tägimlig*

täkräsintä t'kr'synt' (Uigurica III, 13₅); yeni ve geçerli

imla ile *tägräsintä*

g, k ve h (art damak) ünsüzleri:

Uygurcada bu harfleri göstermek için tek bir işaret, harf kullanılmaktadır. Bazen *k* ünsüzü *g* ünsüzünden üzerine konan iki nokta ile ayrılmıştır. Bu seslerin üçünün de tek bir harfle gösteriliyor olması yazım konusunda karışıklık yaratmıştır. İlk dönem Uygurca metinleri ile son dönem Uygurca

metinleri arasında imla konusunda ikilikler oluşmuştur. Örneğin; eski imla ile *qormuzta* (Uigurica IV, 720₉₃); yeni ve geçerli imla ile *hormuzta*.

g ünsüzü

 uruγ 'wrwq (Manichaica I, 17₁₅). [*urug*]

 quruγ q̄wrwq (Manichaica I, 17₁₂; BT I, 1971: D 341).
[*kurug*]

 *yruqlugh*¹ yrwq lwq (Ayup, Tursun, 2001: 253₁₈)

[*y(a)ruklug*]

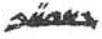
 atlg 'tlq (Ayup, Tursun, 2001: 253₄). [*atl(i)g*]

k ünsüzü

 qanta q̄'nt' (BT I, 1971: 17, A₁ 1). [*kanta*]

 alqu 'lq̄w (BT I, 1971: 19, A₂ 8). [*alku*]

 t(a)qi tq̄y (Manichaica I, 8₉) [*taki*]

 yruqi yrwq̄y (Uigurica I, 37). [*y(a)ruki*]

h ünsüzü

 xan q'n (BT I, 1971: 17, A₁ 1, BT II, 1971: 18₃₂). [*han*]

 burxanlar pwrq'n l'r (BT I, 1971: 19, A₂ 8; BT II, 1971: 17₂₃). [*burhanlar*]

j ve z ünsüzü: Uygurcada *z* ve *j* sesleri için tek bir harf, işaret kullanılmıştır. İlk dönem Uygurca metin yayımlarına baktığımızda *j*'nin

¹ Ürümçi'de art ünlülerle kullanılan *g* için *gh*'yi görmekteyiz (Ayup, Tursun, 2001: 253₁₈).

yazıçevriminin *z*, *ž* olarak yapıldığını, son dönem Uygurca metinlere baktığımızda ise *j* için *ž* yazıçevrimi kullanıldığını görmekteyiz (bak. *ažun* Wilkens, 2007: 334).

j ünsüzü

 azunqä ''z wnq' (Uigurica I, 43₉) *ažun* Soğd. ''z wn (BT I, 1971: A₁ 15). [*ažunka*]

 v(a)žürlīy Skr. *vajra*+T. *līy vžyr lyq* (BT I, 1971: A₂ 16). [*važırlıg*]

z ünsüzü

 qorqinčsyz qwrqynčsyz (Uigurica I, 41₁).

 *ayinčsyz*² ''yynčsyz (Uigurica I, 41₂).

Uygurca metinlerin yazıçevriminde tek noktalı *z* de karşımıza çıkmaktadır.

 ät'öz 't'wyz (Manichaica I, 17₁₇). [*ät'öz*]

 yüzärčä ywz 'rč' (Manichaica I, 17₁₄). [*yüzärčä*]

Uygurca metinlerin yazı çevriminde çift noktalı *z* de karşımıza çıkmaktadır.

 lažžin l'qžyn "domuz" (Manichaica I, 12₁₆). [*lagžın*]

 yūz ywz (Manichaica I, 12₁₅). [*yüz*]

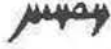
 ot'uzunč 'wt'wz wnč (Manichaica I, 12₁₆). [*ot'uzunč*]

² *ayinčsyz*, Uigurica I'de *ayinčsyz* olarak görülür. Doğru okuyuş olan *ayinčsyz* için bak. UWb. 309a.

Transkripsiyonda tek noktalı *z*, *s* ile yazılmış kelimeyi göstermek için de kullanılmıştır.

kwyswnm'z közünmâz (AYS VI, 408.7)

sws'q suzak (AYS VI, 406.22)

l ünsüzü: Sözbaşında alıntı kelimelerde (*lav* “an” Skr. *lava*, *lin* “çark, tekerlek” < Çin. 輪 *lun*, *luo* “ejderha” < Çin. 籠 *long*) kullanılır. Çoğul eki olarak kullanılan *-lar*’ın kelime gövdesinden ayrı yazıldığı görülür (bak. *burhanlar*)

laγzīn “domuz” (Manichaica I, 12₁₆). [*lagzın*]

lačīn l'čyn “şahin” (BT I, 1971: D₆₁).

ol'wl (BT I, 1971: 17, A₁ 1).

burxanlar pwrq'n l'r (BT I, 1971: 19, A₂ 8) [*burhanlar*]

m ünsüzü: Türkçe sözcüklerdeki ilk hecedeki *n* ve *ŋ* komşuluğu dışında başta görülmez.

m(ä)ngikā mnkyk' (Manichaica I, 12:10). [*māṇjīkā*]

amtī'mty (BT I, 1971: 17, A₁ 1). [*amtī*]

nom nwm (BT I, 1971, D 183).

n ünsüzü: Türkçe sözcüklerde *nā* ve türevleri dışında başta görülmez.

nom nwm (BT I, 1971, D 183).

yana y'n' (BT I, 1971, D 190)

laγzīn l'qzīn “domuz” l'qzīn (Manichaica I, 12₁₆). [*lagzın*]

Bazı yazmalarda *n*'nin üzerine tek nokta konulduğu görülebilir. Tek noktalı *n*'ler:

inimiz 'yñ ymyz (SUK: Sa08₁₆). [*inimiz*]

ögän 'wyk'n "kanal" (SUK:Sa10₃). [*ögän*]

onluğum 'wnlwq wm "onluğum" (SUK: Sa10₁₂).

[*onlukum*]

ŋ ünsüzü: *ŋ* ünsüzü, ilk dönem yapılmış Uygurca çalışmalarda *ng* ünsüz çifti veya *ñ* ile gösterilmiştir, kelime başında görülmez.

ng yazıçevrimi ile

tonga twnk' (Uigurica I, 37₁). [*tona*]

yanga y'nk' (Uigurica I, 37₁). [*yaŋa*]

manga mnk' (Uigurica III, 12₁₄) [*maŋa*]

t(ä)ngri (Manichaica I, 22₁), *tngri* tnkry (Uigurica III, 11₁₁; Ayup, 2001: 372₂₁); [*t(ä)ŋri*]

köŋüllüg kwnkwł lwk (BT II, 1971: 17₂₇).

[*köŋüllüg*]

ñ yazıçevrimi ile

köñüllüg (TT III: 205₁₁₅) [*köŋüllüg*]

mäniñ "benim" (TT VI: 106₁₆) [*mäniŋ*]

ŋ yazıçevrimi ile

Son dönem yapılan Uygurca çalışmalarda *ŋ* ile görülmektedir.

ärtiŋü 'rtynkw (BT I, 1971, D 184)

t(ä)ŋri (BT I 1971: A₂ 5),

r ünsüzü: Genelde iki dişle yazılır.

burxanlar pwrq'n l'r (BT I, 1971: 19, A₂ 8). [burhanlar]

ärür 'rwr (BT I, 1971: 17, A₁ 1).

Uygurcada genelde iki dişli yazılan *r*'lerin dışında sözbaşında tek dişle yazılmış *r*'ler de karşımıza çıkmaktadır.

riti ryty "büyü" (BT VII, 1976: 59₆₉₈).

ratna r'tn' (BT VII, 1976: 59₇₀₁).

Söziçinde de tek dişle yazılmış *r*'ler karşımıza çıkmaktadır. Örneğin;

kräk krk'k (Uigurica III, 44) [k(ä)rgäk]

s ve ş ünsüzü: Uygur yazısında esasen başlangıçta *s* ve *ş* ayırt edilmiştir, Bunda da belirleyici olan *s*'nin altına konan iki nokta olmuştur. Sonraki dönemlerde *ş* altına konan iki nokta ile *s*'den ayırt edildiği örnekler de vardır ancak sistemli değildir. Transkripsiyonda Ürümçi'de *ş* için *sh*'nin kullanıldığını, Türkiye'de ise daha çok *ş* yazımının tercih edildiğini görmekteyiz (bak. örnekler bölümü).

s ünsüzü

sġnlarġ synl'ry (Manichaica I, 21₆).

sav s'v (Manichaica I, 15₂, BT II 23₁₉₅).

ş ünsüzü

šamnančlar š'mn'nč l'r (BT II, 1971: 17₁₀).

kiši kyşy (BT I, 1971: 17, A₁ 1). *kişi* (Kaya, 1994: 62_{6.20}).

uluṣ 'wlwş (Manichaica I, 26₂₈).

 kötrülmish kwytrwlmış (Ayup, Tursun, 2001: 251₅).

[kötrülmüş]

yrlikamış (Ayup, Tursun, 2001: 255₂₀).

[y(a)rlikamış]

v ünsüzü: Sözbaşında alıntı sözcüklerde karşımıza çıkan v, söziçi ve sözsonunda imla olarak y harfine benzese de ufak bir farkla y'den ayırt edilmiştir.

awcī 'vçy (Uigurica IV, 706₅₄) [avçı]

ç(a)mbudivip çmpwdyvyp (AYS VI, 160₁₅₂)

äv 'v (Manichaica I, 14₉).

sav s'v (Manichaica I, 15₂).

y ünsüzü: Genelde Uyğurca metinlerde y ünsüzünün transkripsiyonu için y kullanılırken Uyğurcanın ilk dönemlere ait yayınlarda yazıçevrimlerinde bazı türkologlar tarafından j'nin de kullanıldığını görülmektedir. Örneğin, Tuguşeva'nın 1980'deki çalışmasında j'yi kullanırken daha sonraki çalışmasında y'yi (yétinč, Tuguşeva 2008, 14₅₄) tercih ettiğini görmekteyiz.

yana y'n' (BT I, 1971, D 190)

yol ywl (BT II, 1971)

SONUÇ

Son olarak Uyğurca metinlerin yazıçevriminde kullanılmış harfleri tablolaştırarak da vermeyi uygun buluyoruz. Bu tabloda, Uyğurcanın yazıçevriminde şimdiye kadar kullanılan harfler, transkripsiyonlu ve transliterasyonlu biçimleriyle yer almaktadır. Uyğurca çalışmalarında izlediğimiz imla, *Uigurisches Wörterbuch*'a (Röhrborn, 1977-1996) ait imladır. Bu

çalışmayı yaparken öne çıkan bazı noktaları burada zikretmenin yerinde olacağını düşünüyoruz.

1. Bazı sözcüklerde ünlülerin yazılmamasının (bak. *a/e* *ı/i* ünlüleri) yazıçevrimine yansımaları, eksik yazılan harfin parantez içerisine alınmasıyla sağlanmalıdır. Sözelimi ; *y(a)ruk*, *k(a)ra*, *k(ä)rgäk*, *t(ä)ñri*, *tınl(ı)g*.

2. Sözcük, olması gereken biçimiyle yani *d'*li okunması gerekiyorsa *d* şeklinde yazılmalı transliterasyonunun *t'*li olduğunu göstermek için de *d'*nin altına nokta konmalıdır.

Ör.; *ođgurak* 'wtqwr'q (BT XXV, 2007: 56₅₉)

üđki 'wtky (Ayazlı, 2009, 103₂₆)

3. *k'*nin üzerindeki iki nokta, *š'*nin *ž'*nin altındaki iki nokta transliterasyon yapılırken verilmeli, transkripsiyonda bu işaretler gösterilmemelidir. Transliterasyonu yapılmayan metinlerde *ž'*nin ve *š'*nin altındaki noktalar belirtilebilir.

Ör.; *kutıña* qwtynk' (Wilkens, 2007: 180₁₉₃₁).

arži 'rzy (Wilkens, 2007: 178₁₉₁₄).

dežit tyz yt (Wilkens, 2007: 158₁₆₃₀).

4. Transkripsiyonda tek noktalı *z*, Uygur harfli metinde *s* ile yazılmış, ancak *z* olarak yazıçevrimi yapılması gereken kelimeler için kullanılmalıdır. Ör.: *suzak* "köy" sws'q (AYS 406.22), *közünmäz* kwswnm'z (AYS 408.7).

Çeşitli Yazıçevrimi Sistemlerinin Karşılaştırmalı Tablosu

	Berlin Japonya Rusya	Türkiye	Ürümçi / Uyguristan	Uigurisches Wörterbuch Transkripsiyon	Uigurisches Wörterbuch Transliterasyon	Giessen / Göttingen
a	a, ʌ	a, ʌ	a	a	” , ’	” , ’
b	b	b	b	b	P	p
ç	č	ç	q, ch ^{AY}	č	Č	č
d	d, ɖ	d, ɖ	d	d, ɖ	D, T	d, t
ä	ä, ’ä	e, ’e	ə ³ , ä	ä	,	,
e	e / i	è / i	i	e	Y / ’Y	y / ’y
g / ğ	g / g / γ / γ’	g / ğ	g / ɣ, gh ^{AY}	g	K / Q, Q̇, Q̈	k / q, q̇, q̈
h	h / χ, x, ẖ	h / ʁ, ʁ	x	h	H / X	h / x
ı	ĩ	ı	ĩ	ı	Y, Y	y, ’y
i	i	i	i	i	Y, ’Y	y, ’y
j	ž, ž	j		ž, ž	Ž, Ž, Z	ž, ž
k / q	k / q, q̇, q̈	k / k̇	k / k, q ^{AY}	k	K / Q, Q̇, Q̈	k / q, q̇, q̈
l	l	l	l	l	L	l
m	m	m	m	m	M	m
n	n, ñ	n, ñ	n	n	N, Ñ	n, ñ
ñ	ng, ñ, ɳ	ng̃, ng, ñ	ɳ, ng ^{AY}	ɳ	NK	nk
o	o	o	o	o	W / ’W	w / ’w

³ Bazı sözcüklerde kapalı e ayrımı ə altına konan bir nokta ile gösterilir.

ö	ö, ɔ	ö, ɔ	ə, ö ^{AY}	ö	W / WY / 'WY	w / wy / 'wy
p	p	p	p	p	P	p
r	r	r	r	r	R	r
s	s, z	s, z	s	s, ş	S, Z	s, z
ş	ş, ş	ş	x, sh ^{AY}	ş	Ş, Ş	ş, ş
t	t, d	t, d	t	t, t̥	T, D	t, d
u	u	u	u	u	W / 'W	w / 'w
ü	ü, u	ü, u	ü	ü	W / WY / 'WY	w / wy / 'wy
v	v	v	v	v	V	v
y	y	y	y	y	Y	y
z	z, ş	z, ş	z	z, z̥	Z, S	z, s

KAYNAKÇA

- ADAM, Volker, Jens Peter LAUT, Andreas WEISS, *Bibliographie alttürkischer Studien*, Wiesbaden 2000.
- ARAT, Reşit Rahmeti, *Eski Türk Şiiri*, Ankara 1965.
- ARLOTTO, Anthony, *The Uighur Text of Hsuan Tsang's Biography*, (yayınlanmamış doktora çalışması) Harvard Üniversitesi, Massachusetts 1966.
- ASMUSSEN, Jes Peter, *X^aāstvānīft*, Studies in Manichaeism, Copenhagen, 1965.
- AYS VI: Ayazlı, Özlem, *Altun Yaruk Sudur VI. Kitap*, Yıldız Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2009 (Yayınlanmamış Doktora Tezi).
- AYUP, Tursun, Muhämmätrehim Sayit, *Qādimki Uyğur Til – Yeziqidiki Altun Yaruq*, Ürümçi: Şıncañ Halk Neşriyatı 2001.
- BARAT, Kahar, *The Uygur Xuanzang Biography IX*. PhD. Dissertation, Harvard 1993.
- BARUTÇU-ÖZÖNDER, F. Sema, *Üç İtigsizler: Giriş, Metin, Tercüme, Notlar, Index*, Ankara 1998.
- BT I: HAZAI Georg, Peter ZIEME, *Fragmente der uigurischen Version des „Jin'gangjing mit den Gāthās des Meister Fu. Berliner Turfantexte I*, Akademie Verlag, Berlin 1971.
- BT II: RÖHRBORN, Klaus, *Eine uigurische Totenmesse, Text Übersetzung, Kommentar Faksimiles, Berliner Turfantexte II*, Akademie Verlag, Berlin 1971.
- BT III: TEZCAN, Semih, *Das uigurische Insadi-Sūtra*, Berliner Turfantexte III, Akademie Verlag, Berlin 1974.
- BT VII: KARA Georg, Peter ZIEME, *Fragmente tantrischer Werke in uigurischer Übersetzung, Berliner Turfantexte VII*, Akademie Verlag, Berlin 1976.
- BT VIII: KARA Georg, ZIEME Peter, *Die uigurischen Übersetzungen des Guruyogas „Tiefer Weg“ von Sa-skya Paṇḍita und der Mañjuśrīnāmasaṃgīti*, Berliner Turfantexte VIII, Berlin 1977.
- BT IX: TEKİN, Şinasi, *Maitrisimit nom bitig*, Die uigurische Übersetzung eines Werkes der buddhistischen Vaibhāṣika-Schule, 1. Transliteration, Übersetzung, Anmerkungen. 2. Analytischer und rückläufiger Index, Berliner Turfantexte IX, Berlin 1980.
- BT XX: ZIEME, Peter, *Vimalakīrtinirdeśasūtra, Edition alttürkischer Übersetzungen nach Handschriftfragmenten von Berlin und Kyoto, mit einem Appendix von JORINDE EBERT: Ein Vimalakīrti-Bildfragment aus Turfan*, Turnhout, Berliner Turfantexte XX, 2000.

- BT XXV: WILKENS, Jens, *Das Buch von der Sündeltilgung: Edition des alttürkisch-buddhistischen Kšanti Kılğuluk Nom Bitig, Berliner Turfantexte XXV*, Turnhout, 2007.
- ÇAĞATAY, Saadet, *Altun Yaruk'tan iki parça. I. Küü Tav'ın canlıları öldürdüğünden dolayı gördüğü ceza, II. Üç prensle pars hikâyesi (Prens Maḥasatvi)*, Ankara 1945.
- HAMILTON, James Russell, *Manuscripts ouïgours de Touen-Houang, Le conte bouddhique du bon et du mauvais prince en version ouïgoure*, Paris 1971.
- HT VII: RÖHRBORN, Klaus, *Die alttürkische Xuanzang-Biographie VII, Nach der Handschrift von Leningrad, Paris und Peking sowie nach dem Transkript von A. von Gabain hrsg., übers. und kommentiert*, Wiesbaden 1991.
- HT X: TEZCAN, Semih, *Eski Uygurca Hsüan Tsang Biyografisi, X. Bölüm. (Daktilo ile çoğaltılmış doçentlik çalışması)* Ankara 1975.
- KAYA, Ceval, *Uygurca Altun Yaruk: Giriş, Metin, Dizin* Ankara 1994.
- KUDARA, Kōgi, PETER Zieme, *Uigurugo no Kanmuryōjukyō, Guanwuliangshoujing in Uigur*, Kyoto 1985.
- LE COQ, A. von *Huastuanift*, VON LE COQ'un İngilizce tercümesinden çeviren: S. Himran. Ankara 1941.
- M I: LE COQ, A. von *Türkische Manichaica aus Chotscho*, I, Berlin 1911.
- ÖZERTURAL, Zekine, *Maniheist Uygur Metinlerinin Dil Özellikleri ve Sözcükleri*, Hacettepe Üniversitesi, yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Ankara 1996.
- MALOV, Sergey Yefimoviç, *Pamyatniki drevnetyurkskoy pis'mennosti. Teksti i issledovaniya*, Moskva/Leningrad 1951.
- ÖLMEZ, Mehmet, *Altun Yaruk III. Kitap (= 5. Bölüm)*, Ankara 1991.
- , "Tibet Buddhizmine ait Eski Uygurca Bahşı Öğdisi", *Bahşı Öğdisi, Festschrift für Klaus Röhrborn anlässlich seines 60. Geburtstags / 60. Doğum Yılı Dolayısıyla Klaus Röhrborn Armağanı*. Herausgegeben von / Yayına Hazırlayanlar: Jens Peter Laut / Mehmet Ölmez, Freiburg/İstanbul 1998: 261-293.
- SERTKAYA, Osman Fikri, "Die Geschichte der im Zweiten Weltkrieg verlorengegangenen und zerstörten uigurischen Texte und das altuigurische Bruchstück mit Sternnamen", *Turfan, Khotan und Dunhuang, Vorträge der Tagung "Annemarie v. Gabain und die Turfanforschung"*, veranstaltet von der Berlin-Brandenburgischen Akademie der Wissenschaften in Berlin (9.-12.12.1994), Berlin 1996: 279-291.

- SHÖGAITO, Masahiro, *Kodai uiguru-bun A-bi-da-mo ju-she-lun shi-yi-shu* [=Abidatsumakusharonjitsugisho] no kenkyū 2. *Studies in the Uighur Version of the Abhidharmakośabhāṣyaṭīkā-Tattvarthā*, 2. Text, Translation, Commentary and Glossary, Kyoto 1993.
- , *Roshia shozō uigurugo bunken no kenkyū*. Uiguru monji hyōki kanbun to uigurugo butten tekisuto. [İngilizce yan başlık:] *Uighur Manuscripts in St. Petersburg*. Chinese Texts in Uighur Script and Buddhist Uighur Texts. Kyoto. (Studies in Old Eurasian Languages. 1.) 2003.
- , *Uighur Abhidharma Text: A Philological Studies*, Kyoto 2008.
- SUK: YAMADA, Nobuo, *Sammlung uigurischer Kontrakte*, yay. Haz. Juten Oda, Hiroshi Umemura, Peter Zieme, Takao Moriyasu, Osaka 1994.
- TEKİN, Şinasi, *Uygurca metinler II, Maytrisimit, Burkancıların mehdisi Maitreya ile buluşma Uygurca iptidai bir dram (Burkancılığın Vaibhāṣika tarikatine ait bir eserin Uygurcası)*, Ankara 1976.
- , “Altun Yaruk'un 20. bölümü: İligler qanlarning köni törüsün aymaq (= Rājaśāstra)”, *Journal of Turkish Studies*, 11, (1987): 133-199.
- TOALSTER, John Peter Claver, *Die uigurische Xuan-Zang-Biographie*, 4. Kapitel mit Übersetzung und Kommentar, Gießen 1977 (yayımlanmamış doktora tezi).
- TT I-V: BANG, Willi, Annemarie von GABAIN, *Türkische Turfantexte*, I-V, Berlin 1929-1931: 1929 [I], 1929 II, 1930 III, 1930 IV, 1931 V.
- TT VI: BANG, Willi, Annemarie von Gabain ve G. R. Rachmati, *Türkische Turfantexte*, VI, Berlin 1934.
- TT X: Annemarie von Gabain, *Türkische Turfantexte*, X, Berlin 1959.
- TUGUŞEVA, L. Yu., *Fragmentı uygurskoy versii biografii Syuan'-tszana*. Moskva 1980.
- , *X^{astvanift}, Manichaen confession of sins, Preface, transcription of the Uighur text, translation by L. Yu. Tugusheva*, Comments by A. L. Khosroyev, Sanktpetersburg 2008.
- U I-IV: Müller, Friedrich Wilhelm Karl, *Uigurica I-IV*, Berlin 1908-1931.
- UWb: RÖHRBORN, Klaus, *Uigurisches Wörterbuch, Sprachmaterial der vorislamischen türkischen Texte aus Zentralasien: a-ärñäk 1-6*. Wiesbaden 1977-1996.
- YÜSÜP, İsrail / DOLQUN Qambiri, “Qādimqı uyğur yezigidiki çong häcimlik sähnä äsiri - Maitrisimit”, *Şıncañ sän'äti (Xinjiang Art)* 4, 1984: 56-66.

EKLER:

1. Soğd Kökenli Uygur Alfabeti

Sonda	Ortada	Başta	Transkripsiyon	Transliterasyon
			” / ’	a, e
			y / ’y	ı, i; ê
			w / ’w	o, u
			* wy / ’wy	ö, ü
			q, q̄, q̇	k, g, h < k̄, ḡ, ḥ >
			k	k, g
			y	y
			r	r
			l	l
			t	t
			d	d
			ç	ç
			s, ş	s, ş
			ş, s	ş, s
			z, j	z, j
			n	n
			nk	ŋ
			b, p	b, p
			v	v
			w	w
			m	m

* İlk hecede ikinci ses durumunda.

2. Berlin Transkripsiyonun örneklerle gösterimi

Örnekler	Berlin	UW
alku		a
arslan		ā
barça		b
üçün		č
adak		d
ädgölüg		ṭ
ärtiṭü		ä
'äṇ		'ä
urug		γ
oglanın		γ
han		χ, x
hatunlar		ḫ
amti		ī
t(ä)ṅri		i
ažunka		ž
važırlıg		ž
suzak		q
kurug		q̄
hanı		q̇
ol		l
mäṇjikä		m
nom		n

inimiz		ñ	n
t(ä)ñri		ng	ŋ
ol		o	o
ötrü		ö	ö
kök		ȯ	ö
tep		p	p
riti		r	r
sınları		s	s
kışıl		z	ş
uluş		š	š
şamnançlar		š.	š
tuğguluk		t	t
keřärip		đ	ť
suzak		u	u
ötrü		ü	ü
yüz		u̇	ü
sav		v	v
y(e)g(i)rminç		y	y
ayınçsız		z	z
közünmüz		ş	z

3. Çeşitli yayınlardan örnekler:

körüp 'inçä saqınñ-l
 sah er und so dachte er:
bu m(ä)ning yutuzum buu tip
 «Dies ist jemand aus meinem Gefolge.» (sagend)
'içyärü kirip ölüg birlä
 hinein ging er, zu der Leiche
yatıñ) .. *ymä äsräkin biligs(i)zin* -
 legte er sich -- Und als er infolge seines Rausches
üdüñ ölügü qoçup
 und seiner Torheit die Leiche umarmte und
ovutsuz bilig sürüp ol
 schamlose Dinge(Wissen) betrieb, wurde ernst jener
ölügkä qatılñ kuyäçükintä
 Leiche vereinigt: durch seine Anstrengungen

1 //t manga ayant taltay bolzun ..
 2 yarıcantri ilig bığtığ isig öz
 3 ymā idalap adınayunı ötürmäyin
 4 tip munča saqınmäs kergäk .. ötrü
 5 tıtsisi inçä tip ötünti ..
 6 tngri baxşı ölüd
 7 ||||| [ölür] mäk ayır qılınç
 8 ||||| [tü?]si nəcəklätü utıyraq
 9 tägingülüg bolur .. baxşı inçä
 10 tip tidi .. qayı kisi uzun turqaru

MI yayını, s. 5

UI (Haricandra) Müller

- 1 boltung • qamay il uluñ-lar • tapıyı yögärü klti [-] üz
- 2 -küngdä • tngriđam qut buyan utmaq yigädmäk kntün
- 3 ornantı • ödüngdä • kün tngri qaitı-sı açılı
- 4 yarudı • yayız yir yuzi yaşardı • körklädi • yürüng
- 5 bulit önüp yaymur yaydı • toz topraq. özin
- 6 söndi • öngdün kidin yir öz tapıngca [-] küntün
- 7 tay-tün balıq uluñ kántü könglüngcä • asra atıng
- 8 yigäđting • kiçig atıng bädütüng • kim bolıyai sanga

TT I: Burada *ŋ* için *ng* kullanılmıştır.

- 01 namo but namo dram namo sang
- 02 täñri täñrisi burqan yarlıqamış, täñrili yirliđä
- 03 säkiz yükmäk yarumış yaltrımış, iduq darnı tak wip
- 04 atlıy sudur nom bitig • bir tagzinç •
- 05 ançulayu ärür mäniñ äşitmişim : yimä bir ödün uluy uluyı
- 06 tükäl bilgä biliglig täñri täñrisi burqan waişali atlıy
- 07 nomluy törülüg baliqta, kiñ alqıy orduda, ontın
- 08 siñarqı burqanlar uluñtın kälmiş ärüş öküş bodistw-
- 09 lar bu yirtäki tört türlüğ tirin quwrayı birlä yarlıqayur •
- 010 ol ödün tidıysız bodistw ol quwray arasinta ärür ärti •

TT VI yayınından, bu yayında *ŋ* için *ñ* kullanıldığı görülür.

- (1) // // // // // bo // lu // // tükäl bilgä tñri
 (2) tñrisi burxan asanki—liy yol—ta
 (3) bodistv—lar yoriy’in yoriyur ärkän
 (4) bo muntaγ çadikliy iş işläp burxan
 (5) qutın bulmıšı amtı—qatägi
 (6) biš ažuñ tıñly—lar üz
 (7) —ä yrliqančuči koñülin
 (8) yada yrliqap üküš tıñly—lar
 (9) —qa asıy tusu qılı yrliqayur tip
 (10) ötünti .. ötrü šastrakari baγši

TT X yayımından, bu yayında η için ilk defa η kullanıldığı görülür.

полсун, сисләркә ола (улуңта йыңақта)
 анчақ(ы)ја j(ä)mä қоркынч ајынч
 кәлмәсүн: пүтмиш асыклығын
 j(ä)mä јанмақыңыслар полсун: яаку
 қумпантілар қувр(акы) өсә күүс-
 әтіліп: інчә k(a)мты: кил(i) килірі
 килі наваті свака: ну тар(а)ны өсә
 әшітмәклик сақынмақлық пынрурмақ

Radloff'un yayımladığı Kuan-ši-im Puser'dan. Eski Uygurca metinlerin yayımında ilk kez bir kitapta Kiril harflerinin kullanımı görülür. Burada kullanılan sistem, Radloff'un Türk Halk Edebiyatı Örnekleri ve Kutadgu Bilig yayımlarından etkiler taşır.

(607,₆) Анта өтрү т(ä)ңрі т(ä)ңрісі (7) буркан ынча тіп j(a)рлыкады: Анант (8) а! бәрә әртмис өдтә (өдтә) бу чамбуди (9) вip улуста М(а)ғаради атл(ы)ғ илік кан (10) бар әрті. Ол j(ä)mä М(а)ғаради илік кан (11) әртінгү улуғ баї барымлығ тсаң лары (12) ағылык лары ы тарығ әд тавар үзә (13) толу әлп адым (чит. атым) сү лүг күңиңә тукәл (14) лиг төрттин сыңар јір орун уғ (15) івмиш басмыш укүшкә ајатмыш ағыр (16) латмыш ұрүк усады көні ном (17) ча төрүчә башлатачы имәригмә камақ (18) будунын карасын ашмыш үкитмиш коп (19) тын сыңар јағысыз јавлаксыз әрті. (20) Ол антағ ошуклуғ чоклуғ јалынлығ (21) күңлүг көзүнлүг илік канның улуғы катунынта тоғмыш көргәли

Malov'un transkripsiyon sistemi. Radloff sisteminin devamı gibidir (Malov 1951, s. 73, "Aç Kaplan" öyküsünden)

sü birki - a

- 1 — (namo budday) a
 („ d (a) rmay) a
 („ sanggay) a
 (ämti munta) bu nom'nung kingürü
- 5 — ulalmış so tiltağın az teginçe
 (yana) uķıtalı. bu yme altun
 önglög y(a)ruk yaltrıķlıķ ķopta
 kötrölmiş, nom iligi atl(ı)ğ nom
 erdinig boşğundaçı tutdaçı

Eski Uyğurca üzerine Türkiye'deki ilk özgün kitap yayımından, S. Çagatay 1945

Ui IV—B:

T III. 84—40 a. (YÜZÜ)

1. -un	tınl(ı)ğ-larķa	edgü	ķılğalı	ķatığlan-
“.....	canlılara	iyi (lik)	kılmaya	cehdede-
2. -ğay- m(e)n	ötrü	ilig beg	artuķta	artuķ*
ceğim”	Bunun üzerine	ilbeyi	ziyadeden	ziyade
3. //z -ülüp	öz	purohiti - siñe*	inçe	tip
	öz	ser - rahibine	şöyle	deyip
			dedi:	tidi.
4. eşidgil**	tüz - ün	bağşı - a	bu	edgülg
“İşitgil,	asil	hoca, ey!	Bu	mükemmel
			kutlu	tınl(ı)ğ
				canlı
5. //yılķı	körkin	ança	y(i)me	bilge
hayvan	ķılığıyla	biraz	yene de	yüksek
				ilimli

U IV'ten bir parçanın Türkçe yayını, γ, q, ng ve ü yerine ğ k η ve e kullanılmıştır.

14	Uı IV-A : Çatani Bey	Çevriyazı
1.	arşanlarını yorığın yorip uçayan balık-	
2.	-nıy kidinin te turup inaru berü yorıdı (.) öt-	
3.	-rü ilig beg tört beltir yolta yoriyu	
4.	anıy arasinta sansız öküş yeklerig kördi.	
5.	ol yme yekler yalçuk-lar-nıy etin yyü	
6.	kanın içip bağarsuk-larin et'üz-leriye	
7.	yörgeyür-ler erdi. korkgu teg** körk	
8.	meşiz tutup-p yavlak* katıg	
9.	ünin kıkıruşu* drz-ul* badruk	

Yukarıdaki kullanıma benzer olarak U IV'ten bir başka parçanın Türkçe yayını.

I	hormuzta-h	tengri-i	biş	tengiri-i (10)
	Hormuzta	tanrı,	Beşiz-	tanrı
II	birle	kamag	tengrilei	süzinlügün (1)
	ile (beraber), bütün		tanrılarının	nezafetile,
III	Yekke (30)	Süngüşkeli-i	k(e)lti-i-h	
	şeytana (karşı) savaşımak üzere geldi,			

Maniheist yayınların çevirisinden; burada **ŋ** yerine **ng** kullanılmıştır, **ğ** ve **k** için de ayırt edici noktalama kullanılmaz. (Huastuanift metninin 1941'de TDK'tan çıkan yayını)

- (1) 1. Xormuztah t(ä)ŋrii biş t(ä)ŋrii.
- (2) 2. birlä qam(a)γ t(ä)ŋrilär sözinlüg(ü)n
- (3) 3. yäkkä söñüşkälîi kältiîh
- (4) 4. 'intii : ǵnīy qīlīnčl(ī)γ š(ī)mnuluγun
- (5) 5. biş türlüg yäklärlügün söñüşdi :
- (6) 6. t(ä)ŋrili[i] yäklîi y(a)ruqlīī qaralīī ol
- (7) 7. ödün q[a]tıldīī : xormuzta t(ä)ŋriîh

Huastuanift metninin 1965'te Asmussen'ce yapılan yayımından, TT X ile benzer bir sistem kullanılmıştır.

1 tüz-ün bilge kişi-ler tirile(l)im.
 tenğri-niñ | bitigin biz işidelim.
 tört ilig | tenğri-lerke tapınalım.
 tört uluğ | emgekde kırtulalım.

R. R. Arat'ın ETŞ'sinden bir dörtlük. 1965-2000 arasında Türkiye'de yayımlanan çalışmaların büyük çoğunluğu buradaki sistemi izlemiştir.

1 ertimlig turur .. öz yaş kentü ürlüksü(z)
 2 menğüsüz erür .. ed tavar kentü artayur
 3 buzulur yok kıruğ emgek tözlüg
 4 adalığ turur .. anı üçün inçe saķını
 5 tegintimiz .. ilki ajunta öküş türl(ü)g
 6 buyan edgü kılınç kılmış ogrınta
 7 silik, ...//... — — ta tükellig
 8 alp bulğuluğ kişi etüzin
 9 bultum .. edgü ög kañg ...
 10 silik tutdum' .. ög kañg teg

Ş. Tekin'in Maytrisimit yayınından, sistem için bak. Arat ETŞ. Çalışma 1960'larda hazırlanmışsa da yayımı 1970'ler sonrasındır.

Transliterasyonlu çalışmalar

Uygurca çalışlarında ilk kez T. Arlotto'nun çalışmasıyla transliterasyon yöntemi kullanılmaya başlanmış, bunu, yöntemleri farklı olsa da J. Hamilton, Ş. Tekin ve K. Röhrborn'un çalışmaları izlemiştir.

Bunlardan ilkinde, J. Hamilton'un yayınlarında metnin yayımında ilk önce büyük harflerle (majiskül) transliterasyon, izleyen satırda da transkripsiyon yer alır.

Ş. Tekin'in yayınlarında ise (BT IX, AY Rājaśāstra) transkripsiyon hiç yer almaz, yalnızca küçük harflerle transliterasyon yapar.

K. Röhrborn'un yöntemi ise öncelikle metnin yazıçevirimine yer vermek, izleyene ikinci satırda ise transliterasyona yer vermektir.

1. dyš 'wnwnč ''y yn q'n l'qky
2. q' yrlyq'dy .. s'mtsw ''č'ry
3. ym' p'rdy .. q'n 'wynkr'
4. 'yš p'ščy p'k l'rk' yrlyq'myš

Arlotto'nun çalışmasından dört satır: 1. kış onuncu ayın han lagki 2. -ka y(a)rılıkadı, samto açarı 3. yme bardı, han öjre 4. iş başçı beglerke y(a)rılıkamış (krş. Röhrborn)

- 1 'rtymlık twrwr .. 'wyz y's kntw 'wyrłwkswz
- 2 m'nkwsz 'rwr .. 'd t'β'r kntw 'rt'ywr
- 3 pwzwlwr ywq q'wrwq 'mk'k twyzlw
- 4 'd' lq twrwr .. 'ny 'wyewn 'ync' s'qynw
- 5 t'kyntymz .. 'ylky 'zwnt' 'wykwš twyrlwk
- 6 pwy'n 'dkw qylync – qylmys 'wqrynt'
- 7 /w't .. - t' twyk'lyk
- 8 'lp pwlqlwq – kyšy 't'wyzyn
- 9 pwlum .. 'dkw – 'wyk q(')nk
- 10 ... m twtdwm .. 'wyk q'nk t'k

Ş. Tekin'in BT IX'da yayımlanan Maitrisimit çalışmasından. Transkripsiyonu için Türkiye'de yapılan yayına, yukarıya bakınız (Ş. Tekin 1980 a).

- 1 ''y'w ''qyl'yw ywkwnmrmn SAN PAO l'r qwtynk' .:
- 2 twyzk'rs'r mn k'ntw 'wyzwm . ''lqw p'rt'ke'n l'r t'wyzwnl'r .
- 3 kwnkwl lwk
- 4 HSIN swzt' 'wl'dy l'r . ''lqw nwm l'r ''lqw p're' HSIN tyn twq'r
- 5 'ryp . y'ntwrw
- 6 kwnkwl k' t'y'nyp twrd'cy 'rwr l'r . 'ync' q'lt'y swß t'qy
- 7 q'p'rm'
- 8 swß t' twyrwr 'ryp . y'ntwrw swß q' t'y'nyp twrmys t'k 'rwr .
- 9 pw HSIN ''lqw nwm l'rq' twyz pwlm'q yntyn . pw 'wq HSIN
- 10 ny y'nkyls'r WU MING 'wyz'

Ş. Tekin'in HSIN Tözin Oqidači Nom "gönlün aslını anlatan öğreti" adlı çalışmasından (Ş. Tekin 1980 b). Ş. Tekin Rājaśāstra yayınında da benzer yöntem izlenmiştir.

1. "LQ'TMYŠ PWLZWN • YRWQ TNKRY M'NY PWRX'N
alqatmiš bolzun • yaruq täñri mani burxan
2. YM' "LQ'TMYŠ PWRZWNL'R • YRWQ PRY ŠTY L'R ..
yemä alqatmiš bolzunlar • yaruq fri-šti-lär ..
3. KYM TNKRY D'M "RYX NWMWX KWXYZ'DWR L'R
kim täñri-däm ariy nomuy közädür-lär
4. "ŠNWQY 'WLWX 'YLYK TNKRY X'NY 'ZRW' TNKRY •
ašnuqi uluy ellig täñri xani äzrua täñri •
5. 'YKYNTY PYLK' 'WYK TNKRY • 'WYCWNC 'RD'MLYK
ekinti bilgä ög täñri • üçünč ärdämlig

Transliterasyon yöntemini kullanan J. Hamilton'un 1971'deki çalışmasından.

T II Toyoq (T II T x 2) Vorderseite (?)

1. //l'WYZ ' KRQL'R KWYRMYSK' P'RYR T[///
///üzä gr(a)hlar körmışkä barır t[...
2. 'YKYNTY K' KWYRWSM'KYN SWYZL'LYM [Q'NT' PYR
...bir] ikinti-kä körüşmäkin sözlälim [qanta bir
3.]Y K' KWYRWSWRL'R Q'NT' YM' KWYRWSM[
ikint]i-kä körüşürlär .. qanta ymä körüşm[äsär
4. /////Y KRQL'R TWRMYS 'RS'R PYR 'Y[///TY[
ikint]i gr(a)hlar turmış ärsär bir i(kin)ti[
5. ///R'SYD' PYR'R KRQ TWRMYS 'RS[///
...]raşida birär gr(a)h turmış ärs[är ...
6. ///Y YM' KWYRWSM'Z PYR YKRMYNÇ'R'S[///
...] ymä körüşmäz bir y(i)g(i)rminç raş[i ...

Türkiye'de J. Hamilton'un sistemini Türk alfabesine uyarlayarak takip eden O. F. Sertkaya'nın çalışmasından bir parça (1996).

- 125 (20) bo muntag yaŋlıg köŋüli biligi
pw mwnt'q y'nklyq kwnkwly pylyky
- 126 (21) üzä tušmišča yörüglärig
'wyz' twšmyš č' ywrwk l'ryk
- 127 (22) tälgäli topulgalı tapı boltı ,
t'lk'ly twpwlq'ly t'py pwlyt ,
- 128 (23) t(ä)k burhan nomı täriŋiŋä
tk pwrq'n nwmy t'rynkyrk'
- 129 (24) yinčgäsiŋä ülgüsin täŋin
yynčk'synk' 'wylkw syn t'nkyn
- 130 (25) körkitdi taš savlar birlä (Lücke?)
kwyrkytdy t's s'v l'r pyrl'

Uygurca çalışmalarında farklı farklı transliterasyon ve transkripsiyon sistemlerini azaltan, bu yöntemleri bir çok konuda birbirine yaklaştıran ve bu yöntemde bir birlik oluşturan K. Röhrborn'un HT VII yayınından bir parça. Daha önceleri *e/i* ayrımında imlaya bağlı kalarak *e* yazılınca *e*, *i* yazılınca *i* yazımına bağlı kalan araştırmacılar, *q* ve *t*'nin, *ş* ve *z*'nin yazımında imlayı esas alan, *ŋ*'nin gösteriminde *ng* kullanımını yeğleyen Uygurca uzmanları özellikle *UigWb* yayımından sonra, burada, *UigWb*'un girişinde yer verilen sistemi izlemeye başlamışlardır.

Çin'deki Çalışmalar

Çin'de yapılan çalışmalara gelince, izlenen sistem genellikle *TT* yayınlarından kaynaklanıp *BT* dizisi ile sistemleşen *Berlin* ekolüdür. Ancak hem teknik nedenlerle hem de Çin'de Uygurlar arasında görülen alfabe değişiklikleri dolayısıyla tam bir birlikten söz edemeyiz.

1970'li yılların sonundan itibaren metin yayımlamaya başlayan Geng Shimin esasen Berlin sistemini izlemekle birlikte *s-ş* ayrımında ve başka bir-iki noktada kendine özgü bir sistem izler:

yükünq tørt p(a)t(a)r*

1. ulustakī adasīnī əlig bəgig korkitip
2. kutoqarqalir üqün kadar kaxlaq tumluq
3. yüzlüg bars ətəziŋə kədilip kəntü
4. ətəzin bars b(ə)lgürtüp kutoqaru (y(a)rlikadī)
5. yalīŋ yorir tərş nomluq dintarlarıq kut -
6. qarqalir üqün uvit uyat iqqınu yalīŋ
7. tonsuz qop(a)n... olarni
8. birlə karılı yorip kutoqaru
9. y(a)rlikadi... y(ə)mə bir oqurda
10. adakī aqarlaq iqlig udqı kəzi - i..

Ürümçi'de *k* için *k*, *ü* için *ə*, *ç* için *q*, *ğ* için *o*, *ş* için *x* harflerinin kullanıldığı *Maitrisimit* yayını. (bak. Yüsüp İsrail, Dolqun Qambiri, 1984)

133. 1) түбүн yükünü täginürmn. ular qamagh
- 2) atı kötrülmish ayaghqa tägimliklär
- 3) chin kirtü bilgä bilikläri üzä, chin
- 4) kirtü közläri üzä, chin kirtü tanuq-
- 5) lamaqlari üzä, chin kirtü tüşhülmäk-
- 6) kä tägmäkläri üzä, alqu
- 7) oghurın bilirlär, alqu oghurın körür-
- 8) lär, alqu qamagh tünlgħlar oghlanlari-
- 9) ning qilmish nä türlük ädgüli ayıgh-
- 10) li iki türlüg qılınchların. anchulayu

İngiliz alfabesinin esas alındığı, *ş* için *sh*, *ğ* için *gh*, *k* için *q*, *ç* için *ch* 'nin kullanıldığı *Altun Yaruk* yayını (Ürümçi) (bak. Ayup, Tursun 2001).

Farklı Çalışmalardan Örnekler

1. [...] jol-qa
2. [...] ası ol : bu köl-din ilgärü
3. önüp : jör-ta ävig-tä
4. irkläjü qar üz-ä jorïju
5. biš jüz bara jir jorïp
6. [ka]vanta višaj uluś-qa
7. [tä]gdi : balıqı tikim
8. [...]un-qa jastaju turur : :
9. [taɣ]dın arqasınta sit ögüz
10. [suɣ]i aqar : ilgärü tuz ölän

Eski SSCB ve bugünkü Rusya'da Uyğurca metinleri yayımlayan L. Tuguşeva Berlin ekolüne bağlı bir sistem izlemekle birlikte **y (j)** ve **ng (ŋ)**'nin yazımında bu sistemden ayrılır. Yukarıda Tuguşeva'nın Xuanzang 1980 çalışmasından bir parça alınmıştır.

<il>gérü ü(ç yuz bere
 yér yor)ıp . ça(mpay balıq-qa
 tegdi . bo çampay balıq
 <ortun> enetkek tétir . on 15
 5 . sangram üç y)uz toyın ol . séušing
 nomuy tutar-lar) . balıqın lurçünin† LWQCWYNYN

Berlin sistemini uygulamakla beraber kapalı **e** kullanımında bu ekolden ayrılan Toalster'in Ht IV çalışması. ç ve ş için de Türk alfabesindeki harfler kullanılmıştır.

125. . . . kwyl d'ky lww 't'wyz . .
 köldäki lo ät'öz[in]
 池 龍 身
126. p ky . y 't'wyz yn
 ki[š]i ät'özin
 人
127. twp wx t// ynwr :
 [s]tupuy t[ägz]inür :
 塔 繞
128. twmswq l'ry 'wyz.
 . [yanga]lar tumšuqları üz[ä]
 象
129. kwytwrw k'lyp
 kötürü kälip
 銜 來

Transkripsiyon'da Berlin'i, sistemde K. Röhrborn'un Xuanzang çalışmasındaki yöntemini izleyen Kahar Barat'ın Ht IX çalışmasından.

- (1) 1. bo čaγsī mǎn čisim-niŋ ol bodisatav
 (2) 2. insadi ol t[ep bilmiş kǎrgāk]
 (3) 3. bo ///ldur [bodi]satav
 (4) 4. bitid bitidim
 (5) 5. bodisatav tölāk qar-a y . . .
 (6) 6. bodisatav tölāk qar-a b[itid]im
 (7) 7. bo čaγsī-niŋ (?)
 (8) 8. bo čaγsī-ni insadi ol tep bilmiş kǎrgāk
 (9) 9. bo čaγsī
 (10) 10. bud . . . namo namo
 (11) 11. bo //lām /// turur ////
 (12) 12. bilirmü ārki ašu bilmāz mü ārki
 (13) 13. biđinsār bolyay mu

Tezcan, BT III'te Berlin sistemini takip etmekle birlikte kapalı e kullanımında Berlin'den ayrılır.

- (9) 1. k(ä)rgäk tip tidi : çaçan vuutayşı ay-a
ıyaçın bultı : ötrü lovudi
- (10) 2. xan üskintä utru turup yır ägzigintä
kimqoki nomuy taqşurup-p :
- (11) 3. toquz älig şlok sözlädi : nä sözläyü
tükädip ok ünüp yorip
- (12) 4. bardı : ötrü ☉ čičoŋ šinši açarı ol
tavyač xanqa uluy
- (13) 5. ilig bāgā bo kişig biltiñiz mü tip
ayıtdı : tavyač
- (14) 6. xan nāmān kim ärti bilmädim tip
tidi : čičoŋ šinši açarı-i
- (15) 7. ötrü inčä tip tidi : bo ärsär biş ažu
tıl(i)γ-lar-nıñ
- (16) 8. umuyı maytri bodisvt-nıñ körkdäş
ät'özi ärür : / / /ing

Klasik Berlin ekolü için tipik bir örnek, BT I yayınından ilk satırlar.

A a [I,8] U 1553 (recto)

- 0021 01 []m[i]ş [arıg]
- 0022 02 sü[z]ök kılınç-larıg yıgm[ak]
- 0023 03 -ka ülgüsüz sansız atl(ı)g
- 0024 04 külüg y(a)rılıkayur-siz : kamag
- 0025 05 -ka yolçı yerçi bolup örüg
- 0026 06 amıl nirvanıg bulturdaçı-siz :
- 0027 07 [anı üçün] yinçürü töpön []
- 0028 08 []

*Berlin ekolüne göre hazırlanmış olmakla birlikte bu ekolün son temsilcisi olan yayın, BT XX: **Vimalakīrtinirdeśasūtra**. Değişimin başlangıcını **yerçi**'deki kapalı **e**'de buluruz. Bir başka dikkati çeken farklılık da ikinci hecede **ö**'nün kullanımıdır [töpö]. Serinin önceki metinlerinde, örneğin BT XVIII'de bu tür sözcükler **ü** ile, örneğin **töpö** sözcüğü **töpü** olarak yazılır.*

U 2737 + Mainz 399 recto

0836 yeg adrok ädgüsinjä [tɪ]dɪg ada kılı tägintim ärki
 0837 nä üçün tesär : birök b[o sav y]ok ärdi ärsär nätägin bökünki
 0838 küntä alku ädgü [nomlard]a munı täg üküš tıdıglıg
 0839 tutuglug bolu[r]lar : dyan]ıg ögrätinü umadın : bilgä
 0840 biligig bışrunu um[a]d[ın a]zk(ı)ya üdtä yükünč yükünmäkiğ
 0841 ulug ämgäk üzä [sözlädim : no]m bitigig a[nč]ak(ı)ya eligdä

BT XXV'ten bir kaç satır. BT XXI yayınıyla birlikte transkripsiyonda kimi yayınlarda tam (BT XXI, XXV), kimi yayınlarda ise bir ölçüde UigWb'ta izlenen yöntem izlenmiştir (BT XX, XXIII, XXVI).

Japonya

Eski Uygurca konusunda Almanya ile birlikte neredeyse paralel bir çalışma tarihine sahip olan Japonya'da Eski Uygur dili ve tarihi konusunda uzun süreli bir gelenek vardır. Maniheizt Uygurların tarihinden Uygur hukuk belgelerine, Bozkır Uygur Kağanlığı tarihinden Budist Uygur metinlerine varana değin Japoncada çok zengin bir literatür bulunmaktadır. Ayrıntılar için bak. Laut/Röhrborn 1988.

1 tay pay lin ši tip atly :

2 tayšing nom-nung içintä :

3 talulap yïyip mn kki kki :

4 taqšut-qa intürü tägindim ::

*Japonya'da çok uzun süre TT ve BT (Berlin) ekolü takip edilmiştir. Bugün belki de hala bu ekolü sürdüren tek yer Japonya'dır. Aşağıda Kōgi Kudara ile P. Zieme'nin *Guanwuliangshoujing* çalışmasından bir parça yer alır. Görüldüğü üzere bu sistem, Berlin ekolü transkripsiyon ile transliterasyonun karışımıdır: Yukarıda noktalı yazılan *𐰽𐰺 nun* ve *qaf* harfleri transkripsiyonda *n* ve *q* ile gösterilir.*

Sa19	Ohne Nr. (b)r. + Ohne Nr. (c)r.	U 5968r. + U 5971r.	SBPK
1	<i>biş ygrmî yaşar türk (.)</i> ////////////////////		
2	satdm · bu türk qra-baş satıyın ikigü inča söz-		
3	-läştmez yüz kidin yorıyur onar çiy tmya-lı qunpu-qa		
4	taqı bir üvgä yälş at üstüni uyaz altını iki		
5	ar-da ıgsız toyasız at bu yüz qunpu bir at birlä		

Japonya'daki çalışmalara tipik bir örnek olarak Nobuo Yamada'nın Uygur Hukuk Belgeleri'ne ilişkin çalışmalarına yer verebiliriz. Bu çalışmalar daha sonra bir araya getirilmiş ve üç cilt halinde yayımlanmıştır (bak. SUK).

M. Shōgaito'nun Çalışmalarından Örnekler

2000'li yıllara değin esas olarak Berlin ekolü doğrultusunda metin yayımlayan M. Shōgaito'nun çalışmalarından örnekler (1993, 2008, 2003). 1993'teki *Abhidharma* yayınında bir-iki nokta hariç, Berlin ekolüne bağlı bir transkripsiyon izlenmiştir. Fark ise d/t ayrımında noktalama kullanılmaz, tamamen imlaya bağlı kalınır, örneğin *adırt* /adırt/ için *atırt* yazılır; s/z yazımında ise noktama kullanılmazken etimolojik bir transkripsiyon izlenir ve *twysw* yazılsa da *tüzü* olarak transkripsiyonlanır (1993, II 71 a 8).

1	24b-1	küvänc söz-lämiş ol adqanur-lar köngül-lüg bolur mn tip nädägin
2	2	bolur bilgäli sudur-ta yrliqamış-in köngül-üg bolur mn tip
3	3	釋曰 bu sudur-ta tāk söz-lämiş ol uz turulduryuluq yavalur
4	4	-yuluq ol mäning tip inçip ymä ök köngül-üg bolur mn
5	5	tip söz-lämiş ol mn ärsär bu oq inçip ärür köngül tip anin
6	6	bu sudur-ta yänä tardip adin sudur-uy tanuq qilip
7	7	büdürür bu yörügüg tip 釋曰前經中言 öngdüski sudur-ta
8	8	söz-läp turulmaq yavalmaq uyur-in-ta mäning bilgä-lär bolur
9	9	-lar tuyyalı tängri yir-indä tip sudur-ta yänä söz-lämäk
10	10	üz-ä tägimlig ol turulduryalı yavalduyralı köngül-üg. köngül-üg

M. Shōgaito'nun 1993'teki Abhidharma yayınından.

1 1a-1 阿毗達磨俱舍論實義疏卷第一

- 2 2 abidarim šastr-taqi činkertü yörüg-lär-ning kengürü ačdači tikisi baş
 3 3 -tinqi küün 又 abidarim qım-lıy košavardi šastr-taqi činkertü (töz-lüg) yörüg-lär
 4 4 -ning kengürü-si başdıñqı tägz-inč ymä/ter :: 尊者 ayay-qa tägimlig 悉
 5 5 地羅末提造 äsdiramati baxši yaradmış ärür. 唐言安惠 :
 6 6 äsdiramati tegüči sav<-ıy> tavyač-časınča yörä söz-läsär ornaı-lıy bilgä
 7 7 biliglig tep yörüg ünär 惣二万八千偈 yumdarsar iki tümän säkiz
 8 8 mıng girant-lar ol 无念本 uu tem atly açarı tsopın-in qıldım
 9 9 稽首薄伽衆德山 yinčürü töpün yökünürmn adı ködrülmiş-lik qamay
 10 10 ädgülüg tay-qa :: yinčürü töpün yökünürmn nom ärtini-lig uluy bilgä bilig

M. Shōgaito 'nun 2008'deki Abhidharma yayınından. Önceki yayından farklı olarak bu yayında kapalı e ayrımı gözetilir.

V ikinti iki otuz

- 1) saqıñč saqıñmayu ol : muntay qılu uluy yrliq []
 2) darnıy : uluy ät'öz atly ög darnıy tükäl : []
 3) söz-läyü tükädsär : ötrü ol ödün ming köz-lüg []
 4) amduq körgäli ärklig aryavlokidišvar bodi []
 5) -qap ät'öz-in körg []ü yarlıqayay : ät'öz-in k []
 6) -duqta yänä töz-ün anant körki üz-ä körgitü []
 7) yrliqayay : y-a yogačari krgäking qayu nom ol nä k []

1) muntay qılu uluy yarlıq [ančuči köñtüllüg] 2) darnıy : uluy ät'öz atly ög darnıy tükäl : [mıñ säkiz on qata] 3) sözläyü tükädsär : ötrü ol ödün mıñ közlüg [mıñ eliglig] 4) amduq körgäli ärklig aryavlokidešvar bodi [stv]//[yarlı] 5) -qap ät'öz-in körg [it]ü yarlıqayay : ät'öz-in k [örgitü yarlıq] 6) -duqta yänä tözün anant körki üzä körgitü /// 7) yarlıqayay :

M. Shōgaito 'nun 2003'teki Roshia yayınından (s. 184-185). Bu yayında öncekilerden farklı olarak hem kapalı e kullanımı hem de /nk/ için ŋ 'nin kullanımı görülür. Burada metnin ilk transkripsiyonunda /nk/ ng ile ifade edilirken açıklamalı transkripsiyonda ŋ ile ifade edilir, krş. 3. satır mıñ. Shōgaito 'nun 1998 (DKPAM_Pt), 2003 ve 2008 yayınları kapalı e 'nin kullanımı yönünden örtüşürler.

Türkiye'deki Çalışmalar

Türkiye'li araştırmacıların 1970'lere kadarki çalışmalarına ve BT serisindeki çalışmalarına yukarıda değinilmişti. Aşağıda ise Türkiye'de 1970 sonrası yapılan çalışmalar yer alır.

166	bolup inçä saqıntı	// /1...
167	kumaraçivi	açarı nom
168	ävirtükdä	yarpraq
169	savın ketärip	qatın savın
170	tarqarıp ävirdi ärsär	// antı m(ä)n

Üstte, S. Tezcan'ın *Hı X* çalışmasından; ä, γ, q kullanımıyla Berlin ekolü izlenirken kapalı e (ve ç, ş, t) harflerinin kullanımında bu ekolden ayrılır.

131 (III. 2a.) üçünç iki

(1) mengizlig kutlug buyanlig bilge (2) biliglig törülüg bolup ol y(a)ruk-(3)-lar içinde közünmiş burkanlarig (4) körgeli udılar :: ötrü ol üdün (5) t(e)ngri kanı hormuz<ta> t(e)ngri kamag (6) t(e)ngriker kuvragı birle gang (7) ögüz katunı ulatı alku ulug (8) tirin kuvragı birle tükel bilge (9) biliglig t(e)ngri t(e)ngri burkan-(10)-ning ol y(a)rukluğ yalınçinga tartılıp (11) kamagun barça t(e)ngri burkan tapa (12) kelteler .. kaçan t(e)ngri t(e)ngri (13) burkan üskinte tegdüklerinte töpü-(14)-lerin 'engitdürüp .. biş tilgenin (15) yirke tegürüp yinçürü töpün yükünüp (16) üç yolu ongarula tegzinip kitip (17) birtin singar olurtılar :: (18) oluru tüketip ötrü t(e)ngri kanı (19)

C. Kaya'nın *Altun Yaruk* yayınından; bu çalışmanın bütününde h,iç bir transkripsiyon işareti kullanılmaz, bu açıdan kısmî olarak UW'taki sistemle örtüşür. Kapalı e'nin kullanılmaması, /nk/ için ng harflerinin kullanımıyla da Berlin sistemiyle benzerlik gösterir.

üçünç iki

-131-

III.2a.

- 1 mengiz-lig kutlug buyan-lig bilge
- 2 biliglig törü-lüg bolup ol y(a)ruk
- 3 -lar içinde közünmiş burkan-larig
- 4 körgeli udi-lar :: ötrü ol üdün
- 5 t(e)ngri kan-ı kormuz-ta t(e)ngri kamag
- 6 t(e)ngri-ler kuvrag O -ı birle kang

M. Ölmez, *Altun Yaruk, III. Kitap* yayınından

- (1) ƣaltı yol kirtü erür tip. neçe aşnu aƣıƣ-lıƣ-ıƣ yorƣü-te öngi
- (2) kiƣerü tüketser yme amtı aƣıƣ -sıƣ^{a)}-ıƣ yorƣü-te tutuldurmasar sızıñ-
- (3) miş üçün sızıñgülık bolƣay sudurandiki ni'kay-lıƣ-l(a)r söz-legüçi öng
- (4) birle birikip yomdarı aƣıƣ-lıƣ aƣıƣ-sıƣ ermiş tip amtı bildürkelir
- (5) üçün adırthıƣ otƣuraƣ aƣıƣ-sıƣ ertükin. anın munda ƣatnayı söz-
- (6) leser yme ok müin ƣadaƣ bolmaz tip 疏主云 astiramati bahşı
- (7) söz-l(e)r antaƣ ermez inçip alƣu nom-l(a)r otƣuraƣ bolur iki törlüg

S. Barutçu-Özönder'in üç itigsizler çalışmasından.

Yukarıdaki iki örnek Berlin ekolünün ä, č, ƣ, x, q, š harflerinin Türk harflerine (e, ç, ğ, h, k) uyarlanmış biçimidir diyebiliriz. Bu yöntemin tipik temsilcisi R.R. Arat'ın yukarıda değinilen ETŞ çalışmasıdır.

4. [yeg ü]sdünki bahşıƣ ayamakta öñi
/// //ysdwnky p'qşyq 'y'm'qt' 'wynky
5. [burhan] kuñın bulur tesär [o]runsuz sav ärür ,
///'// qwdyn pwlwr tys'r /rwıswz s'v 'rwr ..
6. [öñrä] közünür kälmadük üdki alku burhanlar ,
//////// kwyswnwr k'lm'dwk 'wydky 'lqw pwrq'n l'r ..
7. [anıñ] tıtagınta bodi köñülüg öriñürlär ;
//////// tyłt'q ynt' pwdy kwnkwl wk 'wryydwı l'r : :

Geçmişte Japonya ve Almanya'da bir ölçüde takip edilen UigWb (önceden Giessen, bugün Göttingen) ekolünü Türkiye'de de takip eden yayınlar vardır. Yukarıda M. Ölmez'in Bahşı Ögdisi'yayınından bir parça görülmektedir (1998).

Uygur Harfli *Kutadgu Bilig*'de *h*'nin Gösterimi

Özlem Yiğitoğlu
(İstanbul)

Bilindiği gibi Türk dillerinde birincil bir *h* sesi bulunmamaktadır. İslam öncesi Türkçe metinlerden Orhon ve Yenisey yazıtlarında hiç rastlanmayan bu sese Eski Uygurca metinlerde ise ancak alıntı sözcüklerde rastlanmaktadır. Dolayısıyla bu sesin karşılığı olan harf de Orhon ve Eski Uygur alfabelerinde bulunmamaktadır. Eski Uygurca metinlerde *h* sesini barındıran sözcüklerin yazımında ise bu sese karşılık veya harfleri kullanılmıştır. Türklerin İslami kültür çevresine girmesinden sonra ise bilindiği gibi Uygur alfabesi yanında Arap alfabesi de kullanılmaya başlanmış, bu ses ve varyantları   harfleriyle yazılmıştır.

Bildirimin amacı *Kutadgu Bilig*'in Uygur harfli nüshasında *h* sesini barındıran sözcüklerin yazımını incelemek ve benzer yazımlı metinlerle bazı karşılaştırmalar yapmak olduğundan Türklerin kullandıkları alfabeler ve özellikleri üzerinde durulmayacaktır. Ayrıntılı bilgi için ilgili çalışmalara bakılabilir.¹

Karahanlı sahasının en önemli eserlerinden biri şüphesiz *Kutadgu Bilig*'dir. 1069–1070 yılları arasında Balasagunlu Yusuf (Has Hacib) tarafından yazılan eserin bilinen üç nüshası vardır. Bildirinin de konusu olan Herat veya Viyana nüshası, *Kutadgu Bilig*'in ele geçen ilk nüshasıdır, dolayısıyla da eser hakkındaki çalışmalara temel olmuştur.²

Yazmanın müstensihi Hasan Kara Sail Şems'in adına eserin 186–189. sayfaları arasında geçen kasidede rastlıyoruz. Yazmanın istinsah tarihine

¹ W. E., Scharlipp, *Türkische Sprache Arabische Schrift. Ein Beispiel schrift-historischer Akkulturation*, Budapest 1995; András Róna-Tas, *Turkic Writing Systems, The Turkic Language*, 1988: 126-137; Talat Tekin, *Tarih Boyunca Türkçenin Yazımı*, Simurg, Ankara 1998; Hatice Şirin User, *Başlangıcından Günümüze Türk Yazı Sistemleri*, Akçağ Yay. Ankara 2006.

² Reşid Rahmeti Arat, *Kutadgu Bilig*, I, *Metin*, TDK, İstanbul 1947 (Ankara 1999⁴); II, *Tercüme*, TTK, Ankara 1959 (1995⁵); III, *İndeks*, Yay. K. Eraslan, O. F. Sertkaya, N. Yüce, TKAE, İstanbul 1979; *Kutadgu Bilig Tıpkıbasım I Viyana Nüshası*, İstanbul 1942.

ve istinsah edildiği yere, eserin 185. sayfasında “sekiz yüz kırk üç tarihinde (1439), koyun yılının sonunda, muharrem ayının dördünde Herat’ta yazıldı” ibaresiyle yer verilmiştir. Eserin 190. sayfasında geçen bilgiye göre bu nüsha önce Tokat’a sonra da İstanbul’a (1474) getirilmiştir.³ Avusturyalı Tarihçi Joseph von Hammer tarafından satın alınıp Viyana’ya götürülen Herat nüshası şu anda Viyana Milli Kütüphanesinde (A. F. 13) bulunmaktadır.

Aynı nüshanın istinsahları olan Herat, Mısır ve Fergana nüshaları eserin yazıldığı tarihten çok sonra istinsah edilmiştir. Aradan geçen zaman içinde dilin geçirdiği evrim ve nüshaların istinsah edildiği çevreler göz önünde bulundurulduğunda elimizdeki metinlerin değişikliğe uğramış olması kaçınılmazdır. Arat, metinde rastlanan ve eserin yazıldığı dönemde bulunması gereken ses ve eklerin daha sonraki şekilleriyle nöbetleşiyor olmasını ve metindeki yabancı sözcüklerin varlığını da buna bağlamıştır. Ona göre Mısır ve Herat nüshaları Fergana nüshasına göre birbirine daha yakındır.⁴

5971 beyitten oluşan Viyana nüshası Uygur harfleriyle yazılmıştır. R. R. Arat’a göre bu nüsha, Arap harfleri ile yazılmış bir nüshadan, özensiz bir biçimde, belki de bir müsvedde olarak Uygur harflerine aktarılmıştır. Söz konusu nüshada sık sık bazı beyitlerin atlandığına, birkaç kez tekrarlandığına ya da yanlış yazılan dizelerin üzerinin çizildiğine rastlanmaktadır. Viyana nüshasındaki bu tür eksikliklerin ya da hataların ya esas nüshada da bulunduğu ya da müstensih dikkatsizliğinden kaynaklandığı tahmin edilmiştir. Kutadgu Bilig’in imla açısından en hatalı nüshası olan Uygur harfli nüshasının ele geçen ilk nüsha olması ve çalışmalara kaynak oluşturması Arat tarafından da talihsizlik olarak görülmüştür⁵; ona göre Kutadgu Bilig’in ilk nüshası Uygur harfleriyle kaleme alınmıştır⁶; Marcel Erdal Kutadgu Bilig’in ilk nüshasının Arap yazısıyla yazıldığını, bunun ise yazarın kişisel tercihi olabileceğini, Türklerin alfabe konusunda tutu-

³ Arat 1999: XXXIV.

⁴ Arat 1999: XXXI.

⁵ Arat 1999: XXXIII-XXXIV.

⁶ Arat 1999: XXXII.

cu olmadıklarını belirtmiştir⁷. Alessio Bombaci de getirdiği çeşitli tanıklarla ilk nüshanın Arap harfleriyle yazıldığını iddia etmektedir⁸.

Kutadgu Bilig'de geçen alıntı sözcüklerin Herat nüshasındaki imlasından genel olarak söz etmek gerekirse, bu nüshadaki Arapça-Farsça sözcüklerin Uygur imlasıyla yazıldığını söyleyebiliriz. Bu nüshadaki alıntı sözcüklerin ünlüleri genellikle yazılmakla birlikte uzun ünlüler belirtilmemiştir. Zaman zaman sesin değerini belirtmek için diyakritik işaretler kullanılması, alıntı sözcüğün olduğu gibi Arap harfleriyle sözcüğün altına yazılması, XV. yüzyılda Timurlular devrinde çoğaltılmış Uygur harfli eserlerin neredeyse karakteristik özelliğidir. Birazdan sözünü edeceğim Uygur harfli Kutadgu Bilig'in çağdaşı olup Herat, Yezd ve Semerkand gibi yazı faaliyetlerinin yoğun olduğu yerlerde çoğaltılmış eserlerde de Kutadgu Bilig'in Herat nüshasında görülen yazım özellikleri ve benzerleri bulunmaktadır. Daha önce de belirtildiği gibi, ilk nüshasının hangi alfabeyle yazılmış olduğu hala kesinlik kazanmamış olan bu eserin elimizdeki Uygur harfli nüshası da yazılışından çok sonra çoğaltılmıştır. Bu gibi yazım benzerlikleri dönemin yazı geleneği göz önünde bulundurulduğunda olağandır. Bu çalışmanın Kutadgu Bilig ve çağdaşı olan yazmaların yazım özellikleri hakkında istatistiki bilgi verme ya da eserlerin yazıldıkları ilk alfabeyi saptamak gibi bir iddiası yoktur. Ancak birkaç dikkat çekici özellikten söz etmek gerekirse söz konusu eserlerde *h* ve *h* sesleri, sözcüğün altına konan *ç* ile belirtilirken KB'de zaman zaman *h* ve *h* için *ç* harfinin stilize biçimi kullanılmaktadır. Genel olarak *h*'ye karşılık gelen işaret KB'de ihmal edilmiştir. Tüm metinlerde *h* sesi için *•* harfi sözcüğün altına yazılmıştır. *h* sesi söz başında yazılmamış, diğer bütün durumlarda *q* ile yazılmıştır. Zaman zaman da sözcüğün altına konan bir harf ya da işaretle sesin değeri belirtilmiştir. *h* sesi ise söz sonunda çoğunlukla yazılmamıştır. Kutadgu Bilig'in ilk sayfalarında daha yoğun olan bu işaretler metnin ilerleyen sayfalarında azalmıştır. Bu durumda müstensih yazmayı müsvedde olarak yazması dolayısıyla kendine notlar almış da olabilir, bu "yabancı" sözcüklerin okuyuşlarını okuyucuya (özellikle de ilk sayfalarda) göstermeye çalışmış da olabilir.

⁷ Marcel Erdal, "The Turkish Yarkand Documents", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, University of London, Vol. 47, No. 2, (1984), s. 260.

⁸ Alessio Bombaci, "Kutadgu Bilig Hakkında Bazı Mülâhazalar", 60. doğum yılı münasebetiyle Fuad Köprülü Armağanı, İstanbul 1953; s. 66-67.

Kutadgu Bilig'in Herat nüshasında, çağdaşı olmasına rağmen Atabetü'l-Hakayık'tan daha az Arapça alıntı sözcük vardır. Bunu Atabetü'l-Hakayık'ın dini bir metin oluşuna bağlayabiliriz. Tabii ki bu KB'in 300 yıl önce yazılmış metninin orijinalinde Arapça sözcük olmadığı anlamına gelmez. Nasıl ki Budist metinlerdeki dini terimler Türkçeleştirilmediyse İslami terimler de o dönemde Türkçeleştirilmemiştir.⁹

V. V. Radloff sözünü ettiğimiz yazım özelliklerine ve işaretlere dayanarak bunların, İslami devir Uygur el yazmalarında bulunan, "der mohammedanisch-uygurische Schrift-Character" adını verdiği Uygur yazısının özel bir tipi olduğunu belirtmiştir¹⁰. Şçerbak ise eklenen işaretlerin Arap alfabesinin harf ve diyakritik unsurları olduğunu, bunun Uygur yazısının özel bir tipi olmadığını, bu ve buna benzer yazmaların, Arap harf ve diyakritik işaretlerle "açıklanmış" normal Uygur yazısıyla yazıldığını belirtmiştir.¹¹

Uygur imlasıyla yazılmış bu Arapça-Farsça sözcüklerin ünlüleri aşağıda görüldüğü gibi genellikle yazılmakla birlikte uzun ünlüler belirtilmemiştir.¹²

KB yazı çevrimi	Satır no	A nüshası satır no		Transliterasyon
□alifet	5330	151/9		q'lyp't
çare	1189	50/7		ç'r'
devlet	1234	51		t'vl't

Nüşhada geçen alıntı sözcüklerin ünsüzleri de Uygur imlasıyla yazılmıştır. Bazı sözcüklerde yardımcı işaretler kullanılmıştır; ancak bu

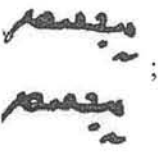
⁹ W. E. Scharlipp, *Türkische Sprache Arabische Schrift. Ein Beispiel schrifthistorischer Akkulturation*, Budapest 1995; s. 74.

¹⁰ V. V Radloff, *Das Kutadgu Bilik*, I SPb., 1891; s. XCIII.

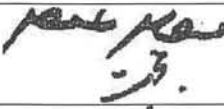
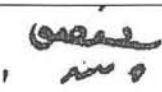
¹¹ Şçerbak 1982: 138.

¹² 1. ve 2. sütunlardaki beyit numaraları için bkz. Reşid Rahmeti Arat, *Kutadgu Bilig*, I, *Metin*, TDK, İstanbul 1947 (Ankara 1999⁴) ve tıpkıbasım için bkz. *Kutadgu Bilig Tıpkıbasım I Viyana Nüshası*, İstanbul 1942.

işaretlerin kullanımında bazı ikilikler göze çarpmaktadır. Örneğin *has*, *hilat* ve *hired* sözcükleri için bakacak olursak *h* sesi, *q*'nın altına konan stilize bir *h* (ح) ile zaman zaman belirtilirken bazı örneklerde ihmal edilmiştir.

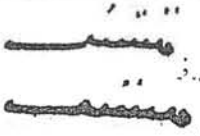
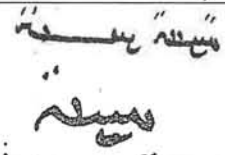
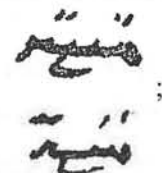
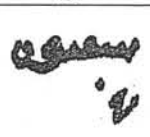
<i>has</i>	A28; B62; B63; 505; 5799...	A3-17; 7/12; 7/13; 28/11; 164/34		q'z;
<i>hil(a)t</i>	B61	A7/11		qylt
<i>hired</i>	B66; B70	A7/16; A7/20		qyr't

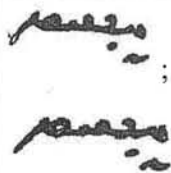
Bazı sözcüklerde ise müstensih sözcüğün ya da sesin tam karşılığını Arap harfli biçimiyle sözcüğün altına yazmıştır.

<i>hacet</i>	3755	107/28		'c't
<i>huccet</i>	2129	85/12		'wcc't
<i>hüner</i>	B54	A7/4		'wn'rlyk
<i>hindi</i>	94	14/28		'yndy

Metinde geçen alıntı sözcüklerde (*h*) sesine karşılık yazılan harfin ikili yazımları oldukça fazladır. Bazı örneklerde bu ses Uygurca *q*'ya karşılık

gelen harfle yazılırken bazen *q* ile bazen de harfin altına konan iki çentikle *h* sesi vurgulanmıştır. Sözünü ettiğim “çentik” XV. yüzyılda istinsah edilmiş eserlerin çoğunda görülen ح nin stilize biçimidir. Diğer yazmalarda net olarak görülen ح, KB’de örneklerde görüleceği gibi “harf” gibi değil de “işaret” gibi yazılmıştır. KB ve Atabetül hakayıkın söz konusu Uygur harfli nüshalarında *h* harfinin yazım özellikleri için ayrıca Scharlipp’in çalışmasına bakılabilir.¹³ *h* sesi barındıran sözcüklerin “işaretli” ve “işaretsiz” yazımları yan yana verilmeye çalışılmıştır. Daha çok örnek için 2. ve 3. sütunda verilen satır numaralarına bakılabilir.

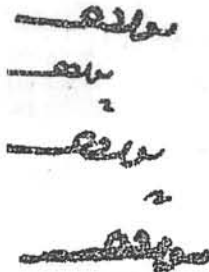
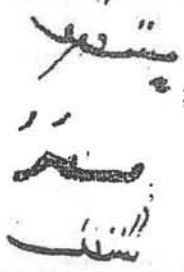
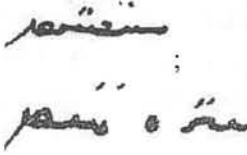
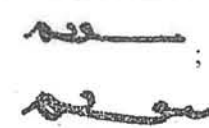
<i>hakan</i>	82; 85; 104...	14/16; 14/19; 14/5		q'q'n
<i>hal(a)yık</i>	1022; 129	45/9; 15/31		q'lyyq l'ryq; q'lyyq
<i>halifet</i>	5330	151/9		q'lyp't
<i>halk</i>	1661; 1800; 2038; 2082; 2685; 3531	65/7; 69/17; 82/19; 83/33; 97/26; 100/3 2		q'lq; q'lq
<i>harabı</i>	B37	6/8		q'r'py

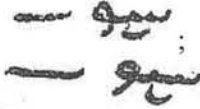
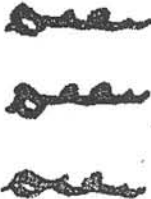
<i>haş</i>	A28; B62; B63; 505; 5799	A3-17; 7/12; 7/13; 28/11; 164/34		q'z; q'z; q'z; q'z
<i>hazine</i>	1189; 1190; 2262; 5152; 5462; 5478; 5478	50/7; 50/8; 81/1; 145/28; 155/14; 155/31		q'syn' q'syn' q'syn'
<i>hil(a)t</i>	B61	A7/11		qylt
<i>hired</i>	B66; B70	A7/16; A7/20		qyr't

Ancak metinde bir kez geçen *habeş* sözcüğünde bundan farklı bir imlayla karşılaşıyoruz. Müstensih *ha* (*h*) sesine verdiği işarete karşılık verdiği iki elif ve üzerine iki çentik işaretini *hı* (*h*) için kullanmıştır. Sözcüğün başka örneği olmadığı için bunun müstensih'in ihmali olduğunu da düşünebiliriz.

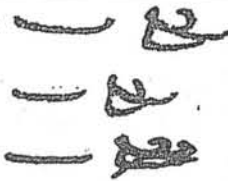
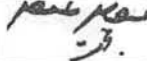
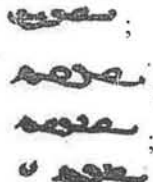
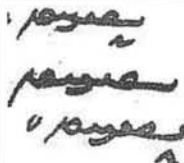
<i>habeş</i>	4961	A139/23		'p's
--------------	------	---------	---	------

Ha (*h*) harfinin ise farklı yazımları vardır. *ha* harfi söz başında elif ile yazılmıştır. Bazı yerlerde ise *elif*'in altına konan iki çentik işaretiyle ayırt edilmiştir. Bazen de *elif*'in altına konan ◦ ile gösterilmiştir.

<i>ḥabib</i>	388; 4339	23/19; 124/28		'pyp
<i>ḥac</i>	3982	113/7		'ç
<i>ḥacet</i>	5879; 4953; 3755..	167/15; 139/14; 107/28		'ç't
<i>ḥacib</i>	505; 509; 522 ... 2431	28/11; 28/14; 28/27... 90/15		'çyp
<i>ḥad</i>	4982	140/13		't
<i>ḥak</i>	1478; 2403; 597....	59/31?; 89/16; 31/13		''q
<i>ḥakikat</i>	953; 2651	38/19; 96/30		'qyq't
<i>ḥakim</i>	4617; 6020; 1198	131/27; 171/35; 50/17		'kym, ''kym
<i>ḥakkul- yakın</i>	11	11/1		'qwl y'kyn

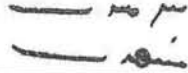
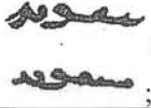
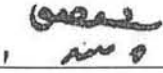
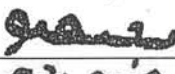
<i>hal</i>	4862; 4924; 3789	136/6; 138/24;108 /25		'l
<i>halal</i>	3546; 3666; 6457	104/31; 101/11; 182/31		'l'l
<i>halva</i>	3611; 3612	103/4; 103/5		'lv'
<i>Hamd u</i>	A1; B1	A1; 4/12		'mtu
<i>haram</i>	6461; 6463; 3546; 5261; 6457; 6459	182/35; 182/37; 101/11; 149/3; 182/31; 182/33		'r'm
<i>harf</i>	B53	7/3		'rp
<i>harif</i>	2634	96/13		'ryp
<i>harislık</i>	4731	134/13		'ryz lıq
<i>haşem</i>	5152; 5214	145/28; 147/25		'ş'm
<i>(h)işmet</i> ¹⁴	2303; 2460	86/16; 91/15;		'yşm't

¹⁴ Semih Tezcan "Kutadgu Bilig Dizini Üzerine", *TTK Belleten* XLV, 2, Nisan 1981, sayı 178, s. 40.

<i>hazer</i>	1337	55/13		's'er
<i>hikmet</i>	1198; 2698; B27	50/17; 97/39; A7/22		'ykm't
<i>hile</i>	1182; 1183; 1189; 3892; 2356; 5735;	49/33; 49/34; 50/7; 111/23; 88/4; 163/3		'yl'
<i>himmet</i>	411; 413; 2124; 2125; 542 0; 6049	24/17; 24/19; 85/7; 85/8; 154/5; 172/30		'ymm't
<i>hisar</i>	4546	129/30		'ys'r
<i>huccet</i>	2129	85/12		'wçç't
<i>hukema</i>	A9; A20	2/10; 2/7,8		'wk'm'
<i>hüküm</i>	1261; 4227; 1233; 6395; 3903	52/19; 138/27; 51/19; 181/10; 111/36		'wkwm
<i>hurmet</i>	B56; 4996; B61; 2460; 14151	A7/6; 140/28; A7/11; 91/15; 119/18		'wrm't

			ه	
--	--	--	---	--

H sesi ise *h* sesindeki gibi elifle yazılırken çoğu yerde Arap harfiyle güzel *he* (ه) elifin altında gösterilmiştir.

<i>hava</i>	1315; 1375; 1453; 3639; 3644; 4736; 4807; 5474..	54/21; 56/24; 59/6; 104/3; 104/8; 134/18; 135/45; 155/27		'v'
<i>hay</i>	6070	173/11		'y
<i>hem</i>	56; 59; 78; 113; 125; 141; 295; 326..	13/9; 13/12; 14/12; 15/14; 15/27; 16/11; 20/15; 20/14		'm
<i>hendese</i>	2633; 4378	96/12; 125/27		'nt' 'z'
<i>hergiz</i>	1065; 4409	46/20; 126/17;		'rk' 'yz'
<i>hiç</i>	1863; 6217	71/26; 177/23		'yç'
<i>hindi</i>	94	14/28		'ynt'
<i>hindu</i>	5000	140/32		'yntw'
<i>hüner</i>	B54	A7/4		'wn'r lyq'

Kutadgu Bilig'in Uygur harfli nüshasının söz konusu imla özellikleri Karahanlı sahası *Tarla Satış Senetleri*'nde de görülmektedir.¹⁵ Yarkend'de bulunan 1080-1090 yıllarında istinsah edilmiş bu senetlerin bizim konumuz açısından ilgi çekici tarafı, bu belgelerin Türkçe yazılmış bilinen en eski hukukî belgeler olmasıdır¹⁶. Senetteki alıcı, satıcı ve şahitlerin Ali, Ahmet, Muhammet gibi adlara sahip olmaları dolayısıyla, senette Uygur harfleriyle yazılmış bu adlar Arap harfleriyle transkripsiyonlanmıştır. Bu metinler üzerine en son çalışan M. Erdal'a göre metinlerin grafik sistemi Uygurcadır, Arap yazısından alınmış bir harf yoktur; ancak *ķ*, *ġ*, *'*, *ħ*, *ħ* ve *h*'nin ayırt edilebilmesi için harfin altına Arapça diyakritik işaretler ya da *◌◌*, *◌◌* harfleri konmuştur.¹⁷ Pek çok hukuk teriminin (*ħaṭṭ*, *da'wā*, *ħuccat*, *ħadd* vb.) meslek adının (*ħallāc*, *ħaccāc*, *ħācib*, *silīḥdār* vb.) ve özel adların (*Aħmad*, *İṣṣāḥ* vb.) Arapça olduğu bu metinlerin çeşitli yazım özellikleri için Erdal'ın çalışmasına bakılabilir.¹⁸

Burada çalışmamın amacı İslami dönemde Uygur harfli eserlerin yazım özelliklerinin tespiti olmadığından örnekler, yazım özelliği KB'ye benzer özellikler taşıyan ve onun dönemdaşı olan eserlerle sınırlı tutuldu. Söz konusu eserlerin çerçevesi Herat, Yezd ve Semerkand gibi merkezlerde Mansur Bahşı, Hasan Kara Sail Şems, Malik Bahşı ve Zeynü'l-abidin gibi müstensihlerin çoğalttıkları bir kaç yazmayla daraltılmıştır.¹⁹

Uygur harfleriyle Orta Asya'da istinsah edilmiş bu yazmalar Or. 8193 no'lu yazma (1432), Rızvan Şah ve Ruh-Afza Hikâyesi (1435), Mir'âc-nâme (1436), Tezkire-i Evliyâ (1436), Atabetü'l-hakâyık (1444) vb. olarak sıralanabilir.

British Museum Or. 8193'te kayıtlı, Yezd şehrinde 1432 yılında Mansur Bahşı tarafından düzenlenen ve kopyalanan mecmua²⁰: 1. *Sirâcü'l-*

¹⁵ Ayrıntılı bilgi için bkz. Marcel Erdal, 1984:260-301.

¹⁶ age. s. 260.

¹⁷ age., s. 267.

¹⁸ *rabi'a'l-aḥir* yazımı için s. 275; *ħallac* yazımı için s. 276; *ħad(d)i* ve *İṣṣāḥ* yazımları için s. 278. Teknik nedenlerle tabloda gösteremediğim yazım örnekleri için bkz. aynı çalışmanın faksimile bölümleri (Plate II-Plate III).

¹⁹ İslami dönemde Uygur harfleriyle yazılmış eserlere ilişkin ayrıntılı bilgi için bkz. Osman F. Sertkaya, *İslami Devrenin Uygur Harfli Eserlerine Toplu Bir Bakış*, Bochum 1977.

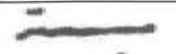
²⁰ Mecmua hakkında ayrıntılı bilgi için V. V. Bartold, "Novaya rukopis uygurskim şriftom v Britanskoy Muzee", *Doklady rossiysskoy akademii nauk* sayı V, Leningrad 1924, Nisan-Haziran, s. 57-58; Sir G. Clauson, "A hitherto unknown Turkish manuscript in "Uighur" characters", *Journal of the Royal Asiatic Society*

kulüb, 2. *Mes'ele kitabı*, 3. *Râhatü'l-kulüb*, 4. Horezmi'nin *Muhabbet-nâme* adlı eseri ve bazı 5. *Manzum-mensur parçalardan* oluşur.

Söz konusu el yazmasının kenarlarına Arap harfleriyle Farsça “Kemal İsmail İsfahani”nin divanı yazılmıştır. Uygur ve Arap harflerinin birlikte kullanımına örnek teşkil etmesi bakımından eserin incelenmesi önem kazanmaktadır. Nitekim A. M. Şçerbak da Uygur yazısının kullanılması geleneği ile ilgili konuların aydınlatılmasında söz konusu mecmuaya dikkat çekmiştir.²¹ Sir Gerard Clauson da çalışmasında *h* sesinin ve varyantlarının yazımı için kullanılan Arap harflerinden ve işaretlerden söz etmiştir²².

Doktora tezi olarak hazırlanan *İslami Devrenin Uygur Harfli Eserlerinden Sirâcü'l-kulüb* adlı çalışmanın “Transkripsiyon ve İmla Hususiyetleri” bölümünde, kelime ortasında *y* harfi ile ifade edilen (ʾ) sesinin, (*h*) olarak transkripsiyonlandığı, *ilāyī* yerine *ilāhī* yazıldığı belirtilmiştir. Çalışmada *Alla(h)*, *güna(h)* gibi sözcüklerin yazımında yazıda gösterilmeyen ʾ sesi (*h*) olarak verilmiştir²³.

Yazmada, mecmuada yer alan diğer eserlerin yazımında da görüleceği üzere Arapça-Farsça alıntı sözcüklerin yazımında Arap harflerinden yararlanılmış, genel olarak *h* sesinin yazımında sözcüğün altına *ح* ve *ه* işaretleri konmuştur. Bu yazımlar için bir kaç örnek aşağıdadır²⁴:

<i>muḥammet</i>	6(4 ^b); 1		muq'm m't
<i>ḥaber</i>	6(4 ^b); 2		q'p'r
<i>ḥak</i>	6(4 ^b); 2		''q
<i>maḥfuz</i>	7(5a); 9		m'qp wz
<i>ḥeybet</i>	6(4 ^b); 8		'yp't

of Great Britain and Ireland, Londra, January 1928, s. 99-130; A. M. Şçerbak, “British Museum Or. 8193’de kayıtlı Uygur harfli elyazma mecmua ve bunun Özbek filolojisi için önemi”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten* 1982-1983, Ankara 1986, s. 133-140.

²¹ Şçerbak age. s. 133.

²² Sir Gerard Clauson age. s. 111.

²³ Osman F. Sertkaya, *İslami Devrenin Uygur Harfli Eserlerinden Sirâcü'l-kulüb transkripsiyon ve indeks-*, Doktora tezi, İstanbul 1975; s. LVII, LVIII.

²⁴ Tablodaki ilk sütun için Osman. F. Sertkaya age. s. 3 ve ikinci sütun faksimile örneği için s. 292-293’e bakılabilir.

Mecmuanın 130a-135b yapraklarında yer alan *Mes'ele Kitabı* adlı yazma, kırk üç atasözünü içeren yine Mansur Bahşi tarafından 1431 yılında istinsah edilmiş küçük bir eserdir. Osman F. Sertkaya²⁵ tarafından metin, indeks ve faksimile ekiyle yayınlanan bu eserde de *h* sesini barındıran alıntı sözcüklerin yazımında Arap harf ve işaretlerinden yararlanıldığı görülmektedir. Örneğin metinde 6 yerde geçen (4/12; 6/6; 6/7; 11/12; 11/13; 11/14) ve Sertkaya tarafından *hādūn* biçiminde transkripsiyonlanmış sözcük, Uygur alfabesinde q'ya karşılık gelen işaretle yazılmışken, iki yerde geçen *hüḳm* (2/7; 2/8) sözcüğünün altına *ح* işareti konmuştur. Benzer yazımlı sözcükler için bkz. *haram* (4/11); *helal* (6/15).

Metinde *◦* ile transkripsiyonlanmış sözcüklere örnek için bkz. *hīç* (11/6); *her* (1/3). Ar. *cuḥūl* (6/7; 6/11) sözcüğünün yazımı da ilgi çekicidir. *ح* ile yazılması beklenen sözcük metinde her iki satırda da *◦* ile yazılmıştır.

Mecmuada yer alan bir başka eser olan *Rahatü'l Kulub*²⁶, yazarı bilinmeyen ancak Mansur Bahşi tarafından 1432 yılında istinsah edilmiş Uygur harfli bir yazmadır. Eser, peygamber ve şeyhlere ait hikâyeleri, Yemen padişahının peygambere ve Çin padişahının kızının Magrip padişahının oğluna sorduğu soruları ve bunlara verilen cevapları içermektedir.

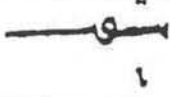
Söz konusu yazmada da alıntı sözcüklerin yazımında Arap imlasından yararlanıldığı görülmektedir. Metinde dikkat çekici nokta *h* sesini barındıran *hoşnūd*, *hor*, *hıyānet* gibi sözcüklerin Uygur yazısında *q* ile yazılması; ancak altına herhangi bir işaret konmamasıdır²⁷.

11;13		<i>Sālīḥ</i>
12;3		<i>derḥāl</i>
17;6		<i>haram</i>

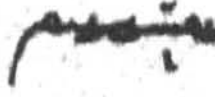
²⁵ Osman F. Sertkaya, "Uygur harfleri ile yazılmış bazı mensur parçalar, I. Mes'ele Kitabı", *Türkiyat Mecmuası* XVIII (1973-1975), İstanbul 1976, s.245-268, I-XII.

²⁶ Ümran Yaman, *Rahatü'l Kulub, Metin-Dizin-Tercüme*, yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2008.

²⁷ Tablodaki satır numaraları ve faksimile örnekleri için bkz. Ümran Yaman, age. Faksimileler.

20;1		saḥabe
18;1		her
5;13		Hābil

Or. 8193'te kayıtlı mecmuanın 160a-173b yaprakları arasında yer alan Uygur harfli *Muhabbet-name* adlı eserin üç Arap harfli nüshası daha bulunmaktadır.²⁸ Horezmi adlı bir Türk şairi tarafından 1353 yılında yazılan bu eser hakkında ilk kez T. Gendjei çalışmıştır.²⁹ Ayrıca Clauson'un çalışmasına da bakılabilir³⁰. Bu Uygur harfli yazmada da alıntı sözcüklerin yazımında Arap harf ve işaretlerinden yararlanıldığı görülmektedir.³¹

160v; 16b		Muḥammad
160v; 22a		ḥusainī
160v; 21b		qadaḥ
160v; 17a		ṣaḥ

²⁸ Osman F. Sertkaya, "Horezmi'nin Muhabbet-nāme'sinin iki yeni yazma nüshası üzerine", *Türkiyat Mecmuası* XVII (1972), 185-207.

²⁹ T. Gendjei, 1) II "Muhabbat-nāma' di Ḥōrazmī", *Annali dell' Istituto Universitario Orientale di Napoli*, N. S. VI, 1954-56, s. 131-161; 2) II "Muhabbat-nāma" di Ḥōrazmī. II. Traduzione con note introduttive, *Annali...*, N. S. VII, 1957, s. 135-166; 3) II lessico del "Muhabbat-nāma", *Annali...*, N. S. VIII, 1958, s. 91-102.

³⁰ Sir G. Clauson, "The Muhabbat-nāma of Xwārazmī", *Central Asiatic Journal* Volume VII, 4, Wiesbaden 1962, s. 241-255.

Şçerbak da *Oğuz-name-Muhabbet-name* adlı çalışmasında *la'nât, sahavat, hâr, munayyim* gibi alıntı sözcüklerin yazımında kullanılan Arap harflerinden ve diyakritik işaretlerden söz ederek bu sözcüklerin yazımlarını göstermiştir.³²

Mecmuanın son bölümünü (173b-182b) oluşturan *Bazı Manzum ve Mensur Parçalar*'ın yazımında da aynı özellikler bulunmaktadır. Aynı müstensih'in çoğalttığı bu eserdeki benzer yazımlar için Osman F. Sertkaya³³ ile Sir G. Clauson'un³⁴ çalışmalarına ve bu çalışmaların faksimile bölümlerine bakılabilir.

Müstensih'i Mansur Bahşi olan bir başka eser de *Rızvan Şah ile Ruh-Afza Hikâyesi*'dir. Yezd şehrinde 1435 yılında çoğaltılan eser, *Bah-tiyarname* ve *Sayfu'l-muluk ile Badiu'l-camal hikâyesi* ile aynı mecmuada bulunmaktadır.³⁵ Çin padişahı ile peri padişahının kızı arasında geçen aşk hikâyesini anlatan *Rızvan Şah ile Ruh-Afza Hikâyesi*, mensur bir eserdir. Bu konuda çalışan Ceval Kaya, eserin Arap harfli bir nüshadan kopya edilmiş olduğunu ancak kopyaya esas olan Arap harfli bir nüshanın tespit edilemediğini belirtmiştir.³⁶

Yazara göre müstensih, Arap harfli nüshadaki bazı yazım özelliklerini Uygur harfli nüshaya taşımış olmalıdır; Arapça ve Farsça kelimelerin ayırt edilmesinde Arap alfabesinin işaretlerinden de yararlanmıştır. Yazar müstensih'in, Uygur yazısındaki bazı işaretlerin yokluğunu gidermek için, Uygur işaretlerinin genellikle altına, bazen de üstüne Arap harfleri koyduğunu belirtmiştir ve bu imla tarzının, kelimelerin fonetik değerini değil, yalnızca kökenini göstermek için uygulandığını düşündüğünü belirtmiştir.³⁷ Söz konusu yazımlara birkaç örnek aşağıdaki gibidir:³⁸

³¹ bkz. Gendjei s.134 ve faksimile: 160v: vv. 16-25.

³² A. M. Şçerbak, *Oguz-nâme, Muhabbet-nâme, pamyatniki drevnetyurskoy i starouzbekskoy pis'mennosti*, Moskova 1959; s. 117.

³³ Osman F. Sertkaya, "Uygur harfleri ile yazılmış bazı manzum parçalar II", *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, XXI, 1973, İstanbul 1975, s. 175-195+XIII levha ve

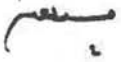
³⁴ Sir G. Clauson, "A hitherto unknown Turkish manuscript in "Uighur" characters", *Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*, Londra, January 1928, s. 99-130. (Appendix)

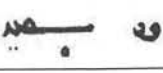
³⁵ Ayrıntılı bilgi için bkz. Ceval Kaya, *Uygur Harfli Rızvan Şah ile Ruhafza Hikâyesi*, Türk Dil Kurumu Ankara, 1998.

³⁶ Ceval Kaya, age. s. 12.

³⁷ Ceval Kaya, "İslami devreye ait Uygur harfli yeni bir eser: *Rızvan Şah ile Ruhafza Hikâyesi*", 3. *Uluslar Arası Türk Dil Kurultayı* 1996. Ankara, 1999, 655.

³⁸ Faksimile ve transkripsiyon için bkz. Ceval Kaya 1998 ilgili sayfalar.

104a;12		<i>hayrān</i>
133a		<i>raḥīm</i>
148a; 7		<i>Ruḥ-afza</i>
138a; 11		<i>nikā(h)</i>
137a;15		<i>mu-ḥīt</i>

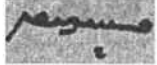
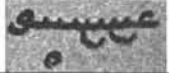
104a;11		<i>bi-huṣ</i>
130b;2		<i>ilahi</i>
130b;14		<i>ṣahar</i>

Söz konusu yazım özelliklerini taşıyan ve yine Uygur harfleriyle yazılmış İslami dönem eserlerinden biri de *Mi'rac-nāme*'dir³⁹. 1436-1437'de Herat'ta Malik Bahşı tarafından istinsah edilen eser Hz. Muhammed'in mi'racını işlemektedir⁴⁰. Alıntı sözcüklerin yazımında kullanılan Arap harfleri ve diyakritik işaretler için birkaç örnek verebiliriz⁴¹:

³⁹ Eserin ilk yayımı için bkz. A. Pavet de Courteille, *Mirad̲j̲-nameh* (Publ de L'Ecole des Langues Orientales Vivantes II. Série-Volume IV), Paris: Ernest Leroux, 1882. Uygur harflerini Arap harfleriyle transkripsiyonlayan yazar, eseri Fransızcaya çevirmiştir.

⁴⁰ Max Scherberger, *Das Mir'āgnāme Die Himmel- und Höllenfahrt des Propheten Muḥammad in der osttürkischen Überlieferung*, Arbeitsmaterialien zum Orient, Bd 14, Erdon Verlag, Würzburg 2003, s. 38-40; Fahir İz, *Miracname*, Mezuniyet tezi, İstanbul 1938, Türkiyat Enstitüsü no 106, s. 10.

⁴¹ Transkripsiyon için bkz. Fahir İz, age. s. 12.

1; 6		<i>tahiyad</i>
1; 9		<i>rahmet</i>
1; 10		<i>'aleyhim</i>
1; 5		<i>Celalāhu</i>

Yine Malik Bahşı'nın çoğalttığı bir başka eser de *Mi'rac-name* ile aynı mecmua içinde yer alan *Tezkire-i Evliya*'dır.⁴² Feridüddin Attar'ın aynı adlı Farsça eserinden tercüme edilmiş olan bu eser hakkında doktora bitirme çalışması yapan Verdi Kankılıç, çalışmasının imla bölümünde *h* sesinin başta *a* işaretinden farksız; ortada ve sonda *k* ve *g* işaretiyle temsil edildiğini, bazen de bu sesin altına Arap harfli işaret konulduğunu belirtmiştir. *h* harfinin başta, ortada ve sonda *k* ve *g*'den farksız olduğunu söyleyen yazar, *h* sesinin ise başta iki dış halinde; ortada ve sonda *k* ve *g* şeklinde yazıldığını, çoğu zaman da yazılmadığını ifade etmiştir. Metin boyunca *h* ile bitmesi gereken kelimelerin *h*'siz yazılmasının ise dönemin bir imla özelliği olduğunu belirtmiştir⁴³. Metnin imla özellikleri için SUGAHARA Mutsumi'nin çalışmasının imla bölümüne de bakılabilir (Part I, s. 22-25).⁴⁴ Metindeki söz konusu yazımlara birkaç örnek aşağıdaki gibidir:⁴⁵

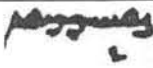
U11; 2		<i>Saḥabe</i>
--------	---	---------------

⁴² A. Pavet de Courteille, *Tezkereh-i Evliâ, La Mémorial des Saints*, traduit sur le Manuscrit Ouïgour de la Bibliothèque Nationale, Collection Orientale-Tome XVI, Deuxime Serie-Tome II Paris 1889, XXIV+238 s. Tıpkıbasım 392 s. ve Verdi Kankılıç, *Uygurca Tezkiretü'l-Evliya Tercümesi* (Araştırma-Metin), Doktora tezi, İstanbul 1972, Türkiyat Enstitüsü no 1300, XXXVI+145s.

⁴³ Verdi Kankılıç, age. s. XVIII-XIX.

⁴⁴ Sugahara Mutsumi, *Tazkira-yı Awliya in the Uyghur script, Part I. Introduction and text in transcription*, Kobe 2007 ve *Part II. Japanese translation with notes*, Kobe 2008.

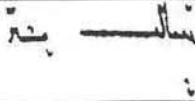
⁴⁵ Tablodaki satır no ve transkripsiyon için bkz. Verdi Kankılıç, age. s. 4 ve metin örneği için A. Pavet De Courteille, age. tıpkıbasım U11 ve U13.

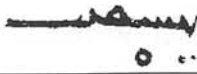
U11; 9		<i>Muhammet</i>
U13; 5		<i>Hal</i>

Karahanlı dönemi eserlerinden bir diğeri olan Atabetü'l Hakayık⁴⁶, XIII. yüzyılın ilk yarısında Edib Ahmet Yükneki tarafından yazılmıştır. Dini-tasavvufi içeriğe sahip olan ve 484 dizeden oluşan Atabetü'l-Hakayık'ın elde bulunan nüshaları KB'in nüshaları gibi eserin yazıldığı tarihten çok sonra istinsah edilmiştir.

Eserin bilinen 4 nüshasından en eski ve sağlıklı nüshası, Uyghur harfli 1444 tarihli (Semerkand) nüshasıdır. Çalışmamızda da karşılaştırmalı olarak ele alınacak olan bu nüsha, adını istinsah edildiği yerden almıştır.

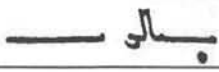
Yazmada söz başında ' (ayn), *h* ve *h* sesleri aynı işaretle gösterilmektedir. Türk dilinde bulunmayan bu sesler için özellikle son devir Uyghur alfabesinde ayrı şekiller oluşturulmamış ve bu sesleri birbirinden ayırmak için harfin altında Arap harfleri ile bunların değerleri belirtilmiştir⁴⁷.

A2		<i>Hakayik</i>
A9;1		<i>hatalig</i>
A7;2		<i>medhi</i>
A15;6		<i>hadiz</i>

A7;2		<i>shehd</i>
------	---	--------------

⁴⁶ Reşit Rahmeti Arat, *Atebetü'l-Hakayik*, TDK, İstanbul 1951 (Ankara 1992² 2006³).

⁴⁷ Reşit Rahmeti Arat, age. (Ankara 2006³); s. 9.

A14;1		<i>hedye</i>
A14;5		<i>ispehsalar</i>

Sonuç olarak KB'in Uygur harfli nüshasındaki *h* sesi bulunduran sözcüklere ve dönemdaşı eserlerin serbestlik gösteren imlasına baktığımızda, bu tür yazımların istatistiğinin belli ölçütler alınarak çıkartılamayacağı ortadadır. Geçiş dönemi eserlerde rastlanması doğal olan bu yazım özelliklerine bakarak bütününün bir tür "alfabe" olduğunu söylemek bence güç olur. Nitekim KB'in söz konusu nüshasında da ilk sayfalarda daha sık iliştilen bu işaretlere yazmanın ilerleyen sayfalarında daha az rastlarız. Okuyucuya rahatlık sağlaması açısından eklendiğini düşündüğüm bu işaretler sözcüklerin tekrar yazıldığı ilerleyen sayfalarda ihmal edilmiştir.

KAYNAKLAR

- ARAT, Reşid Rahmeti, *Kutadgu Bilig, I, Metin*, TDK, İstanbul 1947 (Ankara 1999⁴); *II, Tercüme*, TTK, Ankara 1959 (1995⁵); *III, İndeks*, Yay. K. Eraslan, O. F. Sertkaya, N. Yüce, TKAE, İstanbul 1979.
- , *Atebetü'l-Hakayık*, TDK, İstanbul 1951 (Ankara 1992², 2006³).
- BARTOLD, V. V., "Novaya rukopis uygurskim şriftom v Britanskoy Muzei", *Doklady Rossiyskoy Akademii Nauk* V, Leningrad 1924, Nisan-Haziran, s. 57-58.
- BOMBACI, Alessio, "Kutadgu Bilig Hakkında Bazı Mülâhazalar", 60. doğum yılı münasebetiyle Fuad Köprülü Armağanı, İstanbul 1953.
- CİVELEK, Özlem, "Max Scherberger: *Das Mir'āğnāme Die Himmel- und Höllenfahrt des Propheten Muḥammad in der osttürkischen Überlieferung*, Arbeitsmaterialien zum Orient, Bd 14, Erdon Verlag, Würzburg 2003, 153 s.", *Türk Dilleri Araştırmaları* 14, İstanbul, 2004: 197-201.

- CLAUSON, Sir G., "A hitherto unknown Turkish manuscript in "Uighur" characters", *Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*, Londra, January 1928, s. 99-130.
- , "The Muhabbat-nāma of Xwārazmī", *Central Asiatic Journal* Volume VII, 4, Wiesbaden 1962, s. 241-255.
- de COURTEILLE, A. Pavet, *Miradj-nameh* (Publ De L'Ecole Des Langues Orientales Vivantes II. Série-Volume IV), Paris: Ernest Leroux, 1882.
- , *Tezkereh-i Evliâ, La Mémorial des Saints*, traduit sur le Manuscrit Ouïgour de la Bibliothèque Nationale, Collection Orientale-Tome XVI, Deuxime Serie-Tome II Paris 1889, XXIV+238 s. Tıpkıbasım 392 s.
- DİLÂÇAR, Agop, *Kutadgu Bilig İncelemesi* 2. baskı, TDK Ankara 1988.
- ERDAL, Marcel, "The Turkish Yarkand Documents", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, University of London, Vol. 47, No. 2, (1984), s. 260-301.
- GENDJEİ, T., 1) II "Muhabbat-nāma" di Hōrazmī, *Annali dell' Istituto Universitario Orientale di Napoli*, N. S. VI, 1954-56, s. 131-161; 2) II "Muhabbat-nāma" di Hōrazmī. II. Traduzione con note introduttive, *Annali...*, N. S. VII, 1957, s. 135-166; 3) II lessico del "Muhabbat-nāma", *Annali...*, N. S. VIII, 1958, s. 91-102.
- İZ, Fahir, *Miracname*, Mezuniyet tezi, İstanbul 1938.
- KANKILIÇ, Verdi, *Uygurca Tezkiretü'l-Evliya Tercümesi* (Araştırma-Metin), Doktora tezi, İstanbul 1972, Türkiye Enstitüsü no 1300, XXXVI+145s.
- KAYA, Ceval, *Uygur harfli Rızvan Şah ile Ruhafza Hikâyesi*, Türk Dil Kurumu Ankara, 1998.
- , "İslami devreye ait Uygur harfli yeni bir eser: Rızvan Şah ile Ruhafza Hikâyesi", 3. Uluslar Arası Türk Dil Kurultayı 1996. Ankara, 1999, 653-657.
- Kutadgu Bilig Tıpkıbasım I Viyana Nüshası*, İstanbul 1942.
- RADLOFF, W., *Kudatku Bilik Facsimile der uigurischen Handschrift der K. K. Hofbibliothek in Wien*, St. Petersburg 1890.
- SCHARLİPP, W. E., *Türkische Sprache Arabische Schrift, Ein Beispiel schrifthistorischer Akkulturation*, Budapest 1995.
- SCHERBERGER, Max, *Das Mir'āğnāme Die Himmel- und Höllenfahrt des Propheten Muḥammad in der osttürkischen Überlieferung*,

- Arbeitsmaterialien zum Orient, Bd 14, Erdon Verlag, Würzburg 2003.
- SERTKAYA, Osman F., *Mi'rāc-nāme* (Metin-İndeks), Mezuniyet tezi, İstanbul 1968.
- , "Horezmi'nin Muhabbet-nāme'sinin iki yeni yazma nüshası üzerine", *Türkiyat Mecmuası* XVII (1972), 185-207.
- , "Some New Documents Written in the Uigur Script in Anatolia", *Central Asiatic Journal* Volume XVIII, Wiesbaden 1974.
- , "Uygur harfleri ile yazılmış bazı manzum parçalar II", *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, XXI, 1973, İstanbul 1975, s. 175-195+XIII levha.
- , *İslami Devrenin Uygur Harfli Eserlerinden Sirâcü'l-kulûb transkripsiyon ve indeks-*, Doktora tezi, İstanbul 1975.
- , "Uygur harfleri ile yazılmış bazı mensur parçalar, I. Mes'ele Kitabı", *Türkiyat Mecmuası* XVIII (1973-1975), İstanbul 1976, s.245-268, I-XII.
- , *İslami Devrenin Uygur Harfli Eserlerine Toplu Bir Bakış*, Bochum 1977.
- SUGAHARA Mutsumi, *Tazkira-yı Awliya in the Uyghur script, Part I. Introduction and text in transcription*, Kobe 2007; *Part II. Japanese translation with notes*, Kobe 2008.
- ŞÇERBAK, A. M., *Oguz-nāme, Muhabbet-nāme, Pamyatniki Drevnetyurskoy i Starouzbekskoy Pis'mennosti*, Moskova 1959.
- , "British Museum Or. 8193'de kayıtlı Uygur harfli elyazma mecmua ve bunun Özbek filolojisi için önemi", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten* 1982-1983, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1986, s. 133-140.
- TEKİN, Talat, *Tarih Boyunca Türkçenin Yazımı*, Simurg, Ankara 1998.
- USER, Hatice Şirin, *Başlangıcından Günümüze Türk Yazı Sistemleri*, Akçağ Yay. Ankara 2006.
- YAMAN, Ümran, *Rahatü'l Kulub, Metin-Dizin-Tercüme*, yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2008.

Eski Anadolu Türkçesinde Uzun Ünlülerin İmladan Tespiti Ve *Miftahu'l-Cenne* Örneği

Gürer Gülsevin
(İzmir)

Türk dilinde aslî ünlü uzunlukları Böhtlink'in 1848 yılındaki çalışmasından beri araştırılmaktadır (Böhtlink 1848). Eski Türkçede de bulunmuş olabileceği, metinlerin imla özelliklerine bakılarak Osman Nedim Tuna tarafından değerlendirilmiştir (Tuna 1960). Yaşayan üç Türk lehçesinde (Türkmen, Yakut ve Halaç) fonemik olarak uzun ünlülerin düzenli bir şekilde kullanıldığı bilinmektedir. Aslî olabilecek eski uzunlukların bakiyelerine bazı lehçelerde de (Çuvaş, Kırgız, Uygur ve Türkiye Türkçesi) rastlanmaktadır. Uzun ünlüler, Türk dilinin geneli de ele alınarak Talat Tekin tarafından karşılaştırmalı olarak incelenmiştir (Tekin 1995).

Günümüzde de bazı lehçelerde düzenli olarak korunduğuna göre, VIII-XX. yüzyıllar arasında muhtelif bölgelerde kullanılan lehçelerde farklı biçimlerde de olsa devam etmekteydi. Günümüzdeki bazı diyalektlerde korunmuş bazılarında ise peyderpey normal uzunluklara dönmüştür.

"*Acaba Eski Anadolu Türkçesi döneminde aslî usun ünlü var mı idi?*" şeklinde bir soru ile karşılaşırsak, halledilmesi gereken başka bir sorunun açıklanmasına öncelik vermemiz gerekir. O da şudur: Eski Anadolu Türkçesi metinleri, Batı Oğuzcasının XIII-XV. yüzyıllardaki ortak edebî yazı dilinin eserleri midir yoksa Batı Oğuzlarının standartlaşma sürecine girmiş muhtelif ağızlarının ürünleri midir? O dönem eserlerinde hem /k/ (*yok*) hem /x/ (*vox*) bulunması; hem **yI-** (*yılan*) hem **I-** (*ılan, ilan*) görülmesi; hem "**zaman eki + ven**" (*gelürven*) hem de "**zaman eki + In**" (*gelürin*) yazılmış olmasına bakılırsa, muhtelif ağızların varlığı şüphesizdir (Karahana 2007; Develi 2008; Gülsevin 2008).

Hâl böyle olunca, uzun ünlüler meselesinde Eski Anadolu Türkçesinin geneline bakmak, buna cevap aramak şu an için imkansızdır. Öncelikle, her metnin kendisi tek başına incelenmelidir. Günümüz Türkiye Türkçesi ağızlarına bakıldığında da, yukarıda söylediklerimizin haklılığı anlaşılır: Bazı yaşayan ağızlarda uzun ünlülerden “bir kısmı” korunmuş, bazılarında ise başka kelimelerdeki uzunluklar korunmuştur. Hatta, bazı ağızlarda aslî uzun ünlülerimiz tamamıyla kaybolmuştur. Yani; XXI. yüzyılda Anadolu’nun bazı ağızlarında uzun ünlü hiç kalmamış, bazılarında kısmen korunmuşsa, XIII-XV. yüzyıllardaki Anadolu’nun ağızlarında da bunun benzeri bir durumun varlığı öngörülebilir. O dönemde de bazı ağızlarda saklanmış, bazılarında birtakım kelimelerde kalmış diğerlerinde normalleşmiş, bazılarında ise tümüyle uzunluk yitirilmiş olmalıdır. Demek ki, *Eski Anadolu Türkçesi metinlerini incelerken, her eseri, hatta her eserin her bir nüshasını ayrı bir ağız temsil etmiş olabilir gerçeğinden hareketle değerlendirmek gerekir.*

O halde soruyu düzelterek soralım:

“Bir Eski Anadolu Türkçesi metninde aslî uzun ünlü olup olmadığını nasıl anlayabiliriz? İmla bu konuda nasıl yardımcı olabilir?”

Bu konuyu anlamak için öncelikle teorik açıklamaların ortaya konulması gerekir. Daha sonra, incelenen dönem veya metindeki yazımların, öngörülen imla şartlarına göre ne ifade edebilecekleri yorumlanmaya çalışılmalıdır.

Bu bildirimizde, Arap harfleri ile yazılmış Eski Anadolu Türkçesi metinlerinde uzun ünlülerin olup olmadığı, varsa bunların imlada gösterilip gösterilmediği ya da nasıl gösterildiği üzerinde durulacaktır.

A. TEORİ VE YÖNTEM

Edebî dili yazıya geçirenler, alfabeye birlikte bazı imla kurallarını da kullanırlar. Ünlü uzunluklarını göstermek de bir imla konusudur. Köktürkçe ve Uygurca metinlerdeki uzunlukların imlada gösterilmesi bilginler tarafından ortaya konulmuştur (Tuna 1960). Arap harfleriyle yazılmış olan Divanu Lugati’t-Türk’te de, Kaşgarlı Mahmut, uzunlukların bulunduğunu belirtmiş ve kendince uygulanan bir imla ile de yazıda göstermiştir (Ercilasun 1999). Eski Anadolu Türkçesi metinlerinde de, yazarlar, eğer varsa uzunlukları herhangi bir şekilde

göstermiş **OLABİLİRLER**. Eserlerin imlası üzerinde yapılacak ayrıntılı çalışmalar, Eski Anadolu Türkçesinde ünlü uzunluklarının imlada gösterilip gösterilmediğini ortaya çıkarabilir.

1. Eski Anadolu Türkçesi metinleri üzerinde çalışanlar, inceledikleri eserlerde uzun ünlülerin varlığını iddia ederken hangi yöntemleri kullanagelmektedirler?

Eski Anadolu Türkçesindeki ünlü uzunlukları, hocam Zeynep Korkmaz tarafından işlenmiştir (Korkmaz 1971). Bu dönem üzerinde çalışanlardan bir kısmı da, inceledikleri eserlerde uzun ünlüler konusuna değinmişlerdir.

Z. Korkmaz, Eski Anadolu Türkçesi metinlerinde hareke dışında ayrıca huruf-ı med (elif, vav, ye) ile yazılmış ünlülerin uzun olduklarını düşünmüştür. Eski Türkçedeki ve yaşayan lehçelerdeki uzunluklarla koştuluk gösteren 101 kelimeyi Eski Anadolu Türkçesindeki uzun ünlüler listesinde göstermiştir. Bu çalışmadan sonra, Eski Anadolu Türkçesi metinleri üzerine çalışanlardan bazıları da, aynı yöntemi kendi eserleri üzerinde uygulamışlardır.

Z. Korkmaz'dan sonraki araştırmalarda durum şöyledir: Bir kısmında, inceledikleri metinlerde bir kelime huruf-ı med ile yazılmışsa uzun ünlülü olduğuna hükmedilmiş, bazılarında biraz daha ciddi çalışılıp, huruf-ı med ile yazılmış kelimeler Türk dilindeki, aslî ünlü uzunluklarıyla karşılaştırılıp hükümlere varılmaya çalışılmıştır (Turan 1993).

Sadece huruf-ı med ile yazılan imlaya bakarak uzun ünlülerin varlığını iddia eden görüşlerin yanlış olduğunu düşünüyorum. Hatta, hocam Zeynep Korkmaz tarafından ilk örnekleri verilen ve daha sonra pek çok çalışmada tekrarlanagelen “*huruf-ı medli o tür imlaların Türk dilindeki aslî uzun ünlüler ile karşılaştırmalar yapılarak yorumlandığı*” çalışmaların yönteminin de sağlam olmadığı kanısındayım. Yapılan çalışmalarda Korkmaz kadar titiz davranılmadığı için, yöntem dışı hatalar da yapılmıştır.

3 Mayıs 1989 tarihinde verdiğimiz doktora tezimizde, incelediğimiz yazmada geçen bütün kelimeler kaydedildikleri bütün imlaları ile fişlenip ayrı ayrı (1. *Sürekli huruf-ı med ile yazılmış olanlar*; 2. *Bazen Huruf-med bazen de hareke ile yazılmış olanlar*; 3. *Sürekli hareke ile yazılmış olanlar*) sınıflandırılarak tablolar yapılmış, tarihî ve yaşayan

lehçelerimizdeki aslı ünlü uzunlukları ile karşılaştırılmıştı. Buna benzer incelemeler daha sonra bazı tezlerde de yapıldı. O gün yaptığımız ayrıntılı ve karşılaştırmalı incelemelerde de tam sonuca varan yöntemi ortaya koyamadığımı düşünüyorum.

Kullanılan bu yöntemler doğru mudur? Neden?

Bunlar, ilk bakıldığında doğruya gidilebilecek bir yol gibi görünür. Ancak, şu bakımlardan eksik kalır: Eski Anadolu Türkçesi için ilk önce şu hatırlanmalıdır: Eski Anadolu Türkçesi eserleri, aslında kendi döneminin ağızlarının yazıya geçirilmiş şekilleridir. Bugün nasıl Anadolu’da bir ağızda uzun ünlü saklanmış, başka bir ağızda saklanmamış ise, Eski Anadolu Türkçesi döneminde de bazı metinlerin dilinde uzun ünlü olabilir, bazılarının dilinde olmayabilir. Hatta, aynı metnin değişik istinsahlarında bile, özgün imlayı koruyan şekillerle yeni müstensihin diyalektindeki şekiller bile ikilik gösterebilir.

Bir Eski Anadolu Türkçesi metnini ele alalım. Bir kelime eserde sürekli olarak “*harf+hareke (elif+üstün; vav+ötre; ye+esre)*” ile yazılmışsa, aksi örneği hiç yoksa; ayrıca, bu kelimenin birincil uzun ünlülü olduğu yaşayan lehçelerle ve tarihî dönemlerle belgelendirilebiliyorsa, ünlüsü uzun “OLABİLİR”. Hâlâ, “OLABİLİR” diyebiliriz. “Kesinlikle uzundur” demek için şu kontrolün de yapılması gerekir: Acaba, tarihî dönemler ve yaşayan lehçeler yardımıyla uzun ünlülü olmadığı belirlenmiş kelimeler, o metinde nasıl yazılmaktadır? Eğer o türlü kelimelerden de “*harf+hareke*” ile yazılmış olanlar varsa, demek ki ünlünün harf ile yazılması uzunlukla ilgili değildir. Yazıcı, uzun ünlüyü de, kısa ünlüyü de harf ile yazabilmiş demektir. En azından, bu durumun izah edilebilmesi gerekir. Ayrıca, ister uzun ünlülü olsun ister olmasın, eğer bir kelime bazen “*harf+hareke*” ile bazen de sadece “*hareke*” ile yazılabilmişse, oradan bir fonolojik tespite varmak güçleşir.

Hocam Zeynep Korkmaz’ın Türkiye’de gelenekselleşmiş ve birbirine çok benzer incelemelere kaynaklık teşkil eden çalışmasından bir örnek vererek, bu yöntemin eksik olduğunu düşündüğüm yönleri hakkında yorum yapmak istiyorum:

(Z.Korkmaz, Marzuban-name, s.89)'dan bir paragraf:

4. ī, î ünlüleri

Metnimizde, öteki Eski Anadolu metnlerinde olduğu şekilde, yabancı kelimelerin ön, iç ve sonseslerindeki uzun ī, î ünlüleri esreli y (ی) ile karşılanmıştır: دیوی (*dīvi*: 39b.8); زیرā (*zīrā*: 33b-12); دیوار (*dīvār*: 39b.8); شیشه (*šīše*: 20b-5) gibi. Türkçe kelimelerde ise, ön ve içses durumundaki ilk hecelerde olmak üzere hem yalnız esreli (ا) hem de esreli y'li (ای) yazılışlar tespit edilebilmektedir. Metnimizdeki bu yazılış, şüphesiz öteki Eski Anadolu metinleri için de söz konusudur. İlk hecede bir kısım kelimeler yalnız esre veya bunlar önses durumunda iseler esreli elif yazılırken, belirli bazı kelimelerin de esreli y ile yazılmış olması, uzun ünlü taşıyan yabancı kelimelerin ve ā, ē, ū, ū ünlülerinin yazılışlarına kıyasla, Türkçe kelimelerde de uzun ī, î ünlülerinin varlığını kabul ettirir niteliktedir: ایلان (*ilan*: 13a.3); ایردرجی (*irdürici*: 23a-6); ویر (*vîr*: 21a-9); این واریدی (*ini vâridi*: 2a-2); ایش (*iş*: 30a-3); (ol sıçan *înin*: 21b-7) v.b. Her halde, itibarî imlanın teşekkülünden önceki il devirlerde ilk hecenin ī, î ünlüleri, esreli y ile yazılarak, yalnız esre ile yazılan kısa ı, i ünlülerinden ayırt edilmiş olmalıdır. Öteki Eski Anadolu metnlerinde ve metnimizde, esreli y ile yazılan bu kelimelerin bir kısmının Türkçenin öteki kollarındaki *vîr-*, *îr-*, *yî-* v.b. uzun ī, î ile söylenen kelimelerle de uyuşmuş olmaları sebebiyle, metnimizde ve Eski Anadolu Türkçesinin hiç olmazsa ilk devirlerine giren eserlerin imlâsında, bu ünlülerin esreli y ile yazılarak belli edildiğine işaret sayabiliriz.

Z. Korkmaz'ın uzun ı ve i ünlüleri için verdiği *iş* (30a-3) örneği (Korkmaz 1973: 89), gerçekten de Marzuban-nâme'de “harf+hareke” ile yazılmış olabilir ve hem Türkmencede hem de Yakutçada birincil uzun ünlü ile yaşamaktadır. Fakat bu kelimenin aynı metindeki diğer yazılışları nasıldır diye bakılınca şu tablo ortaya çıkar:

<i>iş</i> ایشی (22b-14)	huruf-ı med KULLANILMAMIŞ ,
<i>işlerün</i> اشلرون (42b-4)	huruf-ı med KULLANILMAMIŞ ,
<i>iş işleme</i> اش اشلمه (60b-2)	huruf-ı med KULLANILMAMIŞ

Dizine bakılınca, *iş* kelimesinin Marzuban-nâme'nin incelenen nüshasında 54 kez geçtiğini anlıyoruz. Ben, tesadüfi olarak yukarıdaki 3 örneğin imlasını kontrol ettim. Üçünde de “harf+hareke” **KULLANILMAMIŞTI**, yani “huruf-ı med” yoktu. Muhakkak diğer örnekler içinde “harf+hareke” yazılmış olanları bulunabilir. Ama, en

azından, *iş* kelimesinin düzenli ve kurallı olarak “*harf+hareke*” ile yazılmış bir metin olmadığını anladık.

Diğer bir husus da, Marzuban-name adlı eserin ilgili nüshasında, Türk dilindeki ünlüsü aslî uzunluğa sahip olmayan bazı kelimelerin de “*harf+hareke*” ile yazılıp yazılmamış olduğudur. Metinde, Türk dilinde uzun ünlü olmayan durumlarda da “*harf+hareke*” kullanılan örnekler vardır:

Türk dilinde normal uzunluk : *dök-/tök*-(Tekin 1995’te yok)

Marzuban-name’de “*harf+hareke*” ile : *dökici* دوکچی (41a.4)

Demek ki, “*harf+hareke*” ile yazmak, sadece uzun ünlüyü göstermek amacını taşımamaktadır.

Kısaca söylemek gerekirse, Türk dilinde aslî uzun ünlüye sahip olduğu kabul edilen *iş* kelimesinin bir Eski Anadolu Türkçesi metninde bazen “*harf+hareke*” ile yazılmış olması, o metnin dilinde de uzun ünlüye sahip olduğu anlamına gelmez. Çünkü, aynı metinde aslî uzun ünlüsü olmayan kelimeler de “*harf+hareke*” ile yazılabilmektedir. Yukarıdaki mantıkla konunun teorik izahı yapılmış sayılamaz. Daha ayrıntılı izahlar gerekir.

2. ESKİ ANADOLU TÜRKÇESİ metnlerinde uzun ünlülerin olup olmadığı hangi yöntemlerle anlaşılabilir?

Öncelikle, “*her eser, hatta bir eserin her bir nüshası ayrı ayrı ağızları temsil edebilir*” düşüncesiyle hareket etmek gerekir. Yani, Eski Anadolu Türkçesinin geneli belirlenmeden önce, her eserin, her yazarın dili müstakil olarak işlenmelidir. Elimizdeki eser incelenirken, bütün kelimeler metindeki her türlü imlaları ile eksiksiz olarak fişlenip

➤ Sürekli “*harf+hareke*” ile yazılmış olanlar

➤ Sürekli “*hareke*” ile yazılmış olanlar

➤ Bazen “*harf+hareke*” bazen sadece “*hareke*” ile yazılmış olanlar

tarzında sınıflandırılmalıdırlar. Bu, incelemenin sadece ilk aşamasıdır. Bu sınıflandırmadan sonra, her kelimenin karşısında, birincil uzun ünlü bulunduran tarihî ve yaşayan lehçelere ait şekiller yazılmalıdır. Bu da ancak teoriyi kurmaya yarayan bir aracı olacaktır.

Böyle oluşturulan tablolar, ilk bakışta yorum yapmamıza yardımcı olacaktır. Şöyle ki:

<p>TABLO I (VARSAYIMSAL)</p>	<p>Metinde sürekli “<i>harf+hareke</i>” yazılmış olanlar (Türk dilinde bazıları uzun bazıları kısa)</p>
--	---

İNCELENEN METİNDE	Türkmençe	Halaçça	Yakutça	Türk dili
1. sürekli harf ile	UZUN	UZUN	UZUN	UZUN
2. sürekli harf ile	UZUN	kısa	UZUN	UZUN
3. sürekli harf ile	UZUN	UZUN	UZUN	UZUN
4. sürekli harf ile	kısa	kısa	kısa	kısa
5. sürekli harf ile	kısa	UZUN	UZUN	UZUN
6. sürekli harf ile	UZUN	UZUN	UZUN	UZUN
7. sürekli harf ile	UZUN	UZUN	UZUN	UZUN
8. sürekli harf ile	UZUN	UZUN	kısa	UZUN
9. sürekli harf ile	kısa	UZUN	UZUN	UZUN
10. sürekli harf ile	kısa	kısa	kısa	kısa

Sürekli “*harf+hareke*” ile yazılanlar tablosundaki kelimelerin bazıları Türk dilinde birincil uzun ünlülere, bazıları ise normal ünlülere denk geliyorsa, sadece bu imladan hareketle bir sonuca varamamış oluruz.

Tablo aşağıdaki gibi de oluşabilirdi:

TABLO II (VARSAYIMSAL)	Metinde sürekli “ <i>harf+hareke</i> ” yazılmış olanlar (Türk dilinde de uzun ünlülü)
---------------------------	---

İNCELENEN METİNDE	Türkmençe	Halaçça	Yakutça	Türk dili
1. sürekli harf ile	UZUN	UZUN	UZUN	UZUN
2. sürekli harf ile	UZUN	kısa	UZUN	UZUN
3. sürekli harf ile	UZUN	UZUN	UZUN	UZUN
4. sürekli harf ile	kısa	UZUN	kısa	UZUN
5. sürekli harf ile	UZUN	UZUN	kısa	UZUN
6. sürekli harf ile	UZUN	UZUN	UZUN	UZUN
7. sürekli harf ile	UZUN	kısa	UZUN	UZUN
8. sürekli harf ile	UZUN	UZUN	UZUN	UZUN
9. sürekli harf ile	UZUN	UZUN	UZUN	UZUN
10. sürekli harf ile	kısa	UZUN	UZUN	UZUN

Bu gruptakilerin, yani sürekli “*harf+hareke*” ile yazılmış olanların hepsi Türk dilindeki birincil uzun ünlülere denk geliyorsa ne düşünebiliriz? Metinde sürekli olarak “*harf+hareke*” yazılmış kelimeler Türk dilindeki aslî uzun ünlülere denk geldiğine göre, “*harf+hareke*”ler aslî uzunlukları göstermektedir diyebilir miyiz? Bizce, henüz diyemeyiz. Çünkü, hâlâ kontrol etmemiz gereken yazımlar vardır. Sürekli

“harf+hareke” ile yazılan kelimeler aslı uzunluklara denk geliyorsa da, acaba aslı uzun ünlülü olmayan kelimeler o metinde nasıl yazılmıştır? Türk dilinde aslı uzun ünlüye sahip olmayan kelimelerin metindeki yazımları kontrol edilmelidir. Sadece hareke ile yazılan kelimelerin de listesi yapılmalıdır. Bu kontroller sonucunda şu iki muhtemel tablo ile karşılaşabiliriz:

TABLO III (VARSAYIMSAL)	Sürekli “harf+hareke” ile yazılmış olanlar Türk dilindeki aslı uzunluklara, sürekli hareke ile yazılanlar ise Türk dilindeki uzun olmayan ünlülere denk geliyor
------------------------------------	---

TABLO III-1	
İNCELENEN METİNDE	Türk dilinde
1. sürekli harf ile	UZUN
2. sürekli harf ile	UZUN
3. sürekli harf ile	UZUN
4. sürekli harf ile	UZUN
5. sürekli harf ile	UZUN
6. sürekli harf ile	UZUN
7. sürekli harf ile	UZUN
8. sürekli harf ile	UZUN
9. sürekli harf ile	UZUN
10. sürekli harf ile	UZUN
11. sürekli harf ile	UZUN

TABLO III-2	
İNCELENEN METİNDE	Türk dilinde
1. sadece hareke ile	kısa
2. sadece hareke ile	kısa
3. sadece hareke ile	kısa
4. sadece hareke ile	kısa
5. sadece hareke ile	kısa
6. sadece hareke ile	kısa
7. sadece hareke ile	kısa
8. sadece hareke ile	kısa
9. sadece hareke ile	kısa
10. sadece hareke ile	kısa
11. sadece hareke ile	kısa

Sürekli “harf+hareke” ile yazılan kelimelerin Türk dilinde uzun ünlüye denk geldiği metinde, sürekli hareke ile yazılanlar uzun olmayan ünlülere denk gelmişse, iş çözülmüş demektir. O zaman bu metin için şu söylenebilir: Huruf-ı med (elif, va, ye), aslı ünlü uzunluklarını göstermek için kullanılmıştır.

İncelenen metinden başka bir alternatif tablo daha çıkabilir:

TABLO IV (VARSAYIMSAL)	Sürekli “harf+hareke” ile yazılanlar hep birincil uzun ünlülere denk gelmiştir. Ama, sürekli hareke ile yazılan, ise bazen birincil uzun ünlülere, bazen de normal uzunluktaki ünlülere denk gelmektedir.
-----------------------------------	---

TABLO IV-1	
İNCELENEN METİNDE	Türk dilinde

TABLO IV-2	
İNCELENEN METİNDE	Türk dilinde

1. sürekli harf ile	UZUN
2. sürekli harf ile	UZUN
3. sürekli harf ile	UZUN
4. sürekli harf ile	UZUN
5. sürekli harf ile	UZUN
6. sürekli harf ile	UZUN
7. sürekli harf ile	UZUN
8. sürekli harf ile	UZUN
9. sürekli harf ile	UZUN

1. sadece hareke ile	UZUN
2. sadece hareke ile	kısa
3. sadece hareke ile	UZUN
4. sadece hareke ile	kısa
5. sadece hareke ile	kısa
6. sadece hareke ile	UZUN
7. sadece hareke ile	UZUN
8. sadece hareke ile	kısa
9. sadece hareke ile	kısa

Bu görünüm nasıl değerlendirilebilir? Yani, Türk dilinde aslî uzun ünlülü bazı kelimeler niçin eldeki metinde sadece harf ile (huruf-ı medsiz) yazılmıştır? Yoksa, “*harf+hareke*” imlası uzunluk göstermek için değil midir? Bence, bu şartlarda da sürekli “*harf+hareke*” ile yazılanlar birincil uzunlukları göstermiş **OLABİLİR**. Peki, tarihî ve yaşayan lehçelerimizde uzun ünlülü olduğu tespit edilmiş “bazı kelimeler” ilgili eserde (TABLO IV-2) niçin sadece hareke ile gösterilmiştir? Bunun cevabı da şu olabilir: Eski Türkçedeki bütün birincil uzunluklar bugün korunmuş değildir. Yakut, Türkmen ve Halaççada bile, bütün uzunluklar paralel değildir. Yani, bazı uzunluklar bu üç lehçemizde de saklanmış, ama bazı uzunluklar Yakutçada normalleşmiş, bazıları Halaççada, bazıları da Türkmencede normal ünlü hâline gelmiştir. Günümüz Anadolu ağızlarının bazılarında tamamen normal ünlüye dönüşmüş, bazılarında ise sadece birkaç kelime uzunluğunu koruyabilmiştir. Demek ki, XIII-XV. yüzyıl Anadolu Türkçesinde de bazı ünlülerdeki uzunluk saklanmış, bazılarındaki saklanmamış olabilir. Yani, sürekli “*harf+hareke*” ile yazılmış olanlar Türk dilindeki uzun ünlülere denk gelmektedir ve ilgili metnin dilinde de uzun ünlülüdür; Türk dilinde aslî ünlü uzunluğuna sahip bazı kelimeler ise ilgili metnin yazıldığı dönemin diyalektinde normal süreli bir ünlü hâline gelmiştir ve bu yüzden de “*harf+hareke*” olmadan yazılmıştır. Bu tablo için asıl önemli olan, Türk dilinde normal uzunluğa sahip olan ünlülerin asla “*harf+hareke*” ile kaydedilmemiş olmasıdır. Aksi takdirde teori bu şekilde kurulamazdı.

B. ÖRNEK UYGULAMA (MİFTAHU’L-CENNE’NİN BİR NÜSHASI ÜZERİNDE)

Acaba Miftahu’l-Cenne’nin örnek olarak inceleyeceğimiz nüshasının dilinde aslî uzun ünlüler var mı idi? Var idi ise, Eski Türkçedeki bütün uzunluklar mı korunmuştu, yoksa bazı kelimelerdekiler mi? Yukarıda

teorik olarak ortaya konulmaya çalışılan yöntem bir Eski Anadolu Türkçesi metni olan Miftahu'l-Cenne'nin bir nüshasına GÜLSEVİN 1989) "*kelime başında: a- / â- karşıtlığı*" için uygulandığında şu sonuçlara ulaşabiliriz:

TABLO I	Kelime başında hep " <i>medli elif</i> " ile yazılmış	
Miftahu'l-Cenne (sürekli medli elif ile)	Türk dilinde (TEKİN 1995'ten)	Açıklama
acı (1 kez)	ā uzun	
acık-/ açık- (3 kez)	ā uzun	
aç (7 kez)	ā uzun	
ad (29 kez)	ā uzun	
adım (1 kez)	ā uzun	
ag (5 kez)	ā uzun	
ağırla- (12 kez)	ā uzun	
ağız (6 kez)	ā uzun	
agu (9 kez)	ā uzun	
ak (5 kez)	ā uzun	
arı (23 kez)	ā uzun	
arucak (1 kez)	ā uzun	
asıl- (2 kez)		TEKİN 1995'te yok; ama hem DLT'de uzun hem de KORKMAZ 1971'de var.
at (7 kez)		
avuç (1 kez)		
ay (191 kez)	ā uzun	
az (4 kez)	ā uzun	

Metinde sürekli olarak medli elif ile yazılmış 17 kelime vardır. Bunlardan 14'ü (Tekin 1995 esas alınır) Türk dilindeki aslî ünlü uzunluklarıyla paralellik gösterir. Hepsi de uzun ünlülere denk gelseydi bile, aslî ünlü uzunluğu taşımayan kelimelerin metindeki yazımlarına bakılmadan karar verilemezdi. Ancak, eğer bütün mukayeseler sonucunda bu imlanın (*sürekli medli elif* ile yazılmaların) bir ses değeri taşıdığı, yani metindeki uzunluklara delalet ettiği kanısına varsaydık, kalan 3 kelime (*asıl*, *at*, *avuç*) nasıl izah edilebilirdi? *As-ıl-* fiili her ne kadar Tekin 1995'te kaydedilmemişse de hem Divanu Lugati't-Türk'te hem de Korkmaz 1971'de uzun ünlülü olarak belirtilmiştir. *Avuç* kelimesinin bu şekli ise zaten yeni bir ses yapısı göstermektedir. Bir de şu unutulmamalıdır: Türk dilindeki uzun ünlüler her geçen gün normal

uzunluklara dönmeye devam etmektedir. Belki de, *at* kelimesi de aslı uzun ünlüye sahip idi fakat bilim adamlarının mukayeselerine esas aldıkları dönemlerin eserlerinde bu uzunluğunu kaybetmişti. Bu son söylediğim sadece varsayımdır.

Önemli olan aşağıdaki tabloların hangi sonuçları göstereceğidir.

TABLO II	Kelime başında hep “ <i>üstünlü elif</i> ” ile yazılmış olanlar, yani med çekilmeyenler
-----------------	---

Miftahu'l-Cenne (sürekli üstünlü elif ile)	Türk dilinde (TEKİN 1995'ten)	Açıklama
agla- (36 kez)	uzun (igla-)	
akça (2 kez)		
aksur- (1 kez)		
al(ı)n (5 kez)	ā uzun (hālın)	
altı (8 kez)		
altmış (2 kez)		
altun (11 kez)		
arka (6 kez)		
armagan (1 kez)		
art- (5 kez)		
artuk (6 kez)		
assı (5 kez)	ā uzun (āsıg)	
aşaga (3 kez)		
avla- (1 kez)	ā uzun (āb)	
aydın (7 kez)		

Sadece üstünlü elif ile yazılmış olan, kelimelerin mukayesesi de önemlidir. İncelediğimiz nüshada 15 kelime hep sadece üstünlü elif ile kaydedilmiştir. 15 kelimedenden 11 tanesi normal ünlülüye denk gelirken, 4 tanesi Türk dilindeki uzun ünlülere denk gelmiştir. Bunların hepsi de Türk dilindeki aslı uzunluk taşımayan kelimelere denk gelmiş olsaydı, izahı kolaydı. Demek ki, *medli elif* ile yazılanlar uzun ünlülü, *üstünlü elif* ile yazılanlar ise normal ünlülü diyebilirdik. Ama, metinde uzun ünlüler bulunduğu ve yazıyla da gösterilmiş olduğuna inanmak istiyorsak, bu imlayı da izah edebiliriz: Bunlardan *assı* kelimesi *āsıg* şeklinden gelmektedir. Uzun ünlünün bulunduğu ilk hece, açık hecedir. Daha sonra ünlü uzunluğunu kaybetmiş ve bu yüzden ikizleşme olmuş olabilir. *agla*-kelimesinin de eski şeklinde farklılık vardır. Uzun olan ünlü eskiden dar-düz nitelik taşıırken, Eski Anadolu Türkçesinde genişlemiştir. Bu da

uzunluğun kaybolması ile ilgili olmalıdır (Bu durum *dost* < Farsça *dūst*; *meşe* < Farsça *mīše* örnekleriyle karşılaştırılabilir). *Al(ı)n* kelimesi metinde toplam 5 kez geçmiştir ve hepsinde de ünlüyle başlayan bir ek aldığı için (*alnı*, *alnında*, *alnındaki*) ilk hecesi kapalı duruma gelmiştir.

TABLO III	Bazen “ <i>medli elif</i> ” ile, bazen “ <i>medsiz elif</i> ” ile yazılmış olanlar
------------------	--

Miftahu'l-Cenne (bazen medli elif ile bazen üstünlü elif ile)	Türk dilinde (TEKİN 1995'ten)	Açıklama
aç-		
ağ-	ā uzun (āg-)	
ağaç	uzun (ī, īgaç)	
al-		
alçaklık		
a(n)+		
añ-		
ana		
ara	ā uzun (hāra)	
ata		
ayak		
ayır		
az-	ā uzun (hāz-)	

Bir kelime ya da ekteki ünlünün bazen “huruf-med” bazen sadece “hareke” ile gösteriliyor olması, fonemik olarak mevcut olan uzunlukların metinlere hangi nispette yansıtıldığını anlamamızı güçleştiren sebeplerdendir: Miftahu'l-Cenne'nin incelediğimiz nüshasında bazen medli elif ile bazen de üstünlü elif ile yazılan 13 kelime vardır. Bunlardan 4 tanesi Türk dilindeki aslî uzun ünlülü kelimelerdir. İzahı kolaydır: Uzun ünlülü bu dört kelime metnin diyalektinde eski uzunluklarını kaybetmiştir; ancak, eski uzunlukların olduğu dönemde medli elif ile yazılma geleneğini de bazı örneklerde devam ettirmiş, bazılarında o günün ses yapısını gösteren (yani normal ünlülü) yazımla kaydedilmiştir (Bu da sadece bir varsayımdır.). Diğer 9 kelimenin açıklanması ise, eğer metinde imla-fonoloji ilişkisinin çok sağlam ve kurallı olduğu iddia edilecekse, son derece zordur.

Bazen “*harf+hareke*”, bazen de sadece hareke ile yazılabilen kelime ve ekler için şu da düşünülebilir: Türk dilindeki uzunluklar kısaltıldığında, bazı fonetik şartlarda tekrar eski değerlerini alabilmektedirler. Mesela,

kapalı hece konumundayken kısalmış olan uzun ünlülerin hecesi, arkalarına ünlüyle başlayan bir ek veya kelime getirildiğinde açık hece konumuna geçerse, eski uzunlukları tekrar ortaya çıkabilir. Yabancı asıllı kelimelerdeki uzunluklarda da Türk dili kökenli kelimelerdeki uzunluklarda da bu durum görülür.

Örnekler:

kapalı hecede	: açık hecede
<i>kurşun</i>	: / <i>kurşûnî</i> /
<i>saman</i>	: / <i>samnî</i> /
<i>var</i>	: / <i>vâr ol-</i> /
<i>zaman</i> (< Arp. <i>zamān</i>)	: / <i>zamānında</i> /, gibi.

Acaba, Miftahu'l-Cenne'nin incelediğimiz nüshasında aynı kelime veya aynı ekin bazen "*harf+hareke*" bazen de sadece hareke ile yazılıyor olmasında bu ses olayının imlaya yansımaları söz konusu olmuş olabilir mi? Metindeki imla örnekleri sınıflandırılınca bu durum ortaya çıkar. Aşağıda verilecek örnekler, bu metnin son derece titiz yazılmış olmasından dolayı, bazı durumlarda kural çıkarılmasına izin verse de, bir tutarlılık söz konusu değildir. Düşündüğümüz kurala uymayan örnekler de vardır:

TABANLARDA

kapalı hecede (hareke ile)	: açık hecede (harf ile)
<i>düş / miş</i> (دشمنش) 26a.4	: <i>dü / şüp</i> (دوشب) 2a.2
<i>kıl / dı</i> (قلدى) 82a.13	: <i>kı / la</i> (قيله) 91a.1
<i>oruc / lar</i> (اورجلى) 27b.13	: <i>oru / cı</i> (اورجى) 6b.6
<i>vir / di</i> (وردى) 59b.1	: <i>vi / re</i> (ويره) 8a.12

Miftahu'l-Cenne'nin varsayımsal III. tablosuna (*medli elif - üstünlü elif* alternansı) bakalım: Bazen medli elif ile, bazen de medsiz elif ile yazılan 13 kelime vardır. Bunlardan 4 tanesi, Türk dilinin çeşitli lehçelerinde bulunan uzun ünlülere denk gelmektedir. Bunlarda med çekilmesinin açık hece / kapalı hece durumunda bulunmakla ilgisi var mıdır?

ag- (toplam 6 örnek) : 1 örnekte *açık hecede* kullanılmıştır (Miftahu'l-Cenne.79a.10) ve *med çekilmiştir*. 5 örnekte *kapalı hece* durumunda kullanılmıştır (Miftahu'l-Cenne.3b.4;3b.13; 60a.3; 85a.4; 85a.11) ve *med çekilmemiştir*.

ağ- (toplam 6 örnek) : 3 örnekte **açık hecede** kullanılmıştır (Miftahu'l-Cenne.77b.7; 77b.11; 98b.5) ve **med çekilmiştir**. 3 örnekte **kapalı hece** durumundadır (Miftahu'l-Cenne.26a.6; 35b.8; 35b.12) ve **med kullanılmamıştır**.

ara (toplam 18 örnek) : Bu kelime ilk hece her şartta açık olduğundan, bir karşıtlık durumu olmamaktadır.

az- (toplam 3 örnek) : 1 kez **açık hecede** kullanılmıştır (Miftahu'l-Cenne.17a.8) ve **medsiz yazılmıştır**. 2 kez **kapalı hece** durumundadır. Bunlardan birinde (Miftahu'l-Cenne.21b.4) **medli**, birinde (Miftahu'l-Cenne.67b.1) **medsiz yazılmıştır**.

İlk iki kelime (*ag-* ve *ağ-*) öngördüğümüz kural işlemektedir. Üçüncü kelimenin ilk hecesi (*ara*) zaten sadece açık konumda olduğundan, kurala tabi değildir. Son kelime ise bu kural işlememektedir. Medli elif ve üstünlü eliflerin alternans olarak kullanıldığı yukarıdaki örnekler genel olarak değerlendirilirse; açık hece-kapalı hece konumlarının ses yapısında ve dolayısı ile imlada farklılığa sebep olduğu düşünülebilir.

Yukarıdaki durum, metindeki bütün kelimelerde tutarlı değildir. İstisna örnekler de çoktur. Yani, bu gibi durumlar "*harf+hareke*" imlasının uzunluğu göstermek için yazılmış olduğu izlenimi verse de, tutarlılık olmadığı için kesin bir yargıya varmak zordur. Bu tür örnekler transkribe edilirken uzunluk hakkında karar vermek için başka ölçütlerin de ortaya konulup değerlendirilmesi gerekir.

EKLERDE

Eklerde de genel bir kural görülmekle birlikte, az da olsa istisna örnekler de bulunur. Ben bu bildiri için -dUK sıfat-fiil ekini örnek olarak işledim. Bu ekten sonra ünsüzle başlayan ekler (+dA, +dAn gibi) getirilmesi ile ünlü ile başlayan eklerin getirilmesi durumlarını ayrı ayrı listeledim. Ortaya şu tablo çıktı:

KAPALI HECE DURUMUNDA OLANLAR (Toplam 15 örnek) : Kapalı hece durumunda her zaman (vav)'sız yazımların olduğu görülmüştür (15 kez). Kapalı hece durumunda iken (vav)'lı yazımına rastlanmadı. Kontrol ettiğimiz diğer birçok Eski Anadolu Türkçesi metninde ise, kapalı hece durumundayken (vav)'lı yazılmış pek çok örnek bulunmaktadır.

(vav)'lı yazılanlar : YOK

(vav)'sız yazılanlar : 15 tane : *açduqları* (74b.5); *bulunmaduqda* (37b.2); *çekildükde* (50a.3); *dutduqları* (43a.10); *getürdükden* (85a.7); *gördükleri* (10b.13); *işlemedük gibi* (101b.1); *itdüklerince* (6a.1); *itdüklerine* (101b.4); *olduqdan* (72b.1); *öldükleri* (50b.2); *qılduqları* (19a.13); *varduqca* (19b.5); *varduqca* (53b.4); *virdüklerin* (78a.11)

AÇIK HECE DURUMUNDA OLANLAR (Toplam 93 örnek) : Miftahu'l-Cenne'de, açık hece durumuna geçen **-dUK**, 93 kez kullanılmıştır. Bunlardan 88 tanesi (vav)'lı, sadece 5 tanesi ise (vav)'sız yazılmıştır.

(vav)'lı yazılanlar: 88 tane : *ayrıldūğına* (16b.10); *azdurdūğına* (33b.9); *bağlandūğı* (92a.6); *basdūğınun* (100b.11); *bildūğümden* (20a.9); *buyurdūğın* (102b.16); *buyurmadūğı* (75a.1); *çekdūğı* (98a.7); *didūğunuz* (28b.2); *dilemedūğı* (31b.2); *dürüşdūğüm* (34a.9); *esdūğın* (80b.8); *geçdūğı* (101b.3); *geçürdūğun* (51b.12); *geregidūğın* (96.13); *geydūğun* (97b.10); *geydūğüm* (97b.8); *gördUğun* (16b.8); *gördUğun* (19b.11); *gördūğümüz* (59b.2); *gördūğı* (16b.1); *gördūğı* (59.13); *gördūğı* (80a.6); *gördūğı* (92a.9); *gördūğın* (53a.5); *içdūğı* (33a.6); *içdūğı* (76a.9); *idūğine* (14b.8); *indūğine* (82a.1); *işitdūğı* (80a.6); *işledūğıçün* (36a.3); *itdūğı* (33a.1); *itdūğı* (33a.2); *itdūğı* (39b.4); *itdūğı* (49a.1); *itdūğıçün* (18b.12); *itdūğın* (56b.12); *itdūğında* (50a.1); *itdūğine* (16b.12); *itdūğine* (35b.6); *itdūğümüzden* (49a.7); *Kaderladūğına* (98b.4); *niceydūğın* (100b.10); *oqundūğın* (88b.9); *oldūğı* (15b.13); *oldūğı* (16b.3); *oldūğına* (27a.2); *oturdūğı* (98b.8); *qıldūğı* (13a.2); *qıldūğı* (69a.7); *qıldūğı* (6b.10); *qıldūğı* (96a.2); *qıldūğı* (96a.7); *qıldūğın* (89a.2); *qıldūğıçün* (11b.11); *qıldūğum* (5a.13); *qıldūğunuz* (75a.4); *qopdūğın* (88b.4); *qopdūğında* (9a.6); *qurtuldūğıçün* (16b.5); *sağaldūğı* (72a.13); *sevdūğı* (18b.1); *sevindūğinden* (79b.10); *silkindūğından* (79b.6); *sunuldūğı* (50a.2); *susadūğı* (85b.9); *tamladūğı* (92b.3); *toyduğı* (76a.8); *uğradūğı* (99a.9); *umdūğından* (25b.13); *ürdūğın* (88b.5); *vardūğın* (89a.6); *virdūğı* (99b.7); *virdūğine* (16b.11); *virdūğine* (24b.5); *virdūğine* (42b.7); *virdūğine* (96b.7); *virdūğine* (98a.13); *virdūğine* (98b.1); *viribidūğun* (41a.3); *yandūğından* (34a.7); *yaratdūğı* (15a.7); *yaratdūğı* (36b.1); *yatdūğı* (102a.11); *yığdūğı* (102b.4); *yidūğı* (33a.5); *yidūğı* (72b.1); *yitdūğinden* (92b.2);

(vav)'sız yazılanlar: 5 tane: *düşdūğı* (101a.1); *virdūğı* (83a.11); *didūğı* (47a.6); *oquduğı* (99a.7); *uyuduğı* (76a.3)

Kuralın istisnası gibi görünen bu son 5 örnekten 3 tanesinin özel durumu dikkati çekmektedir: *dî / dügi, oqû / duğı, uyû / duğı*

Bunların üçünde de -dUK ekinden önceki hece “açık hecedir” ve ünlüleri harf ile gösterilmiştir.

SONUÇ

1. Eski Anadolu Türkçesi, nispeten standartlaşmaya başlayan bir edebî dili temsil ediyor gibi görünse de, o dönemde farklı diyalektlerin bulunduğu metinlerden anlaşılabilmektedir. Bu yüzden, Eski Anadolu Türkçesini incelerken, her metnin her nüshası ayrı bir diyalekti temsil edebilir gerçeğini sürekli göz önünde bulundurmak gerekir.

2. Eski Türkçede varlığı bilinen aslî ünlü uzunlukları günümüzde de bazı lehçe ve ağızlarda hâlâ devam ettiğine göre, XIII-XV. yüzyıl Anadolu Türkçesi döneminde de bulunuyor olabilir. Arap harfli metinlerin imlasından hareketle uzun ünlüler gibi bir fonoloji meselesini çözümlemek oldukça güçtür. İmlanın elverdiği ölçüde bu konuya cevap arayacak olursak, her metnin dilini ayrı ayrı araştırmak gerekir. Çünkü, farklı yazarların veya farklı müstensihlerin elinden çıkmış olan metinler, yazarlarının ağız özelliklerini yansıtabilirler. Bazı yazar veya müstensihler daha özensiz olacağından, imla konusunda genel için de belirlenecek kurallar bizi yanıltabilirler.

3. Eski Anadolu Türkçesinin veya eserlerinin dilinde aslî uzun ünlülerin bulunup bulunmadığı çeşitli araştırmacıların eserlerine konu olmuştur. Oralarda uygulanan temel prensip, eserde “*harf+hareke*” ile yazılmış olan ünlülerin uzun okunması gerektiği yolundadır. Bazı araştırmacılar daha titiz davranıp, “*harf+hareke*” şeklinde yazılan kelimeleri tarihî ve yaşayan Türk lehçelerindeki aslî uzun ünlülerle karşılaştırmışlardır. Bu da konuyu çözmeye yarayan bir yöntem değildir. Çünkü, aynı kelime bazen “*harf+hareke*” ile bazen sadece hareke ile yazılmışsa, o teori çürür. Niçin bazen sadece hareke ile yazılmış olduğu teorik olarak izah edilmelidir. Hatta, bu tür metinlerde, Türk dilinde aslî uzun ünlülü olmayan kelimeler de “*harf+hareke*” ile yazılmış olabilmektedir. Bunun da sebebi açıklanmalıdır. Açıklanamazsa, uygulanan yöntem yanlış demektir. Bazen “*harf+hareke*” bazen “*sadece hareke*” kullanılmış örneklerin bir kısmı Türk dilindeki aslî uzun ünlü kelimelere, bir kısmı da normal ünlülü kelimelere denk gelmektedir. Bu da ayrı ayrı izah edilmelidir.

4. Bizce, Eski Anadolu Türkçesinin bir metninde imladan hareketle uzun ünlüler meselesi çözülmeye çalışılacaksa öncelikle metnin bütün kelime ve bütün ekleri her geçtikleri yerde fişlenerek yazılış özelliklerine göre sınıflandırılmalıdır (Tek bir kelime veya ek atlanmamalıdır). Bunlardan

- *Sürekli “harf+hareke” ile yazılmış olanlar*
- *Sürekli “hareke” ile yazılmış olanlar*
- *Bazen “harf+hareke” bazen sadece “hareke” ile yazılmış olanlar*

ayrı ayrı tablolar hâline getirilmelidir. Her tabloda ilgili kelimenin karşısında bunun Eski Türkçedeki, Divanu Lugati't-Türk'teki, Türkmencedeki, Halaçcadaki, Yakutçadaki (hatta Çuvaşcadaki, Kırgızcadaki) karşılıkları yazılmalıdır. Talat Tekin'in tarihî ve yaşayan lehçelerdeki uzunlukları karşılaştırarak sunduğu malzeme de “Türk dilindeki uzunluklar” başlığı ile bu listenin sonunda bulunabilir.

Bu tablolar ayrı ayrı incelenmeli, her durum için muhakkak teorik bir açıklama getirilebilmelidir.

5. Miftahu'l-Cenne adlı eserin bir nüshası üzerinde sadece “a-ā-” karşıtlığı için yukarıda bahsettiğimiz aşamalarla inceleme yaptığımızda şu sonuçlara varılabilir:

Sürekli medli elif ile yazılmış olan 17 kelimedenden 14'ü Türk dilinin aslî uzunluğa sahip ünlülerine denk gelmiştir. Hepsisi denk gelseydi de bir sonuca varmak için tek başına işe yaramazdı. Bu durumda önemli olan, medsiz elif ile yazılan kelimelerin durumudur. Uzun ünlülü olarak bilinen kelimeler de medsiz elifle yazılmış mıdır, yazılmışsa nispeti nedir? Bu neyi ifade eder? Daha da önemli olan ise, Türk dilinde kısa ünlülü olarak bilinen kelimelerin medli elifle yazılıp yazılmamasıdır. Eğer kısa ünlülü kelimeler de medli elifle yazılmışsa, bu neyi ifade eder? Ya da imlanın bu konuda hiç bir şey ifade etmediğini mi gösterir? Miftahu'l-Cenne'nin incelediğimiz nüshasında sürekli olarak “huruf-ı med olmadan” yazılan 15 kelime vardır. Bunlardan 11 tanesi, uzun ünlülü olmayan kelimelerdir. 4 tanesi ise aslî uzun ünlülü kelimelere denk gelmektedir. Türk dilinde uzun ünlüye denk gelen bu dört kelimenin, incelenen metnin dilinde uzunluklarını yitirmiş olduğunu düşünebiliriz. Çünkü, diğer yaşayan lehçelerde de bütün uzunluklar birbirlerine koşut olarak saklanmış değildir. Uzunlukların kaybolup normal süreli ünlüye dönüşmesi eğilimi devam etmektedir. Günümüz Anadolu ağzlarında da durum böyledir. Türkmencedeki bütün

uzunluklar Anadolu Oğuzlarının ağızlarında korunmuş değildir. Miftahu'l-Cenne'de sürekli haruf-ı medsiz yazılan 4 kelimedenden 3'ünü açıklamak mümkündür: Bunlardan *assı* kelimesi *āsıg* şeklinden gelmektedir. Uzun ünlünün bulunduğu ilk hece, açık hecedir. Daha sonra ünlü uzunluğunu kaybetmiş ve bu yüzden ikizleşme olmuş olmalıdır. *agla-* kelimesinin de eski şeklinde (< *īgla-*) farklılık vardır. Uzun olan ünlü eskiden dar-düz nitelik taşıırken, Eski Anadolu Türkçesinde genişlemiştir. Bu da uzunluğun kaybolması ile ilgili olmalıdır (Bu durum *dost* < Farsça *dūst*; *meşe* < Farsça *mīše* örnekleriyle karşılaştırılabilir). *Al(ı)n* kelimesi metinde toplam 5 kez geçmiştir ve hepsinde de ünlüyle başlayan bir ek aldığı için (*alnı*, *alnında*, *alnındaki*) ilk hecesi kapalı duruma gelmiştir.

Açıklanması gereken bir durum da bir kelime ya da ekteki ünlünün bazen “*huruf-med*” bazen sadece “*hareke*” ile gösteriliyor olmasıdır. Bu, fonemik olarak mevcut olan uzunlukların metinlere hangi nispette yansıtıldığını anlamamızı güçleştiren sebeplerdendir: Miftahu'l-Cenne'nin incelediğimiz nüshasında bazen *medli elif* ile bazen de *üstünlü elif* ile yazılan 13 kelime vardır. Bunlardan 4 tanesi Türk dilindeki aslı uzun ünlülü kelimelerdir. İzahı kolaydır: Uzun ünlülü bu dört kelime metnin diyalektinde eski uzunluklarını kaybetmiştir; ancak, eski uzunlukların olduğu dönemde *medli elif* ile yazılma geleneğini de bazı örneklerde devam ettirmiş, bazılarında o günün ses yapısını gösteren (yani normal ünlülü) yazımla kaydedilmiştir (Bu da sadece bir varsayımdır.). Diğer 9 kelimenin açıklanması ise, eğer metinde imla-fonoloji ilişkisinin çok sağlam ve kurallı olduğu iddia edilecekse, son derece zordur. Ama bu da şöyle izah edilebilir: Türk dilindeki uzunluklar kısaltıldığında, bazı fonetik şartlarda tekrar eski değerlerini alabilmektedirler. Mesela, kapalı hece konumundayken kısaltmış olan uzun ünlülerin hecesi, arkalarına ünlüyle başlayan bir ek veya kelime getirildiğinde açık hece konumuna geçerse, eski uzunlukları tekrar ortaya çıkabilir. Yabancı asıllı kelimelerdeki uzunluklarda da Türk dili kökenli kelimelerdeki uzunluklarda da bu durum görülür (Arapça *zamān* > Türkiye Türkçesi *zaman*; Türkiye Türkçesi *zaman+ı* > /*zamānı*/; Eski Türkçe *bār* > Türkiye Türkçesi /*var*/; Türkiye Türkçesi *var ol-* > /*vārolmak*/). Miftahu'l-Cenne'nin elimizdeki nüshasında *medli elif* ile *üstünlü elif*'in alternans hâlinde kullanıldığı kelimelerden Türk dilinde uzun ünlüye sahip olan 4'ü bu bakımdan incelendiğinde, açık hece konumunda iken *huruf-ı med* ile, kapalı hece konumunda iken *üstünlü*

elif ile yazıldığı örneklerin çok baskın olduğu görülür. Metinde toplam 93 kez geçmiş olan -dUK sıfat-fiil eki için aynı incelemeyi yaptığımızda; 88 kez açık hece durumunda olduğu ve hepsinde de vav'lı yazıldığı, 5 kez kapalı hece konumunda kullanıldığı ve bunlardan sadece 2'sinde vav'lı kaydedildiği görülmüştür.

Kaynaklar

- Böhtlink, Ö (1848,1851), *Über die Sparhche der Jakuten I, II*, St. Petersburg, 1848-1851
- Develi, Hayati (2008), "Eski Türkiye Türkçesi Ağızlarının Sınıflandırılması", *Turkish Studies*, 3/3, 2008, s.212-230
(<http://turkishstudies.net/sayilar/sayilar9/0develihayati.pdf>)
- Ercilasun, Ahmet B. (1999), "Divanü Lugati't-Türk'te Ünlü uzunluklarıyla İlgili Kayıtlar", *Divanü Lugati't-Türk Bilgi Şöleni Bildirileri*, 7-8 Mayıs 1999, Ankara, Türkiye, TürksoyAnkara, s.51-54
- Gülsevin, Gürer (1989), *Ahmed-i Da'i, Miftahu'l-Cenne (Metin-Dil Özellikleri-Söz Dizini) Cilt I-II*, İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Eğitimi Ana Bilim Dalı, Malatya 1989
- Gülsevin, Gürer (2008), "Eski Anadolu Türkçesi Ağızları Üzerine", *VI. Uluslararası Türk Dili Kurultayı*, Türk Dil Kurumu, 20-25 Ekim 2008, Ankara
- Karahan, Leyla (2007), "Eski Anadolu Türkçesinin Kuruluşunda Yazı Dili – Ağız İlişkisi", *Turkish Studies*, 1/1, 2006, s.1-12
(<http://turkishstudies.net/sayilar/sayilar1/1leylakarahan.pdf>)
- Korkmaz, Zeynep (1971), "Eski Anadolu Türkçesinde Asli Ünlü (Vocal) Uzunlukları", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, C.XXVI/3-4, Ankara, s.49-66
- Korkmaz, Zeynep (1973), *Sadru'd-din Şeyhoğlu, Marzuban-nâme Tercümesi (İnceleme-Metin-Sözlük-Tıpkıbasım)*, DTCF Yayınları, Ankara 460+CXIV s.
- Tekin, Talat (1975), *Türk Dillerinde Birincil Uzun Ünlüler*, (2. Baskı) Simurg Yayınları, Ankara, 192 s.
- Tuna, Osman Nedim (1960), "Köktürk Yazılı Belgelerinde ve Uygurcada Uzun Vokaller", *TDAY*, Ankara, s.213-282
- Turan, Zikri (1993), "Teshil'in İmla Tezahürleri Işığında Eski Anadolu Türkçesi'nde Ünlü Uzunlukları, Malatya 1993, 86 s.

Kısaltmalar

EAT : Eski Anadolu Türkçesi

MC : Miftahu'l-Cenne

Fezā'il-i Mekke ve'l-Medīne ve'l-Kudsü's-Şerīf'in Amasya Yazmasında Ünlülerin Yazılışıyla İlgili Sorunlar

Mehmet Aydın
(Samsun)

1. Giriş

Arap harfli metinlerde bazı ünlülerin yazılışı ve okunuşu baştan beri çok temel sorunlardan biri olmuştur. Bu sorun Arap alfabesinin başka bir dilin ses sisteminin ihtiyacını karşılamak üzere oluşturulmasıyla ilgilidir. Bir ses sistemi gibi bir yazı sisteminden de söz edilebilir. Saussure'ün vurguladığı gibi yazıların biricik varlık nedeni dildeki sesleri göstermektir.¹ Yazılar dildeki sesleri kabataslak karşılayabilen işaret sistemleri olarak tanımlanabilir.

“Türkçeyi Arap harfleriyle ilk yazanların 10. yüzyıl ortalarında İslâmiyeti kabul eden Karahanlılar olduğu şüphesizdir.”² Bu dönemden sonra biri doğuda Uygur yazı geleneği ve öbürü batıda Arap-Fars yazı geleneği şeklinde adlandırılan iki yazı geleneği oluşmuştur. Anadolu'da yerleşen Oğuz Türkleri de bu yazı geleneklerini sürdürmüşlerdir.

Bu bildiri çerçevesinde *Fezā'il-i Mekke ve'l-Medīne ve'l-Kudsü's-Şerīf'in* Amasya Bayezid Kütüphanesi yazmasında ünlülerin yazılışıyla ilgili sorunlar ele alınacaktır.³ *Fezā'il-i Mekke ve'l-Medīne ve'l-Kudsü's-Şerīf* halk için yazılmış veya çevrilmiş bir metindir. Metni Eckmann

¹ Ferdinand de Saussure, *Genel Dilbilim Dersleri 1*, çev. Berke Vardar, TDK Yay., Ankara 1976, s. 45.

² Talat Tekin, *Tarih Boyunca Türkçenin Yazımı*, Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi:19, Simurg, Ankara 1997, s. 75.

³ Bu yazma üzerine Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde *Fezā'il-i Mekke ve'l-Medīne ve'l-Kudsü's-Şerīf İnceleme-Metin* Ankara 1987 adlı bir yüksek lisans tezi yaptığımı belirtmem gerekir. Bu bildiride tezimden yararlandım.

Oğuzcalaşmış Kıpçakça veya *Halis Türkçe* eserler arasında saymıştır.⁴ Eckmann, Muhammed Yemenî'nin eseri saydığı metnin adını *Kitab-ı Fezâ'il-i Mekke ve Medîne ve Beytü'l-Makdis ve Kabrû'l-İbrahîmü'l-Halîl* olarak tespit etmiş ve eserin 854 (1450) tarihinde Kudüs'te düzenlenmiş yazmasının kendisinde olduğunu belirtmiştir. Metnin birçok yazmasının olduğu bilinmektedir. Metinde kutsal mekânları ziyaret yanında özellikle hac ibadetine geniş halk kesimlerini özendirmek amaçlanmıştır. Harekeli sülüsle yazılan *Fezâ'il-i Mekke ve 'l-Medine ve 'l-Kudsü's-Şerif* Bayezit Kütüphanesi 776 numarada kayıtlıdır. Metnin Amasya Bayezid Kütüphanesi yazması en eski istinsahlardan biridir. İstinsah tarihi hicrî 855 (1451) olan yazmanın müstensihî Yûsuf b. 'Abdillahi'l-Erzincânî'dir. 127 yaprak olan metnin her sayfasında 11 satır vardır.

2. Ünlülerin Yazılışı

Sülüsle yazılan metinde Türkçedeki ünlülerin yazılışında hem Arap alfabesindeki [ء، و، ی، ى، ة] harfleri hem de harekeler kullanılmıştır. Gerçekte XV. yüzyıldan sonra özellikle seçkin okurlar hedeflenerek üretilen metinlerde harekelerin yaygın olarak kullanılmasından vazgeçilmiştir. Hareke halk için üretilen metinlerde her zaman kullanılmıştır.

2.1. /a / ünlüsünün yazılması

Metinde /a / ünlüsü için başta elif (ا) medli elif (إ) ve üstün kullanılmıştır. İç seslerde genellikle bu ünlü üstünle gösterilmiştir:

أتسى (atası: 66a-1), بغلمش (bağlamış: 8b-5), برمقلى (barmakları 68b-1), قراڭولكده (karañulukda: 85b-1), ططق (tutak 104a-7).

Bunun yanı sıra /a/ ünlüsü üstün ve elif ile, üstün ve he ile de yazılmıştır. Bu metinde öteki metinlerde olduğu gibi son sesteki /a / ünlüsü (ا) ve üstünle yazılmıştır.

قچان (kaçan: 83-3), يالکز (yaluñuz: 72a-5), يانار (yanar 83b-1), ياياق (yayak : 66b-9), يازدى (yazdı 109b-11).

اوشده (uşda: 104-2), هندوستانده (Hindüstan'da 114b-1), واره (vara 46b-9), اوله (ola: 68a-6).

/a/ ünlüsü ilk seste hem elif hem de medli elif ile yazılmıştır. ادكا (aduña: 62a-11), آل (al: 16b-1), أنى (anı: 19b-4), أنك (anuñ: 29a-4), أنكله (anuñıla.: 25b-3).

⁴ János Eckmann, "Memlûk – Kıpçak Edebiyatı", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten 1982-1983*, TDK Yayını, Ankara 1986, s. 88.

Ayrıca içinde l sesi bulunan bazı yapılarda la (لا) ile yazılmıştır. Ancak çoğul eki daima standart olarak (لر) ile yazılmıştır. اولآ (ola:83b-1), اولآن (olan: 74b-4), صقار (saklar: 115b-5), صاتون آلا (satun ala: 117b-10).

2.2. / e / ünlüsünün yazılması

/ e / kelime başında üstünlü elif ile kelime ortasında genellikle sadece üstünle gösterilir. Seyrek olarak iç seste ve son seste elifin kullanıldığı görülür. Son seste elifin dışında üstün ve (ە) de e ünlüsünü göstermek üzere kullanılmıştır.

/ e / ünlüsünün başta üstünlü elif ile yazılması: آمردى (emerdi 13b-8), آونده (evinde: 89a-11), آيتكه (eyitdi ki: 36a-3).

/ e / ünlüsünün yalnızca üstün ile yazılması: جكلر (çekeler 5a-1), دبجك (depeçük 12a-7), دشلن (düşelden 72b-4).

/ e / ünlüsünün üstün ve elif ile yazılması: دركا (direge 58b-6), ديام (diyem: 45b-10), نتيكه (niteki: 13b-11).

/ e / ünlüsünün üstün ve (ە) ile yazılması: كرمك برله (keremüñ birle: 84a-4), آكمده (öñümde: 86b-6), نيچه (niçe: 69b-7).

Kapalı / e / ünlüsünün yazılışı: Bir örnekte / e / ünlüsü üstün ve (ي) ile yazılmıştır. ييل لر (yeller: 98a-2). Ayrıca burada Uygur yazı geleneğine uygun olarak çoğul ekinin ayrı yazıldığını da eklemek gerekir.

2. 3. / ı / ve / i / ünlülerinin yazılışı

/ ı / , / i / ünlüleri ilk seste esreli elif ve bazen de esreli (ا) ve (ي) ile yazılmıştır. İç seste genellikle yalnızca esre ile yetinilmiş, son seste ise esre ve (ي) ve (ە) ile gösterilmiştir: أصمرلدم (ısmarladım: 36a-6), اكنندن (ikindüden: 81a-7), اكن جقدر (iñen çokdur 4a-8), اشدجك (ışidicek: 36a-2).

/ ı / , / i / ünlülerinin esreli elif ve ye ile yazılışına çok açık olarak ايكي (iki: 80b-5) örneğinde rastlanmıştır.

/ ı / , / i / ünlülerinin esre ile yazılışı: براغلسايدي (bıragılsaydı: 97b-10), قتلغه (kıtlığıla: 68b-9), دلم دلم (dilim dilim 106b-6).

/ ı / , / i / ünlülerinin esre ve (ي) ile yazılışı: بتي يازدى (biti yazdı. 109a-11), ايتدى كه (eyitdi ki: 36a-3), ايسى (issi 81a-6).

/ ı / , / i / ünlülerinin esre ve (ە) ile yazılması. Metinde Eski Anadolu Türkçesine Farsçadan giren *ki bağlacı* kaynak dildeki yazılışına bağlı kalınarak yazılmıştır: كشي كه (gişi ki: 83b-7), ييتيىدى كه (yitişdi ki: 52b-2).

درت رکت ابله نمازته حلفه فرب
 یخوش و اندی قد سار لجهنه الی رکت
 نماز فله و مت جبریل علیه السلام کلام
 یورده کنه مکدن یجادنا و بر سجد
 الی رب در رسول حضرت اول جمعه
 مدینه بوند فله و بر سجد العبد
 در رسول حضرت علیه السلام یزلم نماز
 واستغفار نماز انده فله و بر سجد
 سجد و لکه جمعه رسول حضرت صلی
 علیه وسلم انده نماز فله و بر سجد
 الی رب در بر سجد العبد درت

69b

و بر سجد حلفه بر دکر و فان سجد در
 یاقور و ان کفر عنقه کفر حق تعالی
 جمعه من سجد ابله و سجد لکه سجد لکه
 الباس
 طغی باب شول فو کرایان در لکه رسول حضرت
 صلی الله علیه وسلم انده و بر سجد و بر سجد
 و بر سجد الی رب سجد لکه سجد لکه اول
 فو لکه و بر سجد لکه و بر سجد لکه
 کلام و بر سجد لکه و بر سجد لکه
 الی رب و بر سجد لکه و بر سجد لکه
 جمعه و بر سجد لکه و بر سجد لکه

70a

Fezā'il-i Mekke ve'l-Medine ve'l-Kudsü'sh-Şerif'in Amasya Bayezid Kütüphanesi yazması

2. 4. / o /, / ö /, / u / ve / ü / ünlülerinin yazılışı:

/ o /, / ö /, / u / ve / ü / ünlüleri ilk seste ötreli (ا), ötreli elif ve vav; iç seste ötre, ötre ve vav; son seste ise ötre ve vav ile karşılanmıştır.

/ o /, / ö /, / u / ve / ü / ünlülerinin başta ötreli elif ile yazılması: اتورسه (otursa: 68a-6), اکش (üküş 70a-2), اکمه (öñümde: 86b-6).

/ o /, / ö /, / u / ve / ü / ünlülerinin ötreli elif ve vav ile karşılanması: اول (ol: 3a-4), اولحق (olıcak: 87a-7), او شده (uşda: 104a-2).

/ o /, / ö /, / u / ve / ü / ünlülerinin yalnızca ötre ile karşılanması: جقدر (çokdur: 117b-5), آیرق (ayruk: 64b-4), طغرلغنا (togrulugına: 88a-7), تیم (tüyüm ürpdi 66a-11).

/ o /, / ö /, / u / ve / ü / ünlülerinin ötre ve vav ile yazılışı: بكون (bugün 70b-1), نولدک (n'olduñ: 85b-5)⁵, طغرو (togru: 92b-9), یوزن (yüzün: 3a-2).

3. Sorunlar ve Tartışmalar

Zarf-fiil eki -İp metinde öteki Eski Anadolu Türkçesi metinlerinin aksine daha çok düz ünlüyü gösterecek biçimde esre ile harekelenmiştir. Hal-

⁵ N'olduñ biçimindeki kullanımlara manzum metinlerde rastlandığı söylenir. Halbuki böyle bir kullanıma düzyazı metinlerde rastlanabilir.

buki bu ekin dönemin öbür pek çok metninde olduğu gibi ötre ile harekelenmesi beklenirdi: دتب (dutip: 47a-3), اوقيب (okıyıp: 60b-11), دنب (dönip: 46b-6), دكلب درر (dikilip durur: 105b-6), ورب (vurup 3a-2), قلب (kılup: 66b-11).

Metinde kalın ünlülerden önceki s ünsüzü hem sat (ص) hem de sin (س) ile gösterilmiştir. Bu da metinde iki yazı geleneğinin bir arada kullanıldığını göstermektedir. صاغشه (sağışa: 17b-4), ساغشنه (sağışına: 115b-1).

Ayrıca Tanrı sözündeki ñ ünsüzünün de hem yalnız (ك) hem de bazen (نك) yazılması dikkati çekicidir: تكري (Tañrı: 45b-7), تنكرمك (Tañrımuñ : 45b-9).

Metinde dahı kelimesinin ünlüleri de üç şekilde yazılmıştır. دخ (dahı: 2a-7), دخی (dahı: 25a-5), داخی (dahı: 80a-6).

Bir başka örnekte de -ICAk zarf-fiil eki üç farklı biçimde yazılmıştır. Birinde kalın ünlülü ekin sonundaki artdamak ünsüzünün (ك) ile yazılması belki bir hata olarak görülebilir. اولجق (olıcak: 87b-7), اولجق (olıçak 37b-4), اولجك (olıçak: 73a-7).

Metinde bir kaç standart yazılıştan söz edilebilir: Bunlardan biri (دی) biçiminde yazılan belirli geçmiş zaman üç tekil şahıs, öbürü de (لر) şeklinde yazılan çoğul ekidir: Çoğul eki bazen bitişen harflerden sonra da ayrı yazılabilmektedir.

Metinde şedde ve tenvin Türkçe kelimelerin yazılışında seyrek de olsa kullanılmıştır: اسی (issi: 81a-6), طشاردن (taşradan: 47b-10). Bunların metni Arap-Fars yazı geleneğine bağladığı söylenebilir.

Kur'an imlâsıyla ilişkilendirilen gereksiz elif ve vavlar⁶ *Fezâ'il-i Mekke ve'l-Medîne ve'l-Kudsü's-Şerîf*'in Amasya yazmasında yoktur. Ancak dinî metinlerde hareke kullanımının uzun zaman sürdürülmesi de bu imlâ ile ilişkilendirilemez mi?

⁶ Zeynep Korkmaz, "Eski Anadolu Türkçesinde İmla-Fonoloji Bağlantısı Üzerine Notlar", *Türk Dili Üzerine Araştırmalar Birinci Cilt*, TDK Yay., Ankara 1995, s. 498.

/oğrı vb. iki şekilde okunabilen kelimelerin nasıl okunması gerektiği sorusuna cevap vermekten de uzaktır. Ancak belki *Akâ'id-i İslâm*'ın Manisa yazmasından hareketle uzun ünlüler konusunda konuşulabilir. Sözelimi birçok bağlamda u ve ü ünlüleri (ـ) yazılmazken özellikle ulu ve ölü gibi kelimelerde u ve ü'ler hem vav hem de hareke yazılır. Bunlar ğ ve g ünsüzlerinin düşmesiyle ilgili telafi edici bir uzunluk olarak görülebilir: الوـم (ölüm: 99b-8), دـلو (dürlü: 54a-9), الودـر (uludur: 54a-13), Ancak asli uzun ünlüleri bu metinden yola çıkarak da belirlenemez.

"Orta Osmanlıca devrinden, yani Eski Anadolu Türkçesinden sonraki dönemden çok sayıda harekeli metin kalmıştır. Ancak buna karşılık özellikle 17. yüzyılda yazılmış birçok transkripsiyon metni, yani yabancı harflerle yazılmış Türkçe metinler bulunmaktadır."⁸ Dolayısıyla Eski Anadolu Türkçesinde yazı-fonetik ilişkisini doğru kavrayabilmek için bu metinlerle ilgili yayımlara da başvurmak gerekir.

Arapça ve Farsçada normal uzunlukta ünlüler halk için yazılan metinlerde üstün, esre, ötre olarak adlandırılan hareketlerle karşılanır. Med harfleri olarak adlandırılan elif, vav ve ya harfleri uzun a, i, u seslerini gösterir. Türkçede Arap harfli yazı sisteminde elif, vav ve ya harfleri bilinen bu işlevlerine ek olarak iç ve son seslerdeki ünlüleri göstermek için kullanılır. Bunlara son seste (ـ) eklenir.⁹

Türkçe kelimelerin yazılışı ve belki de sesletilişi açısından da düzyazı metinlerle manzum metinler arasında farklar vardır.

Bu metinleri yazanlar tek biçimli olan Arapça ve Farsça kelimeler konusunda yanlış yapmaktan çekinirler ve genellikle bu dilerden kelimeleri kaynak dillerdeki gibi yazarlar. Herhalde o dönemdeki eğitimin amaçları arasında Arapça ve Farsça kelimeleri doğru yazabilme becerisi kazandırmak da vardır. Türkçe kelimelerin yazılışı önemli değildir.

O zaman da bu müstensihlerin niçin Türkçe kelimelerin çoklu yazılışına bir çözüm aramadıklarını sormak gerekir. Gerçekte Türkçe kelimelerin çoklu yazılışının hem kolaylık hem de özgürlük sağladığı da

⁸ Bernt Brendemoen, "Labiyal Ünlü Uyumunun Gelişmesi Üzerine Bazı Notlar", *Türkiyat Mecmuası*, C. XIX, İstanbul 1980, s. 207.

⁹ Birgili Muhammed Efendi, *Vasiyyet-name*, Hazırlayan: Musa Duman, R Yayınları, İstanbul 2000, s. 20. ve Jean Deny, *Türk Dili Grameri (Osmanlı Lehçesi)*, Çev. Ali Ulvi Elöve, Maarif Matbaası, İstanbul 1941, s. 22 vd.

pekâlâ düşünülebilir. Bir yazıcının aynı metinde içinde bir kelimeyi farklı şekillerde yazabilmesi mümkündür

Yazılar sonuçta metinlerin taşıyıcısıdır. *Fezâ'il-i Mekke ve'l-Medîne ve'l-Kudsü's-Şerîf*'in Amasya yazmasında bir sesbirim birden çok işaretle gösterilmiştir. Bununla metnin kolay okunabilmesinin hedeflendiğini düşünmek mümkündür. Arap harfli yazı sistemi başka bir dilin ses sistemini karşılamak üzere üretilmiştir. Dolayısıyla bu yazı sisteminin Türkçenin ses sistemini tam olarak karşılayamaması tabiidir. Üstelik Türkler bu yazıyı kullanmaya başlamadan başka yazı sistemlerini kullanmışlar ve belli birtakım alışkanlıklar kazanmışlardır. Bu alışkanlıklarını Arap harfli yazı sistemini kullanırken de devam ettirdiklerini Uygur yazı geleneği göstermektedir. Bu *Fezâ'il-i Mekke ve'l-Medîne ve'l-Kudsü's-Şerîf*'in Amasya yazmasında da görülebilmektedir.

Esas olan yazılı iletişimin gerçekleşip gerçekleşmemesidir. Yazılı iletişimin gerçekleşip gerçekleşmediğini anlamaya çalışan araştırmacılar başka bir yüzyıldan bu metinlere bakıyorlar. Araştırmacılar bu metinlerin gerçek okurları ve hedef kitlesi sayılamaz. Ancak bu konuda söz konusu metinlerin üretildiği zaman da sorunlarla karşılaştığı yine başka metinlerin tanıklığına başvurularak söylenebilir.

Yazılı bir iletişim dolaylı bir iletişim biçimidir. Dolayısıyla bu iletişim biçiminde bütün sorunların üstesinden gelebilmek güçtür.

1915'te Süryani Yazısıyla Yazılmış Osmanlıca Bir Mektup

Semih Tezcan - Peter Zieme
(Ankara-Berlin)

Aşağıda yayınlanan metin ilk kez 29-30 Mayıs 2007 günlerinde Eskişehir'de yapılan "Orta Asya'dan Anadolu'ya Alfabeler" sempozyumunda Peter Zieme tarafından Almanca olarak okunan "Syrische Schrift – türkische Sprache" {Süryani yazısı – Türk Dili} başlıklı bildiriyle bilim dünyasına tanıtıldı. Daha sonra Zieme ve Tezcan metin üzerinde birlikte çalıştılar.

Peter Zieme'nin sunuşu

Süryani yazılı Osmanlıca mektubun ilk kez güçlükle, çoğu yeri anlaşılmasından okunuşuyla yayınlanmak üzere son biçiminin verilmesi arasındaki uzun yolun bütün aşamalarını sıralayıp belgelemeyi gerekli bulmuyorum. Ancak mektubun yazılışında kullanılmış olan Süryani yazısı çeşidini sökmekte Jürgen Tubach'ın sağladığı yardımı burada minnetle anmak isterim. Eskişehir'deki sempozyumu düzenleyenlere orada bu metni ilk kez tanıtmaya fırsatı vermiş oldukları için, o toplantıya katılanlara da gösterdikleri ilgi için bir kez daha teşekkür etmek isterim. Aradan geçen zaman içerisinde bu metin üzerindeki çalışmayı Semih Tezcan ile birlikte sürdürdük. Bilimsel işbirliğimizin sonuçlarını şimdi beraberce yayınlıyoruz.

Son aşamada, okunuşu sorunlu olan kimi kelimeler için yardımına başvurduğumuz Mardin Süryani Kadim Kırklar Kilisesi Başpapazı Sayın Gabriyel Akyüz'e değerli katkılarından dolayı teşekkür borçluyuz.

Başlangıç Değimleri

1942'de Willi Heffening önemini bugün için de koruyan "Die türkischen Transkriptionstexte des Bartholomaeus Georgievits aus den Jahren 1544-1548" {Bartholomaeus Georgievits'in 1544-1548 yıllarında

yaptığı Türkçe yazı çevrimleri} başlıklı çalışmasını yayınladı. Bu çalışmanın içinde, 16. ve 17. yy.lardan kalma¹ “Süryani yazısıyla yazılmış âyin metinleri ve birkaç Esop fablı”ndan da söz etmekteydi. Bu çalışmasının yayınlanmasından birkaç yıl önce de bu parçalar üzerine iki bildirim yapmıştı.² Heffening, lehçe özelliklerine göre bu metinlerin Malatya’da veya Anadolu’nun doğu kesiminde yazılmış olması gerektiği kanısındaydı. Kendisi, “Bu metinler, yakında bir dil ve liturgi tarihi incelemesiyle tarafımdan yayınlanacaktır” demişse³ de böyle bir yayın yazık ki, hiçbir zaman yapılmamış, Heffening’in terekesini bulmak için yapılan araştırmalar da başarısız kalmıştır.

Bundan başka W. Heffening 1936’da “nerede geldiği bilinmeyen, birbirine dikilmemiş yapraklardan oluşan bir derlenti”nin eline geçtiğini, bu yapraklardaki yazının Süryani yazısı, fakat dilin Türkçe olduğunu haber vermişti.⁴ Heffening, kendisinin daha sonra Bonn Üniversitesi Kütüphanesi için de bunlara benzer metinler satın almış olduğunu yazmıştı. Ancak Bonn Üniversitesi Kütüphanesi’nde yapılan belirlemede, bunların bahsedilenlerle aynı malzeme olduğu, yaklaşık yarısının da kaybolduğu ortaya çıkmıştır. Heffening, Süryani yazılı Türkçe başka metinlerden de söz eder: Berlin Devlet Kütüphanesi’nde 1742’de yazılmış Süryanca bir yazma vardır. Tasviri, Eduard Sachau tarafından kütüphane kataloğunda, numara 260’ta yapılmış olan bu yazmanın sonunda eklemeler bulunmaktadır. Bunlardan birincisi Süryani yazısıyla yazılmış Türkçe apostollar (havâril) hikâyesidir. İkincisi ise, 1894 yılında Kudüs’teki Mâr Markûs Manastırı’ndan Hypodiakonos İshâq’ın yazdığı Türkçe bir gramerdir.⁵ Karşûnî⁶ ile kaleme alınmış olan bu gramer, yine Süryani yazısıyla Türkçe olarak yazılmış dil örnekleriyle ve metinlerle zenginleştirilmiştir.

¹ Heffening 1942, s. 9.

² Heffening 1936; Heffening/Peters 1935.

³ Heffening 1942, s. 9-10.

⁴ Heffening/Peters 1935, s. 228 ve dev. Makalenin ikinci yazarı Curt Peters’in de-ğindiği üzere, bu metinler arasında W. Heffening tarafından 16. yy.a tarihlenmiş olan Yakûbî nikâh ayini metninin özellikle önemli olduğu anlaşılmaktadır. Ne var ki, Heffening’in bunun için “Eski Osmanlıca bir metin” demiş olmasını fazlaca önemsemek gerekmez. Yazık ki, kendisi “şu sırada, bütün ayin metnini işleyecek vakti bulamıyorum” diyerek sadece örnek metin yayınlamakla yetinmiştir. Söz konusu metnin Bonn Üniversitesi Kütüphanesindeki metinler arasında bulunamamış olması gerçekten üzücü olmuştur.

⁵ Heffening 1935, s. 225.

⁶ Amerikan Doğubilim Kurumu’nun (American Oriental Society), Mart 2001’de yapılan 211. toplantısında Harvard Üniversitesi’nden Wolfhart Heinrichs, “Türk-

Benjamin Trigona-Harany, İkinci Meşrutiyet döneminde Osmanlı tebaası hristiyan azınlıklara tanınan özgürlükler sayesinde, 1909-1914 yılları arasında yayınlanmış Osmanlıca olarak yayımlanmış Süryani süreli yayınlarının bibliyografyasını içeren bir makale yayınlamıştır. Makalenin girişinde, bu süreli yayınlarda Türkçe dışında kullanılan diller, bu dillerin seçimindeki amaçlar, dergilerin hangi yöntemle basıldığı ve Osmanlı Devleti'nin ve dünyanın hangi şehirlerinde okunduğu gibi konularda son derece ilgi çekici bilgiler yer alır. O yıllar arasında, üçü Harput, ikisi Diyarbakır, biri de Mardin'de çıkmış olan en az altı Süryani *cerîde*'sinde hem Süryani, hem de Arap yazısıyla Osmanlıca metinlerin yayımlandığı belirtilir, bkz. Trigona-Harany 289 ve dev.

W. Heffening tarafından zikredilmiş ve kısmen işlenmiş olan malzemeye, Karşûnî metinlerin, yani yazısı Süryani yazısı, dili ise Osmanlıca olan metinlerin de katılması bütünlüğü sağlayacaktır. Gabriyel Akyüz, bir kaç yıl önce yayımlanmış olan *Tüm Yönleriyle Süryaniler* başlıklı kitabında (Mardin 2005) mezar yazıtları, broşürler ve elyazma-

çe Karşûnî" üzerine konuşmuştur, bkz. Hugoye. Journal of Syriac Studies, vol. 14-2, July 2001 (INTERNET:)

<http://syrcm.cua.edu/Hugoye/Vol4No2/HV4N2CRCassisForan.html>

"He began by explaining that the term karshuni generally refers to Arabic texts written in Syriac script, but that its use has been generalized to include any language written in a Syriac script by the Christian communities who employed Syriac in liturgical settings. The speaker then presented the case of Turkish Karshuni, a language used by Syriac Orthodox writers in the late Ottoman Empire. An examination of the texts written in Turkish Karshuni followed, accompanied by a discussion of the spelling conventions that had to be created to adapt the Syriac script to the Turkish language. The paper also concluded with an analysis of the origins of Turkish Karshuni, and its implications for the Syriac community in general. Professor Heinrichs paper clearly indicated the importance of this technique to the Syriac Orthodox community in the late Ottoman period." {Kendisi, konuşmasına, *karşûnî*'nin genellikle Süryani yazısıyla yazılmış Arapça metinler için kullanılan bir terminus olduğunu, fakat kullanılışının, ayınlarını Süryanice yapan hristiyan cemaatlarının Süryani harfleriyle yazdıkları bütün dilleri içeren biçimde genelleştğini açıklayarak başladı. Daha sonra konuşmacı, Osmanlı Devletinin geç döneminde Süryani Ortodoks yazarlarının kullandığı *Türkçe karşûnî* üzerinde durdu. *Türkçe karşûnî* ile yazılmış metinlere kısa bir bakışın ardından Süryani yazısının Türkçeye uygulanmasını sağlamak üzere konan yazım kuralları tartışıldı. *Türkçe Karşûnî*'nin meydana çıkışının ve Süryani cemaati açısından doğurduğu sonuçların analiziyle bildiri sona erdi. Profesör Heinrichs'in bildirisi, bu tekniğin geç Osmanlı döneminde Süryani Ortodoks cemaati için ne kadar önemli olduğunu açıkça ortaya koymuştur.}

larından oluşan bu malzemeye değinmiştir. Kendisinin ve başka araştırmacıların bu malzeme üzerine yapacakları çalışmalar, gelecekte bu tür Türkçe Süryani yazınının da Türkoloji araştırmaları arasında yer almasını mümkün kılacaktır. Bizim burada, bir mektup üzerine sunduğumuz çalışmamızın da bu yönde heveslendirici olacağını umuyoruz.

Yıllarca önce Profesör Geng Shimin (Peking), bu makalenin yazarlarından Peter Zieme'ye Süryani yazılı bazı metinlerin kopyelerini göndermişti. Burada bu inceliğinden dolayı kendisine teşekkürü borç biliriz. Söz konusu kopyeler incelendiğinde,⁷ bunlar arasında, her iki yüzü yazılı bir yaprağın iki yüzüne ait kopyelerin bulunduğu görüldü ve bu yaprağın bizi geçen yüzyılda, acı olayların yaşandığı⁸ bir savaş yılına, 1915'e götüren bir mektup olduğu anlaşıldı.

Mektupta doğrudan doğruya savaş ve savaşın yol açtığı felaketlerle ilgili bir şey bulunmamakta, fakat mahkumların naklinden söz edilmektedir. Mektubu yazan kişi, babasına, kardeşinin Adana'ya iki mahkum getirdiğini bildirmektedir.

Mektubun asıl önemi, bunun Süryani harfleriyle fakat Osmanlı Türkçesiyle yazılmış olmasındadır. Bu makalenin yazarları, bu mektupla tanıştıklarından bu yana Süryani yazısıyla yazılmış bunun gibi başka Osmanlıca metinler bulmaya çalışmışlar, ancak araştırmaları sonuçsuz kalmıştır. Bu mektubun yayınlanmasından sonra buna benzer başka malzemenin gün ışığına çıkabileceğini düşünmekte ve ummaktadırlar.

Söz konusu mektupta kullanılmış olan çeşitten Süryani yazısı üzerine en son yayın, Paul Bedjan'ın "Manuel de Piété" (1893) başlıklı kitabı hakkında Helen Younansardaroud'un yaptığı çalışmadır.⁹

Topkapı Sarayı'nda bulunan ve bir süre önce Osman Fikri Sertkaya tarafından tanıtılan bir belgeden sarayda dahi çeşitli alfabelere, bu arada Süryani alfabesine karşı belli bir ilginin var olduğu anlaşılmaktadır.¹⁰

⁷ Mektubun yazılışında kullanılmış olan Süryani yazısı varyantını sökmekte Jürgen Tubach'ın sağladığı yardımı burada bir kez daha minnetle anmak istiyoruz. Kimi sorunların çözümünde Helen Younansardaroud'un düşünceleri de yararlı olmuştur.

⁸ Bkz. Kaufhold 2007, s. 26-27.

⁹ Younansardaroud 2005.

¹⁰ Sertkaya 2007, s. 15, 20. Beş ayrı alfabenin harflerinin verildiği bir listenin ilk sırasında "ḥaṭṭ-i süryānī-i yemīn" yer almaktadır. Listeyi düzenlemiş olan kişinin Süryani yazısı hakkındaki bilgisinin eksik olduğu anlaşılıyor, çünkü kimi Süryani harfleri yerine Arap harfleri geçirilmiştir.

Metin

Yaprağın yüzlerinin 1915'te Adana'da yazılmış mektubun ön ve arka sayfaları olduğunda kuşku yoktur. Mektubu *İmid* adlı birisi, babasına yazmıştır.

Harf çevrimi¹¹

Ön yüz

01 'dnh 1915 tşryn 26¹²

02 swgwlw bdrn 'kmd 'g' hırtlrnh¹³ kbr

03 'wlh gwq mñbt w 'rzw 'yl' sl'm 'ydrn

04 snn w'lydmn dky 'lrnzdn bws¹⁴ 'ydrn

05 w kyrly d'nyz t'l'b 'ydrn m'lwmmz

06 'wlşwn ky bwndn 'yky hpt' 'wl qrd'şm

07 y'qwb trswsdn 'dnhyh 'yky mñbws

08 gtrmg mn'sbtyl' 'dnhyh gldy

09 bny şwrwb bwldy brybrymzlh gwrdwg¹⁵

10 'yky gwn br ggh y'nmzdh qlwb tkr'r

11 trswsh gtdy br ggh br'br ytdyky

12 gndynh tr'pnzh krglq gwdrsn¹⁶ d'yw swyldm

13 wgwndrhg'gm dydy 'ylygm 'ldgmdh

14 bwndn skz gwn 'wl bn y'nynh gtdm br ggh

15 y'nndh mş'pr 'wldm ynh 'dnhyh gldm

16 şwylh k bwndn bwylyh 'strsm qwl'y

17 br ywl'yl' y'nynh gydh bylyrm gmnidypr

18 br'sy¹⁷ 30 mt'lgdr br bwgyq s'tdn

¹¹ Harf çevrimi Brockelmann'ın sistemine göre yapılmıştır; bkz. Syrische Grammatik. Karşûnî (Garşûnî) harfleri, altlarına konan bir çizgiyle işaretlenmiştir. Çifte w yerine w kullanılmıştır.

¹² Sayılar, Süryani harflerinin sayısal değerleriyle değil, Arap rakamlarıyla yazılmıştır. Aşağıda 18. satırda da böyledir.

¹³ İkinci harf t'dir, fakat teknesine bir çizgi eklenmiş bulunmaktadır; Karşûnî yazıda ظ böyle yazılıyordu; ancak burada bu eklemeli harf içi için değil, حضرة kelimesindeki ض için kullanılmıştır.

¹⁴ Kelime sonundaki -s, bu metinde geçtiği her yerde biraz genişçe yazılmıştır.

¹⁵ Belki gwrwşdg = görüşdüg yerine.

¹⁶ götür- yerine mi? Yoksa burada bir n mi eksik: gwndrsn mü okunmalı?

¹⁷ b- altında üç nokta bulunuyor.

Arka yüz

- 01 'strsm gyd h bylyrm gwnky¹⁸ mrsndn
 02 trswsh qyd 'wlnmşdr d'yw
 03 m'lwmmz 'wl' s[]zh¹⁹ kşwşy sl'mmy
 04 y'zm'my hr mktwbdh tşwyh 'yldy
 05 br'drlmn²⁰ gwzlrndn bws 'ydrn
 06 hmşyrmn dky gwzlrndn bws 'ydrn dky
 07 'mm 'rwşn 'l'rndn bws 'ydrn kz' k'nhsn'
 08 sl'm 'ydrn bybm mrymh qwg'sy 'rwşh
 09 d'dhmz 'rwşh w k'nhsnh sl'm 'ydrn
 10 b'qy dwst w qwnşw bny sw'l'yd n
 11 w 'tmy'n byldykrnmzn k'phsynh²¹ sl'm
 12 'ydrn b'qy sl'mt w²² kbrlnzy²³ bklrm
 13 gwg' 'rwş 'yl' pdrm²⁴ mkdwmynyz²⁵ grgy
 14 'ymyd

Yazı çevrimi

Aşağıda verdiğimiz yazı çevrimiyle normlaştırılmış bir metin kurmaya çalıştık. Okuyucu, kelimelerin nasıl yazılmış olduğunu görmek isterse harf çevrimine ve tipkibasımaya bakmalıdır.

Ön yüz

- 01 *Ad(a)na 1915 T(e)şrin 26*
 02 *s(e)vgülü p(e)d(e)r(i)m Ekm(e)d (?) Aga h(a)zr(e)tl(e)r(i)ne*
h(a)b(e)r 03 *evvela*²⁶ *çoq muhabbet v(e) arzu ile s(e)lam é d(e)r(i)m*²⁷ 04

¹⁸ İlk harf g okunacak biçimde işaretlenmiş değildir.

¹⁹ İlk harfin ancak bir kısmı okunabiliyor; bu s- olabilir.

²⁰ r ile l arasında satır üstünde ek bir işaret var, bunun ne olduğu anlaşılmıyor.

²¹ -p-'nin farklı yazılmış olması, harfin burada -f- okunacağını belirginleştirmek için olsa gerek.

²² Belki de t okunmalı?

²³ Burada -l-'den sonra -r- eksiktir.

²⁴ İlk harf olan Süryani b harfi üzerinde üç nokta bulunuyor, bu p'nin Farsçadaki yazılışından aktarılmıştır.

²⁵ Belki de y'siz: °mnz.

²⁶ Yazılışına göre bu kelime *ola* okunmalıydı. Halk mektuplarının genellikle: "Evvela mahsus selam eder ..." söznesiyle başladığını göz önünde bulundurarak yanlış bir yazılışın söz konusu olduğunu kabul ediyor, *evvela* okuyoruz.

s(e)n(i)n valid(e)n(i)n d(a)hi el(le)r(i)n(i)zd(e)n bus éd(e)r(i)m ⁰⁵ *v(e)*
h(a)y(i)rlı d(u) 'an(i)zı t(a)leb é d(e)r(i)m m'(a)lum(u)n(u)z ⁰⁶ *olsun ki*
bund(a)n iki h(a)fta evv(e)l q(a)rdeş(i)m ⁰⁷ *Y'aqub T(a)rsusd(a)n*
Ad(a)n(a)ya iki m(a)hbus ⁰⁸ *g(e)t(i)rm(e)g m(ü)nas(e)b(e)tile Ad(a)n(a)ya*
g(e)ldi ⁰⁹ *b(e)ni sorub buldı b(i)rib(i)rim(i)zle görü[ş]düg* ¹⁰ *iki gün b(i)r*
g(e)ce yan(i)m(i)zda q(a)lub t(e)krar ¹¹ *T(a)rsusa g(i)tdi b(i)r g(e)ce*
b(e)rab(e)r y(a)tdık ¹² *g(e)ndine t(a)raf(i)n(i)za harcl(i)q g(ö)nd(e)rs(i)n*
deyü söyl(e)d(i)m ¹³ *v(e) gönd(e)receg(i)m dedi ayl(i)g(i)m ald(i)g(i)m*
mda ¹⁴ *bund(a)n s(e)k(i)z gün evv(e)l b(e)n yanına g(i)td(i)m b(i)r g(e)ce* ¹⁵
yan(i)nda m(i)saf(i)r old(u)m y(i)ne Ad(a)naya g(e)ld(i)m ¹⁶ *şöyle ki*
bund(a)n böyle ist(e)rs(e)m qolay ¹⁷ *bir yol ile y(e)ne gide bilir(i)m*
çim(e)nd(i)f(e)r ¹⁸ *p(a)rası 30 m(e)tel(i)gd(i)r b(i)r buçıq s(a) 'a)td(e)n*

Arka yüz

⁰¹ *ist(e)rs(e)m gide bilir(i)m çünkü M(e)rs(i)nd(e)n* ⁰² *T(a)rsusa q(a)yđ*
ol(u)nm(i)şd(i)r deyü ⁰³ *m(a) 'a)lum(u)n(u)z ola size h(u)susi*
s(e)lam(i)mı ⁰⁴ *yazmamı h(e)r m(e)ktubda t(a)svih* ²⁸ *eyl(e)di* ⁰⁵
b(i)rad(e)rle(ri)m(i)n gözl(e)r(i)nd(e)n bus éd(e)r(i)m ⁰⁶ *h(e)mşir(e)m(i)n*
d(a)hi gözl(e)r(i)nd(e)n bus éd(e)r(i)m d(a)hi ⁰⁷ *'emmim Aruş(i)n*
eller(i)nd(e)n bus éd(e)r(i)m gene ²⁹ *hanes(i)ne (?)* ⁰⁸ *s(e)lam éd(e)r(i)m*
bib(i)m M(e)ry(e)me qocas(i)na d(e)hi ⁰⁹ *dedem(i)z Aruşa v(e)*
hanes(i)ne ³⁰ *s(e)lam éd(e)r(i)m* ¹⁰ *baqi dost v(e) qonşu b(e)ni sual éd(e)n*
¹¹ *v(e) étm(e)yen bildikl(e)r(i)m(i)z(i)n kaffes(i)ne* ³¹ *s(e)lam* ¹² *éd(e)r(i)m*
baqi s(e)lam ve h(a)b(e)rl(eri)n(i)zi b(e)kl(e)r(i)m ³² ¹³ *çoq arzu ile*
p(e)d(e)r(i)m m(a)hdumınız c(o)rci (?) ³³ ¹⁴ *'imid*

Bugünün Türkçesiyle

Ön yüz

⁰¹ Adana 26 Teşrin³⁴ 1915.

²⁷ Yoksa ed(e)r(e)k mi okunmalı?

²⁸ = tavsiye yerine.

²⁹ Yoksa keza mı okunmalı?

³⁰ Bu okuyuşu G. Akyüz önermiştir.

³¹ Bu okuyuşu G. Akyüz önermiştir.

³² b(e)kl(e)y(i)m okunacak biçimde yanlış yazılmıştır.

³³ Bu okuyuşu G. Akyüz önermiştir; aslında r harfi yazılmamış, sadece bu harfe ait nokta konmuştur.

³⁴ *teşrîn*, Rûmî ayların hem onuncusu (*teşrîn-i evvel* > *teşrîn-evvel* 'ekim') hem de on birincisi (*teşrîn-i şânî* > *teşrîn- şânî* 'kasım') için kullanılan bir kelime olduğundan burada, bunlardan hangisinin kastedilmiş olduğu belli olmamaktadır.

02 Sevgili pederim Akmet (?) Ağa hazretlerine haber. 03 Evvela çok muhabbet ve arzu ile selam ederim. 04 Senin ve annemin ellerinizden öperim 05 ve hayırlı duanızı talep ederim. Malumunuz 06 olsun ki, bundan iki hafta evvel kardeşim 07 Yakup, Tarsus'tan Adana'ya iki mahpus 08 getirmek münasebetiyle Adana'ya geldi. 09 Beni sorup buldu, birbirimizle görüştük. 10 İki gün, bir gece yanımızda kalıp tekrar 11 Tarsus'a gitti. Bir gece beraber yattık. 12 Kendisine, tarafınıza harçlık göndersin diye söyledim 13 ve "göndereceğim" dedi "aylığımı aldığımda". 14 Bundan sekiz gün evvel ben yanına gittim. Bir gece 15 yanında misafir oldum, yine Adana'ya geldim. 16 Şöyle ki bundan böyle istersem kolay 17 bir yolla yine gidebilirim. Şimendifer 18 parası 30 meteliktir,³⁵ bir buçuk saatte

Arka yüz

01 istersem, gidebilirim. Çünkü Mersin'den 02 Tarsus'a tayin edilmiştir (= kaydolunmuştur) diye 03 malumunuz olsun. Sana [kendisinin] hususi selamını 04 yazmamı –her mektupta– rica etti (= tavsiye etti). 05 Biraderlerimin gözlerinden öperim. 06 Kızkardeşimin (= hemşiremin) de gözlerinden öperim. Bundan başka 07 amcam Aruş'un ellerinden öperim. Hanesine 08 selam ederim. Halam (= bibim) Meryem'e, kocasına da, 09 dedemiz Aruş'a ve hanesine selam ederim. 10 Daha başka (= baki) dost ve komşu, beni sual eden 11 ve etmeyen bildiklerimizin hepsine selam 12 ederim. Baki selam³⁶ ve haberlerinizi beklerim 13 çok arzu ile pederim. Mahdumunuz Corci 14 İmid.

Notlar

Birkaç sorunlu yer dışında metin genel olarak anlaşılmaktadır. Belki bu mektubun yayınlanmasından sonra okuyuculardan gelecek önerilerle bu sorunlu yerler de aydınlatılabilecektir.

Ancak *evvel* nitelemesinin kullanılmamış olması, *teşrin-evvel* (buna *ilk teşrin*, *birinci teşrin* de denirdi) yerine kullanılmış olması ihtimalini güçlendiriyor. Öyleyse, mektup, 26 Ekim 1915'te yazılmış olmalıdır.

³⁵ 1828'de tedavüle çıkarılmış olan *metelik* (< Fransızca *métallique*) 10 para değerindeydi; *para*, bir *kuruş*'un 1/40 değerinde olduğuna göre 40 meteliğin karşılığı 10 kuruştur.

³⁶ *Baki selam* eskiden "daimi, devamlı selâm" anlamında, özellikle halk mektuplarının sonuna eklenen bir sözdür. Bugün de –çoğu kez eski halk dilini şaka yollu taklit etmek amacıyla– kullanılır. Meydan Larousse (c. 2, 83b) dışında, sözlüklerde yer verilmemiştir.

Önce yazıya ilişkin sorunlara göz atalım: Diakritik işaretler kullanılmamıştır. Harflerin yanına ya da üzerine konan noktalar ve çizgiler ya harflere, ya da bu harflerin Karşûnî varyantlarına aittir. c ve ç'nin yazıda gösterilmesi, g harfinin iki bacağı arasına, bacakları birbirine bağlayan bir çizgi konarak elde edilen işaretle sağlanmıştır; ancak bu çizgi her zaman açıkça görülmez. Genellikle b harfi, b ve p için; p harfi, p ve f için; ğ harfi (yani iki bacağı bir çizgiyle birleştirilmiş g), c ve ç için; g harfi, g ve ğ için; k harfi k ve h için kullanılmıştır. Vāv harfi, sadece yuvarlak ünlüleri değil, aynı zamanda -v- ünsüzünü gösterir. Kelime sonundaki -a/-e, Arap yazısında olduğu gibi -h ile gösterilir.

Yalnız “demiryolu” için değil, ödemenin yapıldığı “para birimi” için de o zaman yaygınlaşmış olan Fransızca terminuslar *chemin de fer*³⁷ ve *métallique*³⁸ kullanılmıştır.

Bağdat Hattı'nın 1886'da işletmeye açılan kısmı, Mersin ile Adana'yı Tarsus üzerinden bağlamış,³⁹ böylece bu Güney Anadolu şehirlerinde ekonomik canlanma başlamıştı.⁴⁰

Mektubu yazanın demiryolundan iki kez söz etmiş olması, 1915 yılında bile demiryolunun halkın ilgisini üzerinde toplayan bir şey olduğunu düşündürmektedir. Mektupta, demiryolundan bir atraksiyon olarak değil, fakat rahat bir seyahat taşıt aracı olarak bahsedilmektedir.

Mektupta anılan kişilerin adlarına bakarak haberleşmenin bir hristiyan ailesi arasında gerçekleştiği sonucuna varmaktayız:

Mektubu gönderen, mektubun sonunda kendi adını –eğer okunuşu doğruysa– grgy olarak yazmıştır. Biz, bu kelimeyi ggy (telaffuzu belki: *cici*) okumak eğilimindeydik. G. Akyüz grgy (telaffuzu: *cerci*) okumayı önerdi. Buradaki sorun şudur: r harfi yazılmamış, fakat bu harfe ait olması gereken nokta konmuştur. Süryani yazısında böyle bir yazım geleneğine veya alışkanlığına, yani r harfinin sadece bir nokta koyularak gösterilmesine ilişkin bir bilgiye ulaşabilmiş değiliz. Yine de G. Akyüz'ün makul önerisini benimsiyoruz. İki g (telaffuzu: c) harfi arasında bir r harfi bulunduğunu kabul edince bu adın *Corci* olabileceğini tahmin ettik. Yunanca *Geōrgios*'tan gelen (kelime anlamı ‘ekinci, çiftçi’) ve hristiyan

³⁷ Yazılışı: *ğmndpr*, kelimenin Osmanlıcada telaffuzu: *şimendifer*.

³⁸ Osmanlıca *metelik*: 10 para değerinde madeni para (40 Para = 1 Kuruş); *metelik* başlangıçta kurşundan, 1828'den sonra nikelden basılmıştır.

³⁹ Erol 2003 (bu çalışmaya ulaşmamız mümkün olmadı); Rother 1971'e bkz.

⁴⁰ Adana İstasyonu'nun 1913'teki görünümü için bkz.

http://de.wikipedia.org/w/index.php?title=Datei:Bundesarchiv_Bild_137-012596,_Kleinasien-Adana,_Bahnhof&filetimestamp=20081203220926

âleminde çok yaygın olan bu adın çeşitli dillerdeki biçimleri için bkz. <http://de.wikipedia.org/wiki/Georg>. Süryaniler arasında *Corci* adının kullanıldığını “Urfada muķīm Süryanī cemā‘atinden Corci Ressām Efendi” hakkında bir arşiv belgesi kanıtlar:

<http://www.devletarsivleri.gov.tr/kitap/belge.asp?kitap=16&belge=553>

Mektubun sonunda, 13. satırdaki *Corci*’den sonra 14. satırın sonuna yazılmış tek bir kelime bulunur. Açıkça ‘ymyd olarak okunan bu kelimenin de bir ad olduğu bellidir. G. Akyüz, gerek bu kelimeyi, gerekse ön yüz 2. satırda mektubu yazan kişinin babasının adı olarak geçen –bizim tereddütle *Ekmed* okuduğumuz– kelimeyi *İmid* okuyup bunu, Farsça *ummīd* ~ *umīd* ‘ümit’ kelimesinin Türkçeleşmiş bir biçimi saymayı önerdi. Bugün Süryaniler arasında da *Ümit* adının kullanılmakta olduğuna dikkatimizi çekti. Baba adının mektubun sonunda tekrar edilmiş olmasını ise, o dönemde soyadı kullanılmadığı için baba adının soyadı gibi kullanılmış olabileceği varsayımıyla açıkladı.

G. Akyüz’ün bu önerisini benimsemiyoruz. Birincisi: Ön yüz 2. satırdaki kelime ile arka yüz 14. satırdaki kelimenin yazılışları arasında epeyce fark vardır. İkinci: 20. yüzyıl başlarında *Ümmīd* ~ *Ümīd* daha İstanbul’da, Türkler arasında bile kullanılan bir ad değilken Anadolu’da Süryani cemaatine mensup bir kişiye bu adın verilmiş olduğunu tasavvur etmek güçtür. Baba adının soyadı gibi kullanılmış olabileceğine gelince, bu makul bir düşüncedir. Ancak elde benzer örnekler olmadıkça, yani özellikle Süryani cemaatine mensup kişilere ait benzer yapıda (“oğul adı + baba adı”) kombinasyonlar bulunmadıkça bu konuda bir şey söylemek mümkün değildir.⁴¹

Nereden geldiğinin belirlenmesi şimdilik olanaksız görünen *İmid* gibi *Corci*’nin babasının *Ekmed* olarak okuduğumuz adını da açıklayamıyoruz. Elbette bunu *Ahmed* okumak da mümkündür. Ne var ki, Arapça ‘en çok övülen’ anlamına gelen ve müslümanlar arasında en yaygın adlardan biri olan bu adı, bir hristiyanın taşımış olabileceğini tasavvur etmek mümkün değildir.

Mektubu yazan kişinin babasına hitap ederken kullandığı *aga*, adın bir kısmı değil, babanın unvanı olarak anlaşılmalıdır; bu kelimenin Türk

⁴¹ Türkçe *Ali oğlu Veli*, Arapça *‘Alī bin Valī*, Farsça *‘Alī-ye Velī* gibi kuranaklarda, oğul adı ile baba adı sadece bir araya getirilmiyor, belli bir biçimde birbirine bağlanıyor.

dillerinde yayılması Farsça üzerinden olmuştur.⁴² Mektubu yazanın erkek kardeşlerinden birinin adı, mektubun ön yüzünde, hemen başlangıçta geçer, çünkü adı *Ya'qûb* olan bu kardeşin Adana'ya gelmesi, babaya gönderilen haberin asıl önemli kısmını oluşturmaktadır. Mektubun sonunda, adları anılmaksızın kendilerine selam gönderilen erkek kardeşlerden (*biraderler*) ve bir kız kardeşten (*hemşire*) sonra *'emmi Aruş* anılmaktadır. İlk kelimenin günlük konuşma dilinde ve ağızlarda bugün de çok yaygın olan *emmi* 'amca' (< Arapça *'amū*) olduğu açıktır. Amcanın adı *Aruş*'u açıklayamıyoruz. Daha sonra anılacak olan dede de aynı adı taşımaktadır. Mektubu yazan, *Meryem* adlı halası (*bibi*) ile bu halasının adını anmadığı eşine de (*kocasına*) selam etmiştir. Dedesi *Aruş*'un adını anmayı niçin ötekilerden sonraya bıraktığı anlaşılmıyor. Mektubu yazan, daha başka akraba ve tanıdıklarına adlarını anmaksızın selam yollamıştır.

Kaynakça

- G. Akyüz, *Tüm Yönleriyle Süryaniler*. Mardin 2005.
- C. Brockelmann, *Syrische Grammatik*. Leipzig 1938.
- Cl. Cahen, "Amîd." *Encyclopaedia of Islam*, Second Edition. Edited by: P. Bearman, Th. Bianquis, C.E. Bosworth, E. van Donzel and W.P. Heinrichs. Brill, 2009. Brill Online. Freie Universitaet Berlin. 28 April 2009
http://www.brillonline.nl/subscriber/entry?entry=islam_SIM-0589
- Françoise Briquel-Chatonnet, *Manuscripts syriaques de la Bibliothèque nationale de France (nos 356-435, entrés depuis 1911), de la bibliothèque Méjanes d'Aix-en-Provence, de la bibliothèque municipale de Lyon et de la Bibliothèque nationale et universitaire de Strasbourg*, Paris 1997.
- J.-B. Chabot, "Notice sur les manuscrits syriaques". JAs 1894.
- G. Doerfer, *Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen*, c. I, Wiesbaden 1967.
- A. Erol, *Mersin - Tarsus - Adana Demiryolu*, Mersin 2003 (Yüksek lisans tezi).
- R. Albayrak Hacaloğlu, *Türkmen Ve Asur Kiliselerinde Okunan Türkçe İlahî Metinleri*, Ankara 1995.
- W. Heffening, "Liturgische Texte der Nestorianer und Jakobiten in Süd-Türkischen Mundarten". Oriens Christianus III, 11 (1936), s. 232-235.

⁴²

Kelimenin aslı Moğolca *aqa*'dır, "ağabey, yaşça büyük erkek kardeş" anlamına gelir, bkz. G. Doerfer TMEN c. I, madde 22.

- W. Heffening, *Die türkischen Transkriptionstexte des Bartholomaeus Georgievits aus den Jahren 1544-1548*. Ein Beitrag zur historischen Grammatik des Osmanisch-Türkischen, Abhandlungen für die Kunde des Morgenlandes Band 27 - Nr. 2, Leipzig 1942.
- W. Heffening, C. Peters, "Spuren des Diatessarons in liturgischer Überlieferung. Ein türkischer und ein karšūnī-Text". *Oriens christianus* III, 10 (1935), s. 225-238.
- Wolfhart Heinrichs, *Turkish Karshuni* (Konferans metni 2001).
- G. Kara, "Mediaeval Mongol Documents from Khara Khoto and East Turkestan in the St. Petersburg Branch of the Institute of Oriental Studies". *Manuscripta Orientalia* 9-2 (June 2003), 4-40.
- H. Kaufhold, "Zeitgenössische syrische Berichte über die Christenverfolgungen der Jahre 1895/96 im Osmanischen Reich". *Oriens Christianus*. Hefte für die Kunde des christlichen Orients 91 (2007), 25-43.
- Yong-Sōng Li, *Türk Dillerinde Akralık Adları*, İstanbul 1999.
- A. J. Maclean, *A Dictionary of the Dialects of Vernacular Syriac*, Oxford 1901.
- Ugo Marazzi, "Sull'importanza dei testi osmanli in caratteri siriaci". *Studia Turcologica memoriae Alexii Bombaci dicata*, Napoli 1982, s. 339-365.
- D. Matsui, "Uigur Administrative Orders Bearing 'Qutluq-seals'". *Studies on Inner Asian Languages* 13 (1998), 1-62.
- Matteo Nicolini-Zani, "Christiano-Sogdica: An Updated Bibliography on the Relationship between Sogdians and Christianity throughout Central Asia and into China". *Ērān ud Anērān Webfestschrift Marshak* 2003.
- K.H. Menges, "Manichaeism, Christentum und Buddhismus in Zentralasien und ihr gegenseitiges Verhältnis". *Central Asiatic Journal* 35 (1991), 81-95.
- Meydan-Larousse. *Büyük Lûgat ve Ansiklopedi*, 12 c., İstanbul 1973.
- L. Rásonyi/I. Baski, *Onomasticon turcicum*. *Turkic Personal Names*, I-II, Bloomington 2007.
- Niu Ruji, *Inscriptions et manuscrits nestoriens en écriture syriaque découverts en Chine (XIIIe-XIVe siècles)*, Paris 2003 (Thèse de doctorat).
- R. Payne Smith, *Thesaurus Syriacus*, Oxford 1901.
- N. Pigoulewsky [= N. Pigulevskaya], "Fragments syriaques et syro-turcs de Hara-hoto et de Tourfan". *Revue de l'Orient Chrétien* 30 (1935/1936), 3-46.
- N. Pigulevskaya, "Siryskie i siro-tyurkskiy fragmenty iz Xara-xoto i Turfana". *Sovetskoe Vostokovedenie* I (1940), 212-234 + III fotograf.
- N. Pigulevskaya, "Eşçe raz o siro-tyurkskom". *Tyurkologičeskiy sbornik k šestidesyatiletiyu Andrey Nikolayeviça Kononova*, Moskva 1966, 228-232.

- S. Raschmann, *Baumwolle im türkischen Zentralasien*, Wiesbaden 1995 (Veröffentlichungen der Societas Uralo-Alaica, 44).
- L. Rother, *Die Städte der Çukurova: Adana - Mersin -Tarsus*. Tübingen 1971.
- V. Rybatzki, "Nestorian Personal Names from Central Asia". *Verbum et calamus. Semitic and Related Studies in Honour of the Sixtieth Birthday of Professor Tapani Harviainen*. ed. by H. Jusuola, J. Laulainen, H. Palva, Helsinki 2004, 269-291.
- E. Sachau, *Verzeichniss der syrischen Handschriften. I.2. (Die Handschriften-Verzeichnisse der Königlichen Bibliothek zu Berlin. 23)*. Berlin 1899.
- O. F. Sertkaya, "Uygur Alfabeleri Hakkında", İstanbul 2007 (Orta Asya'dan Anadolu'ya Alfabeler Sempozyumu'nda [29-30 Mayıs 2007, Eskişehir] sunulan bildiri, bu bildiri kitabında ilgili bölüme bakınız).
- Tang Li, *A Study of the History of Nestorian Christianity in China and Its Literature in Chinese*. Together with a New English Translation of the Dunhuang Nestorian Documents, Frankfurt am Main 2002.
- Tang Li, *Mongol Responses to Christianity in China: A Yuan Dynasty Phenomenon*. ARI Working Paper No. 63 Asia Research Institute, Singapore.
- Benjamin Trigona-Harany, "A Bibliography of Süryânî Periodicals in Ottoman Turkish". *Hugoye Journal of Syriac Studies*, vol. 12.2, 287-300.(INTERNET:)
<http://syrcom.cua.edu/Hugoye/Vol12No2/HV12N2Trigona-Harany.pdf>
- Yu. P. Verkhovskiy, *Rašīd-ad-din*. Sbornik letopisey tom II, Moskva/Leningrad 1960.
- W. Wright, *A Catalogue of the Syriac Manuscripts Preserved in the Library of the University of Cambridge*, Canbridge 1901.
- H. Younansardaroud, "Die türkischen Texte aus dem Buch 'Manuel de Piété' von Paul Bedjan (1893)". *Studia Semitica et Semitoamitica*. Festschrift für Rainer Voigt anlässlich seines 60. Geburtstages am 17. Januar 2004, Münster 2005, 489-525.

19. ve 20. Yüzyıllarda Yeni Uygurcanın Yazımında Kullanılan İmla

Fikret Yıldırım
(İstanbul)

Bildirimim başlığı “19. ve 20. yüzyıllarda Yeni Uygurcanın Yazımında Kullanılan İmla”dır. Ama bu başlığın çizdiği çerçeveyi biraz daraltarak, belirtilen dönemdeki Batılı Türkologlardan, özellikle R. B. Shaw’un *A Sketch of the Turki Language as Spoken in Eastern Turkistan (Kashghar and Yarkand). Part II. Turki-English Vocabulary*¹ adlı eseri başta olmak üzere G. Raquette’in *English-Turki Dictionary. Based on the Dialects of Kashgar and Yarkand* ve H. Whitaker’in *Eastern Turki (as spoken in Turkistan). Grammar, Turki-English Vocabulary, English-Turki Vocabulary* adlı sözlük çalışmalarında Yeni Uygurca için kullandıkları imla üzerinde duracağım. Bu arada, Whitaker’in eseri başlı başına bir sözlük değildir. Eserin birinci kısmı gramer, ikinci ve üçüncü kısımları ise sözlük çalışmasıdır.

Yeni Uygurca (Özbekçe ile birlikte) uzun bir dönem Orta Asya’da yazı dili olan Çağatay Türkçesinin devamı sayılabilecek bir Türk dilidir. Kurtuluş Öztopçu’ya göre günümüz Uygur yazı dilini daha da eskiye VIII. yüzyılda Moğolistan’da bir devlet kurmuş olan Uygurların kullandıkları yazı diline kadar götürebiliriz. Uygurca, o dönemden bu zamana kadar da hemen hemen hiç kesintisiz, yazı dili olarak kullanılmıştır.² Karahanlı hükümdarlarından Satuk Buğra’nın kendi devleti içinde İslâmiyet’i resmen kabul etmesiyle (muhtemelen H. 333/M. 944-45)³ Karahanlılar arasında İslamiyet yayılmış

¹ Çalışmamızda eserin 1880 baskısı kullanılmıştır. Bkz. Kaynakça.

² Kurtuluş Öztopçu, “Uygurca’nın Yazı Dili Olarak Gelişmesi ve Uygurca Sözlükler” *Türk Dilleri Araştırmaları*, c. 3. Ankara: Simurg, 1993: 168.

³ Erkin Emet, *Doğu Türkistan Uygur Ağızları*. Ankara: TDK, 2008: 24.

ve Soğd yazısından geliştirilen Uygur yazısı adıyla bilinen alfabe önemini yitirerek yerini Arap alfabesine bırakmıştır. Fakat Uygur yazısı, E. Necipoviç Necip'e göre 16. yüzyıla kadar Orta Asya, Horasan ve Altın Ordu'da, 19. yüzyıla kadar ise Sarı Uygurlar arasında kullanılmaya devam etmiştir.⁴ Talat Tekin ise, Uygur yazısının 17. yüzyıla kadar Türklerce kullanıldığını belirtir.⁵

Orta Asya'da gelişen "Cedid Hareketi"ne kadar Arap yazısı bütün Türkistan'da "Çağatay yazısı" adı altında kullanıldı.⁶ 1920'lerden sonra Kazan'dan Kaşgar'a kadar değişik coğrafi bölgelerde konuşulan Türk dilleri üzerine kurulan edebi dillerin oluşmaya başlamasıyla birlikte Şinciang'da da bugünkü edebi dilin başlangıcı sayabileceğimiz ve canlı bölge ağızlarına dayanan bir yazı dili doğdu.⁷

Bugün, çoğunluğu Çin'in Uygur Özerk Bölgesi'nde (Şinciang eyaletinde) yaşayan Uygurların kendilerine "Uygur" etnik adını almaları Necip'e göre 1922'de Sovyet Uygurları'nın yaptıkları Taşkent Konferansı'ndan sonra olmuştur. Böylece, "Uygur" sözü hem etnik ad hem de dil adı olarak kabul edilmiştir.⁸ Fakat günümüzde, Türkologlarca Uygurca'yı, Eski Uygurcadan ayırmak için Yeni Uygurca ya da Modern Uygurca adları da kullanılmaktadır.

Yeni Uygurca üzerine sözlük ve gramer çalışmaları yapan ilk batılılar ise ele alacağım sözlüklerin adlarından da görüldüğü gibi Çin'de konuşulan Uygurca için *Türkî, Doğu Türkî, Çağatayca, Doğu Türkçesi* gibi terimleri kullanmışlardır. Eckmann'a göre aslında bu terimlerden *türkî, türkî tili* vb. terimleri Çağatay imparatorluğunda yaşayan bütün Türkler arasında kullanıldığı sanılan ve Timurlular zamanında «Timurlular imparatorluğunda gelişmiş bir dil» anlamını kazanan Çağatay dili anlamıyla "Çağatay" sözcüğü yerine 15. ve 16. yüzyıl yazarları tarafından kullanılmıştır.⁹

⁴ E. N. Nadzhip, *Modern Uigur*. Moscow: Nauka, 1971: 15.

⁵ Talat Tekin, *Tarih Boyunca Türkçenin Yazımı*. TDAD 19. Ankara: Simurg, 1997: 41.

⁶ Abdullah T. Emiloğlu, "Changes In The Uighur Script During The Past 50 Years". *CAJ* 17, 1973: 128.

⁷ Kurtuluş Öztöpe, "Uygurca'nın Yazı Dili Olarak Gelişmesi ve Uygurca Sözlükler". *Türk Dilleri Araştırmaları*. c. 3. Ankara: Simurg, 1993: 168.

⁸ E. N. Nadzhip, *Modern Uigur*. Moscow: Nauka, 1971: 16.

⁹ János Eckman, *Çağatayca El Kitabı*. çev. Günay Karaağaç. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1988: IX-X.

Yukarıda değindiğim üç sözlük ile ilgili incelemeye geçmeden önce bu sözlüklerin yazarları üzerinde de durmak gerekiyor. Yazarların hangi altyapıdan geldiklerini bilmeden sözlükleri değerlendirmek imkânsız olmasa da sağlıklı bir inceleme için bu kişilerin bilgi birikimlerini ve hangi şartlarda eserlerini ortaya koyduklarını bilmek gerekir diye düşünüyorum.

Kurtuluş Öztöpcü'ya göre çoğunluğunu İsveçli, İngiliz ve Almanların oluşturduğu ve politik ajan, misyoner, araştırmacı gibi görevlerle Doğu Türkistan'a gelen batılı araştırmacılar bölgede kaldıkları süre içinde Uygurca'yı öğrenmişler ve Uygurca üzerine çeşitli yayınlar yapmışlardır.¹⁰ Sözlüğü ile ilgili fikir edinebilmek için baktığım Raquette'in *Eastern Turki Grammar: Practical and Theoretical with Vocabulary* (1912) adlı eserinin önsözünde Raquette, gramerinin yazılış nedenlerinden birinin Yeni Uygurca'yı öğrenmek isteyen yabancıların -misyonerler ve başkalarının- isteklerini pratik bir kitap yazarak karşılamak olduğunu belirterek yine aynı sayfada kendisinin Doğu Türkistan'da yaklaşık 13 yıl misyoner olarak yaşadığını açıkça söyler.¹¹

Yeri gelmişken sözlüğünü ele alacağım yazarlardan biri olan Raquette ile ilgili Gunnar Jarring'ın *Sovetskaya Tyurkologiya*'da çıkan "İsveç'te Türkoloji Araştırmaları" adlı yazısından yola çıkarak kısaca bilgi vermek istiyorum. Gustav Raquette, faaliyetlerinin başlangıç döneminde, Doğu Türkistan'da doktor ve misyoner olarak çalışırken, dilbiliminin pratik amaçlarını yerine getirmekle meşgul olur: Kaşgar'da ilk defa olarak bir takvim yayımlar, ders kitapları yazar ve İncil'i tercüme eder. Bu çalışmalar, Kaşgar ve Yarkend'de konuşulan yeni Uygur diliyle yakından tanışmasını sağlar. Raquette, 1924 yılında, Lundt Üniversitesi'ne Türkoloji Doçenti olarak atanır.¹²

¹⁰ Kurtuluş Öztöpcü, "Modern Uygurca ile İlgili Açıklamalı Bir Kaynakça". *TDAD* 4. Ankara: Şafak Matbaacılık, 1992: 155.

¹¹ G. Raquette, "Eastern Turki Grammar: Practical and Theoretical with Vocabulary". *Mitteilungen des Seminars für Orientalische Sprachen an der Königlichen Friedrich-Wilhelms-Universität zu Berlin, Zweite Abteilung, Westasiatische Studien, XV*. Berlin, 1912: 111.

¹² Gunnar Jarring, "İsveç'te Türkoloji Araştırmaları". *Sovetskaya Tyurkologiya*. No: 3, Mayıs-Haziran, Bakü, 1977 (çev. Güljanat Kurmangaliyeva Ercilasun, Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, s. 11, Sosyal Bilimler Dergisi Türkoloji Özel Sayısı 2, 2004: 115-122).

En önemli iki eseri yukarıda belirttiğim sözlüğü ile grameridir. Bu eserlerden başka, Doğu Türkistan'dan derlenen metinlerin incelendiği *A Contribution to the Existing Knowledge of the Eastern-Turkestan Dialect as It is Spoken and Written at the Present Time in the Districts of Yarkand and Kashgar* (Helsingfors, 1909) adlı eseri de metin incelemede izlenen yöntem bakımından kayda değerdir.

Yukarıda andığım sözlüğü¹³ Yeni Uygurca sözlük çalışmalarında ilk sayılan Robert Barkley Shaw ise 1839 İngiltere doğumludur. Shaw'un 1879'da ölümü üzerine çıkan üç sayfalık yazıda Shaw ile ilgili şu bilgiler yer almaktadır: İlk eğitimini Avrupa'nın çeşitli ülkelerinde -Fransa, Almanya, İtalya- alan Shaw, Hindistan hükümetinin çay yetiştiriciliğinin gelişmesi için göstermiş olduğu talep üzerine, sağlık sorunlarına da iyi geleceğini düşünerek Hindistan'a gider. Kangra Vadisi'ne yerleşir ve buradaki yerli halkın dil ve geleneklerini öğrenir. Marco Polo'dan sonra M. Schlagintweit dışında o güne kadar Karakorum'u geçerek Kaşgar ve Yarkend'e ulaşan hiçbir Avrupalı'nın olmadığı düşünülmektedir. Shaw, 1868'in ortasında yola çıkar ve Yarkend'e ulaşmayı başarır. Orta Asya'da araştırma gezilerine katılan Shaw, "Royal Geographical Society" tarafından altın madalya ile ödüllendirilir.

Visits to High Tartary, Yarkand and Kashgar (1871) adlı eser, Shaw'un geziler sırasında gördüklerini kaleme aldığı bir kitaptır. Shaw, Vağan ve Sarii Kul vadilerinde konuşulan ve daha önce hiç bilinmeyen *Ġatçuk* dili üzerine de yayımlar yapar.¹⁴ Shaw'un 1875'de çıkan Yeni Uygurca grameri¹⁵ Yeni Uygurca ile ilgili ilk nispeten bilimsel çalışmadır.¹⁶

Sözlüğünü ele alacağım son araştırmacı ise H. Whitaker'dir. Adı belirtilen kişi ile ilgili yaptığımız araştırmalarda herhangi bir bilgiye ulaşamadık.

¹³ İlk baskısına ulaşamadığımız eserle ilgili Kurtuluş Öztöpcü bilgi verirken şu künyeyi kullanmaktadır: "A Vocabulary of the Eastern Turkestan" *Journal of the Asiatic Society of Bengal* (1878) 1-208. Bkz. Öztöpcü, 1993: 171.

¹⁴ "Obituary: Robert Barkley Shaw", *Proceedings of the Royal Geographical Society and Monthly Record of Geography*, New Monthly Series, Vol. 1, No. 8 (Aug., 1879): 523-525.

¹⁵ Robert B. Shaw, *A sketch of the Turki language as spoken in Eastern Turkistan (Kashgar and Yarkand) Together with a Collection of Extracts I*. Lahore, 1875. Çalışmamızda eserin 1878 baskısı kullanılmıştır. Bkz. Kaynakça.

¹⁶ Kurtuluş Öztöpcü, "Modern Uygurca ile İlgili Açıklamalı Bir Kaynakça". *TDAD* 4. Ankara: Şafak Matbaacılık, 1992: 168.

sözcükler görebiliriz.” Shaw’un Arap harfli Yeni Uygurca sözcüklerin yazımında gördüğümüz başlıca eksiklikleri şöyle sıralayabiliriz:

Art ünlülerle *q* harfini ön ünlülerle *k* harfini kullanan Shaw, sayfa 53’te “uzun boylu, uzun” anlamında verdiği sözcüğün Arap harfli yazımında son sesi ق kaf ile (yani بولوق) gösterirken Latin harfli yazımda ön ünlülerle kullanılan *k* ile (yani bói-luk) göstermektedir.

Birden çok yazım biçimiyle gösterilebilecek sözcükleri, sözlüğe madde başı olarak alıp hem sözlüğün hacmini gereksiz yere artırmış hem de okuyucu için gereksiz bir sözcük arama uğraşısı doğurmuştur. Örneğin, sayfa 200’deki بلانگ (yalâng) biçimli Arap harfli yazım için sayfa 195’teki “yarı giyimli (soğuk havada yeterli derecede giyinmemiş kimse için), yalın, çıplak (ova ya da dağ için)” anlamındaki بالانگ (yâlang) sözcüğüne yani *y* sesini okutan *a* sesinin *elif* ile gösterilmiş başka bir biçimine gönderme yapmaktadır.

Bazı ünlüler, أقار(ا)تماق âq-ar-’t-mâq (s. 11) sözcüğünde olduğu gibi fazladan yazılmıştır. Shaw’un bu özensizliği sözcüklerdeki kimi harflerin eksik ya da yanlış yazılması biçiminde de görülmektedir. Örneğin, “Dışına ayırmak, ayıklamak *ya da* büyüklüğüne göre seçmek” anlamında verdiği Latin harfli biçimiyle ürik-la-mak sözcüğünün Arap harfli biçiminde ل (lamelif harfi yani *la* sesi) atlanarak أريكمك biçiminde yazılmıştır.

Bazı madde başı sözcüklerin Latin harfli yazımını da atlayan Shaw (örn.: sayfa 47’de “rüyada bildirilen tanrısal vahiy ya da emir anlamında kullanılır” dediği Arapça beşaret sözcüğünü yalnızca Arap harfli yazımla yani بشارت biçiminde göstermiştir.) sayfa 31’deki Yeni Uygurca ايجقيلق ich-qi-liq madde başının İngilizce karşılığını da vermeyi unutmuştur.

Ayrıca Shaw’un madde başı göndermelerinde de tutarsızlık vardır. Madde içi açıklamasında gönderme yaptığı sözcüklerin yazımı ile madde başında bulduğumuz sözcüklerin yazımı birbiriyle örtüşmemektedir. Örneğin, Shaw’un sayfa 6’da أرچيتماک archi-t-mak “Temizletmek vb.” anlamındaki madde başı açıklamasında Bkz. archi-mak olarak verdiği sözcüğün madde başı yazımının archi-mak olduğunu görmekteyiz.

Shaw, Arap harfli biçim ile yapılan göndermelerde de Latin harfli göndermelerde olduğu gibi bazı karışıklıklara neden olmaktadır. Shaw, آط madde başına geldiğinde göndermesini Arap harfli başka bir yazım biçimine, yani آت sözcüğüne yapar. Fakat sözlükte iki adet آت madde başı vardır. Shaw,

Arap harfli biçimi aynı olan “ad, isim” anlamındaki sözcüğü *ât* ile “at, beygir” anlamındaki sözcüğü ise *ât* ile yazarak yani *a* üzerinde farklı aksanlar kullanarak ayırt etmiştir. Göndermenin Arap harfli biçimle yapılması nedeniyle ‘at, beygir’ anlamındaki sözcüğün mü yoksa “ad, isim” anlamındaki sözcüğün mü kastedildiği anlaşılmamaktadır.

Daha karışık bir durum ise hem Arap hem de Latin harfli yazımları aynı olan sözcüklere gönderme yapıldığında ortaya çıkmaktadır. Örneğin sayfa 151’de *قارالمق qarâl-’maq* sözcüğü için *قارالمق* ile aynı anlamda diyen Shaw’un yönlendirmesi ile sayfa 141’de *قارالمق* biçiminde yazılmış madde başına bakıyoruz. Burada karşımıza Shaw’un verdiği Arap ve Latin harfli yazımları aynı iki farklı eylem (yani *قارالمق qarâ-la-maq*) çıkıyor. Birincisi “sık sık ya da dikkatle bakmak” anlamındaki eylem, diğeri ise “karalamak, lekelemek (bir kimsenin yüzünü (mecazen)), yan gözle ya da kötü gözle bakmak, hoş karşılamamak, onaylamamak” anlamındaki eylemdir. Belki kendi sistemine göre Shaw, farklı iki sözcüğün yazımının aynı olduğunu belirtmiş olabilir. Ama en azından gönderide iki aynı yazımlı sözcüğün var olduğunu düşünerek, farklı anlamlardaki sözcükleri numaralandırma yöntemine gidebilirdi. Böylece eğer iki eyleme de gönderme yapacaksa *qarâ-la-maq I ve II* şeklinde gösterimle okuyucunun kafasında oluşan soru işaretini kaldırabilirdi.

Shaw, Latin harfli Yeni Uygurca sözcükleri yazarken kendine özgü bir işaretleme tekniği ile (tire ya da kesme işareti kullanarak) sözcüklere gelen ekleri (bazen köke kadar gitmeden) ve birleşik sözcükleri ayırarak vermeye çalışmıştır. Sözlüğünde yeri geldiğinde Yeni Uygurca gramer bilgisinin yanı sıra sözcüklerle ilgili etimolojik yorumlar da getiren Shaw’un küçük tutarsızlıkları ve bazı sözcükleri atlaması dışında özellikle eylemleri basit anlamda çözümlerken oldukça başarılı olduğunu görürüz. Örn.: *sarigh-âi-’t-maq* “sarartmak” (s. 117), *isan-la-’sh-mak* “karşılıklı olarak birbirinin halini hatırlını sormak” (s. 34), *bézak-la-’n-mak* “süslenmek, donanmak” (s. 54.), *Sarigh-ôt* “*harf*. ‘sarı ot’, Karakurum yakınında bir ova adı” (s. 117).

Shaw’un sözlüğünde kullanmış olduğu Arap alfabesi ya da Latin alfabesi ile ilgili bir tablo bulunmamaktadır. Sözlükteki madde başı sözcüklerin yazımında kullanılan harflerin ses değerlerini tespit edebilmek için Shaw’un yazmış olduğu Yeni Uygurca gramere bakmak en iyi yol olacaktır. Shaw’un gramerinde (1875) kullandığı alfabeyi Edward Allworth’un *Nationalities of*

the Soviet East: Publications and Writing Systems adlı eserinde bulmaktayız. Allworth'un, V. M. Nasilov'un *Grammatika Uygurskogo Yazıkı* (Moscow, 1940, p. 17) adlı eserinden verdiği tablo Shaw'un sözlüğünün 1880 baskısındaki alfabe ile örtüşmemektedir. Aynı şekilde Shaw'un gramerinin 1878 baskısındaki alfabe bilgileri, hem V. M. Nasilov'un verdiği alfabe tablosu ile hem de Shaw'un sözlüğünün 1880 baskısı ile örtüşmemektedir. Shaw'un sözlüğünde Arap alfabesi ya da Latin alfabesi ile ilgili bir tablo olmadığı için Shaw'un gramerinin 1878 baskısındaki alfabe bilgileri ve kendi sözlük incelememizden yola çıkarak Shaw'un sözlüğü (1880) için bir alfabe tablosu¹⁸ tarafımızca hazırlanmaya çalışıldı.

Tablonun transliterasyon sütununda, aksanlı-aksansız ünlüler için toplam 26 adet yazıbirim (grapheme) bulunduğunu görmekteyiz. Shaw'un ünlüler için bu kadar çok yazıbirim kullanması karşılığında beklentimiz Yeni Uygurcadaki ünlülerin ayrıntılı bir şekilde gösterilmesidir. Fakat Shaw, bugün için 8 ünlünün (a, e, ê, i, o, u, ö, ü) var olduğu bilinen Yeni Uygurcadaki bu sesleri dahi açıkça gösterememiş, düz ünlüler (*a-e* ve *e-ê-i*) ile yuvarlak ünlüleri (*u-ü-o-ö*) ayırt etmede yetersiz kalmıştır. Örn.: [ايرکاک] erkek, s. 32] (günümüz Yeni Uygurcasında *erkek* İL 78a / **ET** *érkek* ED 223b.); [ایتاک] itak, s. 31] (günümüz Yeni Uygurcasında *étek* İL 1280a / **ET** *etek* ED 50a.); [ؤلوم] ül-üm, s. 28] (günümüz Yeni Uygurcasında *ölüm* İL 1241b / **ET** *ölüm* ED 146a.); [اوکوز] ukuz, s. 26] (günümüz Yeni Uygurcasında *öküz* İL 1237a / **ET** *öküz* (?ököz) ED 120a.)

Clauson, *An Etymological Dictionary Pre-Thirteenth-Century Turkish* adlı sözlüğünde Shaw'un sözlüğündeki herhangi bir sözcüğe gönderme yaparken çoğu zaman Shaw'un sözlüğünde yazdığı asıl biçimi belirtmeden imla düzeltileri yaparak sözcükleri vermiştir. Örn.: *edle*:- (ED 57a) madde başı altında bu sözcüğün Güneydoğu Türki (Türkçe)'sinde *eyle*- biçiminde yaşadığını belirtirken Shaw'un sözlüğünün 37. sayfasına gönderme yapar. Shaw'un sözlüğünün 37. sayfasındaki bu sözcüğün yazılışı ise *aïla-mak* biçimindedir. Yine, *ötnü*: (ED 60b) madde başında Shaw'a yapılan gönderme *ötne* biçimindeyken, Shaw'da bu sözcük *ütne* (s. 18) biçimindedir.

Shaw, kimi zaman okunuşları tamamen farklı olan sözcükleri hem Arap harfli hem de Latin harfli biçimde aynı şekilde yazmaktadır. Shaw'un sözlüğünün 18. sayfasında "kan davası, kavga, düşman olma durumu" anlam-

¹⁸ Bkz. Tablo 1.

larına gelen ve Eski Türkçe biçimi Clauson'a göre *ö:ç* (*ö:c*) [*l ö:ç* (*ö:c*) ED 18a] olan *اچ* *uch* sözcüğü ile yine aynı sayfada “uç, son, sivri uç, burun” anlamlarındaki Eski Türkçe biçimi Clauson'a göre *u:ç* (*u:c*) [*l u:ç* (*u:c*) ED 17b] olan *اچ* *uch* sözcüğünün Arap ve Latin harfli biçimi aynıdır. Türkçe ünlülerin Arap alfabesindeki gösterimindeki sınırlılık nedeniyle burada beklenen elbette Shaw'un Latin harfli biçimde harflerin ses değerlerini göstermesidir. Sözcüklerin Eski Türkçe ve bugünkü yazım biçimlerini de göz önünde tutarsak Shaw'un sözcükleri sırasıyla *öç* ve *uç* olarak göstermesi beklenirdi.

Batıda özellikle Osmanlı Türkçesi alanında gelişen Latin harfli Türkçe eserlerin yazımı İskender Pala'ya göre 1427'de Johann Schiltberg (1381-1440)'in Ausburg'ta bastırıldığı seyahatnameye kadar gitmektedir.¹⁹ 1680 yılına gelindiğinde ise bugün de değerini koruyan Meninski'nin *Thesaurus Linguarum Orientalium Turcicae-Arabicae-Persicae* “Doğu Dilleri Eşanlamlılar Dizini: Türkçe, Arapça, Farsça” adlı eserini görürüz. Shaw'un sözlüğünden tam iki yüzyıl önce basılan bu eser Türkçe seslerle sözcüklerin gösteriminde daha bilimsel ve sistemlidir diyebiliriz. Örn.: Meninski [ücingi, s. 45] → Shaw [öch-ön-chi, s. 19]; Meninski [dokuzingî, s. 45] → Shaw [toqöz-unchi, s. 78].

Sözlüğünü ele alacağım bir diğer araştırmacı ise Shaw ve Whitaker'den farklı olarak Türkoloji'yi kendisine meslek edinmiş olan Gustav Raquette'dir. Sözlük İngilizce-Yeni Uygurca biçiminde hazırlanmıştır. Raquette, sözlüğünde önemli bir kısmı daha önce hiç yayınlanmamış olan yaklaşık 13.000 Yeni Uygurca sözcük ve deyim için 3.500'den fazla İngilizce madde başının bulunduğunu belirtmektedir.

Sözlüğün önsözünde Raquette, Albert von Le Coq'un *Sprichwörter und Lieder aus der Gegend von Turfan: mit einer dort aufgenommenen Wörterliste-* (Leipzig, 1911) “Turfan Bölgesinden Atasözleri ve Şarkılar: Oradan Derlenmiş Sözcük Listesi İle” adlı eserine değindikten sonra o zamana kadar bir Avrupa dilinin sözcüklerinin madde başı alınarak Yeni Uygurca karşılıklarının verildiği bir sözlüğün olmayışından dert yanar ve sözlüğünü bu alandaki eksikliği fark ettiği ve bilim dünyasına, bu alanda çalışan öğrencilere faydalı olacağını düşünerek yazmaya karar verdiğini belirtir. Fakat, üçüncü

¹⁹ İskender Pala, “Osmanlı Harfleri Döneminde Türk Dilinin Latin Harfleri ile İmlası ve Kullanımı”. *Uluslararası Türk Dili Kongresi 1992*, Ankara: TDK, 1996: 254.

çalışma olarak değineceğimiz Whitaker'in eserinin III. kısmı İngilizce- Yeni Uygurcadır ve bu eser 1909 tarihli dir.

Raquette, Yeni Uygurca harfler için sözlüğünde kullandığı transliterasyon sisteminin önceki yayınlarından farklı olmadığını belirtir. Herhangi bir yanlış anlamaya yol açmamak için de sözlüğünün önsözünde imla ile ilgili şu açıklamaları yapar: "Her ne kadar Yeni Uygurcada ط, sıradan dişsel /t/ gibi; ژ, ذ, ض, ظ /z/ gibi; ث ve ص /s/ gibi seslendirilse de bütün bu harfler için özel işaretler kullandım."²⁰ Raquette, bunu yapmasındaki amacın Yeni Uygurcanın alfabesine aşina olmayan bir okuyucunun transkripsiyondan orijinal telaffuz farkını anında görebilmesini sağlamak olduğunu söyler. Daha sonra da yukarıda sıraladığım harfler için kullandığı özel işaretleri ve ses değerlerini belirtir: ط → t /t/; ژ → ž, ذ → δ, ض → z, ظ → δ /z/; ص → s, ث → θ /s/.²¹

Bir sözlükçü için sözlüğünde kullandığı işaretleri önceki eserlerini referans göstererek açıklaması elbette çok da doğru bir yöntem değildir. Çünkü Raquette'in sözlüğünü kullanan bir okur, Raquette'in daha önceki yayınlarından haberdar olmamış ya da bu yayınlara ulaşamamış olabilir.

Raquette, *Eastern Turki Grammar: Practical and Theoretical with Vocabulary*, Berlin 1912: 111-183 adlı eserinin 113. sayfasında Yeni Uygurcada kullanılan değiştirilmiş Arap alfabesinin yanında kendi işaret sistemini ve bazı seslerle ilgili açıklamaları verir. Tablonun altında ise Raquette, Yeni Uygurcanın yazımında Arap harflerinin kullanımı ile ilgili kısa ama pratik sayılabilecek 7 maddelik bilgi verir. Bu maddelerden birkaçını belirtmek istiyorum: Raquette, yalnızca Arapça ve Farsça sözcüklerde kullanılan harfleri (ع, ط, ظ, ح, خ, ز, ژ, ص, ض, ط, ظ, ع) gösterdikten sonra noktalama işaretlerinin ve büyük harf kullanımının Yeni Uygurcada bulunmadığını belirtir. ر sesi ile ilgili açıklama yaptığı maddede ise Raquette'in Uygur ağızları ile ilgili az çok bilgi sahibi olduğunu görüyoruz. Raquette, r sesinin d ve t sesinden önce de açıkça telaffuz edildiğini, bu durumun Yarkend ve Hotan ağızında istisna olduğunu, yani r sesinin bu ağızlarda telaffuz edilmediğini ya da y gibi telaffuz edildiğini belirtir.²²

²⁰ G. Raquette, *English-Turki Dictionary. Based on the Dialects of Kashgar and Yarkand*. Leipzig: CWK Gleerup, Lund and Otto Harrassowitz, 1927: I-II.

²¹ a. g. e., II.

²² G. Raquette, "Eastern Turki Grammar: Practical and Theoretical with Vocabulary". *Mitteilungen des Seminars für Orientalische Sprachen an der Königlichen Friedrich-*

Raquette, gramerinde Yeni Uygurcada 15 ünlü bulunduğunu ve bu ünlülerden 7'sinin ise uzun ya da kısa ünlü olabileceğini belirterek bu ünlü sistemini²³ sözlüğünde kullanmıştır. Fakat, Raquette'in onca ünlü işaretinin yanı sıra çeşitli aksan işaretleri de kullanmasıyla sözcüklerin pratik biçimde okunması imkansızlaşmıştır. Raquette, gramerinde Arap harfli yazım ile ilgili verdiği bilgileri sözlüğünde aynen uygulamaya çalışmıştır. Örneğin, gramerinin imla açıklamaları kısmında²⁴ ilgi durumu ekinin (نینک) kendinden önceki ya da sonraki harfle birleşmediğini belirten Raquette, sözlüğünün 79. sayfasında *of* maddesi altında verdiği *the owner of the house* alt madde başında Arap harfli yazımda bu belirttiği kuralı uygulamaktadır: اوینک ایکاسی. Yine, aynı bölümde *he* ile ilgili de bilgi veren Raquette, *he*'nin ünlüleri gösterdiği durumlarda kendisinden sonraki harf ile birleşemeyeceğini belirtir. Sayfa 88'de *porter* “دروازبان” maddesinde Raquette'nin bu belirttiği kuralı da uyguladığını görmekteyiz.

Son olarak kısaca değineceğim Whitaker'in *Eastern Turki (as spoken in Turkistan)* adlı eserinde girişte de belirttiğim gibi birinci kısımda 21 sayfalık gramer bilgisi verildikten sonra ikinci ve üçüncü kısımlarda *Yeni Uygurca-İngilizce* (22 sayfa), *İngilizce-Yeni Uygurca* (15 sayfa) sözlükler verilmiştir. Çok da hacimli olmayan bu iki sözlük yalnızca Latin alfabesi ile yazılmıştır.

Ayrıca, Shaw ve Raquette'in sözlüklerindeki gibi kafa karıştıracak aksan işaretlerinin de bulunmadığı bu sözlükte dikkati çeken, Whitaker'in sözcüklerin gösteriminde kullandığı yöntemdir. Raquette, Yeni Uygurca için yabancı sözcüklerdeki uzunlukları Osmanlıcaya göre daha iyi koruduğunu belirtirken²⁵, Whitaker ünlüler için herhangi bir açıklamaya gitmemiş, yalnız eserinin ilk sayfasında birkaç ses için kullandığı işaretleri verirken uzunluk-kısalık özelliklerini de vermiştir.

Wilhelms-Universität zu Berlin, Zweite Abteilung, Westasiatische Studien, XV. Berlin, 1912: 114.

²³ Bkz. Tablo 3.

²⁴ G. Raquette, “Eastern Turki Grammar: Practical and Theoretical with Vocabulary”. *Mitteilungen des Seminars für Orientalische Sprachen an der Königl. Friedrich-Wilhelms-Universität zu Berlin, Zweite Abteilung, Westasiatische Studien, XV.* Berlin, 1912: 119-120.

²⁵ G. Raquette, *English-Turki Dictionary. Based on the Dialects of Kashgar and Yarkand.* Leipzig: CWK Gleerup, Lund and Otto Harrassowitz, 1927: II.

Whitaker, madde başı ünsüzlerini (eğer Yeni Uygurcada o ses ile başlayan bir sözcük varsa) onları okutacak olan bir ünlü ile beraber vermiştir. Bu hecelerin yanına parantez içinde (*uzun*) ya da (*kısa*) yazarak sözcüklerin uzun ya da kısa ünlülü olduklarını göstermiştir. Madde başı olan ünlülerin de yanına parantez içinde (*uzun*) ya da (*kısa*) yazarak aynı şekilde uzun ya da kısa ünlüleri göstermeye çalışmıştır. Örneğin, Whitaker, *D* maddesini *d* ile başlayan ünlülere göre, kısıklık ve uzunlukları da göz önüne alarak beşe ayırmıştır: *Da (uzun)*, *Da (kısa)*, *De*, *Di* ve *Du*. Bazen de uzunluk ya da kısıklıkları sözcüklerin yanına koyarak belirtmiştir: Örn.: *Ghar* (uzun) “mağara” (*Turki-English Vocabulary*, s. 5). Krş. Ar. *ġār* Steingass 877b.

Whitaker, *Turki-English Vocabulary* bölümünün 4. sayfasında *Chi (uzun)* sınıflandırması altında “sınır, kenar” anlamıyla *Chit* sözcüğünü vermektedir. Clauson’un etimoloji sözlüğünde bu sözcüğün Eski Türkçede hiçbir uzunluk içermeden *çıt* “parmaklık, çit” biçiminde, Çağataycada da yine hiçbir uzunluk içermeden *çet* ya da *çit* biçiminde olduğunu görmekteyiz (ED 401b). Krş. *çit* “2. diken, parmaklık, çit” Jarring 74. Yabancı sözcüklerin gösterimiyle ilgili olarak *Turki-English Vocabulary* bölümünün 5. sayfasında *G* maddesine baktığımızda “kör, keskin olmayan” anlamıyla *Gal (uzun)* sözcüğünü görmekteyiz. Steingass’ın sözlüğünde ise “kör, keskin olmayan (kılıç)” anlamıyla, uzunluk içermeyen Arapça ك *kall* (Steingass 1039b) sözcüğü bulunmaktadır. Bunları belirtmemizdeki amaç elbetteki Whitaker’in sözcüklerin uzunluk ya da kısıklıkları tesbitinde tümüyle yanıldığını göstermeye çalışmak değildir. Çünkü Whitaker’in yanısıra hem Shaw, hem de Raquette eserleri ile dilbilim alanında yetkin olduklarını göstermektedirler.

Bununla birlikte, Yeni Uygurcadaki ünlülerin gösteriminde Whitaker de sorunlar yaşamaktadır. *Turki-English Vocabulary* bölümünün 12. sayfasında *R* maddesi altında verilen *Rang* “renk” sözcüğü ve *Rang-la-mak* “boyamak” sözcüklerindeki yazım bize Shaw’u hatırlatmaktadır. Elbette bu sözcükler *a* yerine *e* ünlüsü ile, sırasıyla *reng* ve *renglemek* biçiminde yazılmalıydı.

Yukarıda değindiğimiz gibi Whitaker’in sözlüğü iki dilin karşılıklı söz varlığını göstermesi açısından iki bölümden oluşturulmuştur. Fakat, kimi zaman *Turki-English Vocabulary* bölümünde yazılan Yeni Uygurca bir sözcüğün yazımını, *English-Turki Vocabulary* bölümünde farklı bir biçimde bulmaktayız.²⁶

²⁶ Bkz. “Karşılaştırmalı Yazım Örnekleri”.

Son olarak, Shaw'un, Raquette'in ve Whitaker'in Yeni Uygurca alanında ilk sayılabilecek bu çalışmalarında, Yeni Uygurca sözcüklerin gerek Arap alfabesi ile gerekse de Latin alfabesi ile yazımında kullanılan imlânın birbirlerinden farklı özellikler taşıdığını söyleyebiliriz. Bunu "Karşılaştırmalı Yazım Örnekleri" bölümünde birkaç örnekle göstermeye çalıştık. İncelediğimiz çalışmalardaki Yeni Uygurca sözcüklerin Latin harfli yazımlarının, bu alanda ilk sayılabilecek denemeler olması bakımından ve araştırmacıların Yeni Uygurcadaki sesleri kendilerine has yöntemlerle, ayrıntılı bir şekilde gösterme eğilimleri Latin harfli gösterimlerde ayrılıklar oluşturmuştur. Elbette, Çağatay yazı dilinin kendi içinde görülen tutarsız imla yazımları, Yeni Uygurcanın 20. yüzyıl başlarında bağımsız bir yazı dili olarak gelişmesi aşamasında bir engel olarak gösterilebilir. Günümüzde, değiştirilmiş Arap alfabesini kullanan Uygurların alfabelerinin standartlaşmasının ancak 1980'lerde gerçekleştiği düşünülürse yaklaşık yüzyıllık bir süreç içerisinde Yeni Uygurcadaki imla sorununun halledildiğini söyleyebiliriz.

KARŞILAŞTIRMALI YAZIM ÖRNEKLERİ

Shaw, s. 3: [أچلیق *ách-liq* “hunger”]

Raquette, s. 52: [*Hunger*: اچلیق *açlıq*]

Whitaker, *Turki-English Voc.*, s.1, *A (uzun)* sınıflandırması altında: [*Achliq* “hunger”]

Shaw, s. 4: [آرابه *áraba* “a cart (generally with two wheels and shaft)”]

Raquette, s. 130: [*Waggon*: عرابه *‘arabá*]

Whitaker, *Turki-English Voc.*, s.1, *A (uzun)* sınıflandırması altında: [*Araba, arba* “a 2 wheeled cart”]

Shaw, s. 182: [مانگماق *mang-mâq* “to walk, to go, to progress in any manner (phsically)”]

Raquette, s. 130: [*Walk*: مانگماق *mâñmâq*]

Whitaker, *English-Turki Voc.*, s. 14: [*Walk, to* “mang-maq”]

Shaw, s. 170: [کورماک *kûr-mak* “to see, to look”]

Raquette, s. 130: [*See*: کورماک *kòrmâk*]

Whitaker, *Turki-English Voc.*, s. 8, *Ku* sınıflandırması altında: [*Kur-mak* “to see”]. Krş. *English-Turki Voc.*, s. 11: [*See, look, to* “kor-mak”]

Shaw, s. 172: [كوك *kök* “the sky. Also (adj.), blue; also, green.]

Raquette, s. 12: [Blue: كوك *kök*]

Whitaker, *Turki-English Voc.*, s. 8, *Ko* sınıflandırması altında: [*Kök* “gren, blue”]. Krş. *English-Turki Voc.*, s. 2: [Blue “kok”]

Tablo 1: Shaw, 1880 için.

Alfabe	Shaw Transliterasyon	Transkripsiyon
ا, آ, (ortada ya da sonda ا, آ, Ø)	â, â ²⁷ , à, a, ' , ã, ě	ā, a (çoğunlukla bu ses için), e
ا, (ortada ya da sonda: ا, آ, Ø), (sonda: آ, ه)	a, ã, e, i, (à, á sözcük başı dışında)	a, e, i, ā
ا, آ, ا, ا, ا (ortada: ا, Ø), (sonda: ا)	i, î, î, î, e, é, é	i, î, e, ē, é
ا, ا, ا, ا, (ortada ya da sonda: ا, Ø (özellikle vav'ı okuturken))	u, ú, ù, ũ, û, o, ó, ò, ü, ö, õ, ô	u, ü, o, ö, v*
ب	b	b, p
پ	p	p, b
ت	t	t
ج	j	c, ç, ç ²⁸
چ	ch	ç, c, ç ²⁹
ح	h	h
خ	kh	ħ
د	d	d
ر	r	r ³⁰
ز	z	z
س	s	s
ش	sh	ş

²⁷ Shaw, gramerinde (1878), genişlik işaretli â, é, î, ú yazımlarının uzunluk (ya da genişlik) ifade ettiğini belirtmektedir. Örnek olarak da “باشلاماق” *báshlamáq* (hemen hemen *boşlamok* biçiminde telaffuz edilir) sözcüğünü vermektedir. Bkz. Robert Barkley Shaw, *A sketch of the Turki language as spoken in Eastern Turkistan (Kashgar and Yarkand) Part I-Grammar*, Calcutta: Baptist Mission Press, 1878: 13.

²⁸ a.g.e., s. 14.

²⁹ a.g.e., s. 14.

³⁰ Shaw'a göre bu ses başka bir ünsüzden önce geldiğinde Yarkendlilerce sık sık tamamen yutulur. Hatta bazen bu durumda ر (*r*) harfi yazıda dahi gösterilmez: *arpa* 'arpa' → *apa* gibi telaffuz edilir. Bkz. a. g. e., s. 14.

ض	z	z
ط	t	t
غ	gh	ġ
ف	f	f
ق	q	ķ
ک/گ	k/g	k/g
نگ	ng	ŋ
ل	l	l
م	m	m
ن	n	n
و	w, (ortada ya da sonda yuvarlak ünlüler için)	v (ortada ya da sonda u, ü, o, ö)
ھ	h	h
ي	y, (ortada ya da sonda: i, i)	y

* Aşçı [باکاول bakául 45] *baqavul* İL 115a {saraylarda han ya da padişah için yemek hazırlamakla görevli mevki sahipleri}, Far. *baqāval*, *baqāvul* Steingass 193b. (mutfak idarecisi)

Kürk kaftan, “postin”. *juba* yerine [جوا jûa 90]. ~ *cuva* İL 398b, Far. *cuba* Steingass 356a. (/Ar. *cubbat*’tan/ zırh yelek, göğüslük zırh; herhangi bir tür demir zırh, üst paltosu, pelerin, manto)

Alfabe ile İlgili Notlar:

1) Shaw, sözlüğünün başında (alfabenin bir harfini başlık olarak kullanmadan) ünlü ile başlayan sözcükleri verir.

2) نگ sesi ile başlayan bir sözcük olmadığından نگ 'yi ayrı bir madde harfi olarak göstermez.

3) گ (kaf-ı Farisi (ince g)) ve ک (kaf-ı nuni (sağır kef)) harflerini beraber bir madde harfi olarak almıştır. (madde harfi başlığını gösterirken aralarına yatay çizgi koymuştur → گ/ک

4) و harfinin altında yalnızca “İng. *isn't there, doesn't it* “değil mi” yapısına karşılık gelen bir ek” anlamıyla u'yu vermektedir.

Shaw'un Sözlüğünde Kapalı e'nin Gösterimi ile İlgili Örnekler:

[ايتاك itak 31] *etek* İL 1280a, ET *etek* ED 50a.

[ايسان isan 34] *esen* I İL 1287a, ET *esen* ED 248a.

[اينگاك ingak 39] *eηek* İL 1296a, ET *eηek* ED 183b.

[بيرماک bir-mak 54] *bermek* İL 126b, ET *bê:r-* ED 354b.

[ايتماک it-mak 31] *etmek* II İL 71a, ET *ê:t- (ê:t-)* ED 36b.

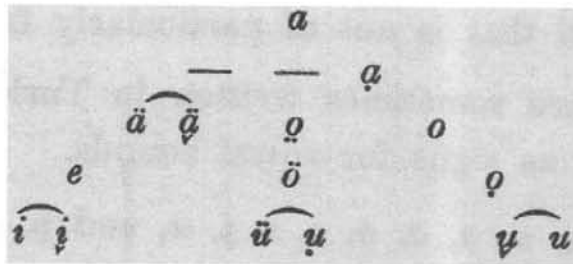
[تينگيز tingiz 88] *dêηiz* İL 537a, ET *teηiz (d-)* ED 527a.

Tablo 2: Raquette, 1912 (s. 113-114)

Nr.	Form of the letters when standing				Name	Equi- va- lents	Remarks
	at the beginning	in the middle	at the end	alone			
1	ا	ا	ا	ا	<i>ālif</i>	<i>a</i>	
2	ب	ب	ب	ب	<i>bā (bā)</i>	<i>b</i>	
3	پ	پ	پ	پ	<i>pā</i>	<i>p</i>	
4	ت	ت	ت	ت	<i>tā (tā)</i>	<i>t</i>	
5	ث	ث	ث	ث	<i>ṭā (ṭā)</i>	<i>ṭ</i>	Sounds like <i>s</i> (س).
6	ج	ج	ج	ج	<i>jim</i>	<i>j</i>	
7	چ	چ	چ	چ	<i>čim</i>	<i>č</i>	
8	ح	ح	ح	ح	<i>h'ā (h'ā)</i>	<i>h'</i>	
9	خ	خ	خ	خ	<i>χā (χā)</i>	<i>χ</i>	
10	د	د	د	د	<i>dāl</i>	<i>d</i>	
11	ذ	ذ	ذ	ذ	<i>ḍāl</i>	<i>ḍ</i>	Sounds like <i>z</i> (ز).
12	ر	ر	ر	ر	<i>re</i>	<i>r</i>	
13	ز	ز	ز	ز	<i>ze</i>	<i>z</i>	
14	ژ	ژ	ژ	ژ	<i>žē</i>	<i>ž</i>	Sounds like <i>z</i> (ز).
15	س	س	س	س	<i>sin</i>	<i>s</i>	
16	ش	ش	ش	ش	<i>šin</i>	<i>š</i>	
17	ص	ص	ص	ص	<i>sat</i>	<i>s</i>	Sounds like <i>s</i> (س).
18	ض	ض	ض	ض	<i>zat</i>	<i>z</i>	Sounds like an ordinary <i>z</i> (ز).
19	ط	ط	ط	ط	<i>ṭay (ṭay)</i>	<i>t</i>	Sounds like an ordinary <i>t</i> (ت).

Nr.	Form of the letters when standing				Name	Equi- va- lents	Remarks
	at the beginning	in the middle	at the end	alone			
20	ظ	ظ	ظ	ظ	ḡḡi (ḡoy)	ḡ	Sounds like <i>z</i> (ج).
21	ع	ع	ع	ع	'āyn	'	
22	غ	غ	غ	غ	γāyn	γ	
23	ف	ف	ف	ف	fā	f	Sounds usually as <i>p</i> .
24	ق	ق	ق	ق	qaf	q	
25	ك or ك	ك or ك	ك	ك	kaf	k	
26	گ or گ	گ or گ	گ	گ	gaf	g	
27	ل	ل	ل	ل	lam	l	
28	م	م	م	م	mim	m	
29	ن	ن	ن	ن	nun	n	
30	و	و	و	و	vaw	v, w, (o, u, ö)	
31	ه	ه or ه	ه or ه	ه	he	h (ā, e, i)	
32	ی	ی	ی	ی	yā (ye)	y, i	

Tablo 3: Yeni Uygurcadaki Ünlüler, Raquette, 1912 (s. 117)

Kaynakça

- Allworth, Edward. *Nationalities of the Soviet East: Publications and Writing Systems*. New York: Columbia Univ. Pr., 1971.
- Çağatay, Saadet. *Türk Lehçeleri Örnekleri II: Yaşayan Ağız ve Lehçeler*. Ankara: DTCFY, 1972.
- Eckman, János. *Çağatayca El Kitabı*, çev. Günay Karaağaç. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1988.
- ED = Clauson, Gerard. *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*. London: Oxford University Press, 1972.
- Emet, Erkin. *Doğu Türkistan Uygur Ağızları*. Ankara: TDK, 2008.
- Emiloğlu, Abdullah T. "Changes In The Uighur Script During The Past 50 Years". *CAJ* 17, 1973.
- Hahn, Reinhard F. *Spoken Uyghur*. Seattle and London: University of Washington Press, 1991.
- . "Uyghur". *The Turkic Languages*. ed. Lars Johanson. London and New York: Routledge, 1998: 379-396.
- İL = *Uygur Tilini İzahlık Luğati*. Urumçi: Şincian Halk Neşriyatı, 1999.
- Jarring = Jarring, Gunnar. *An Eastern Turki- English Dialect Dictionary*. Lund: Gleerup, 1964.
- . "İsveç'te Türkoloji Araştırmaları". *Sovetskaya Tyurkologiya*. No: 3, Mayıs-Haziran, Bakü, 1977 (çev. Güljanat Kurmangaliyeva Ercilasun, Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, s. 11, Sosyal Bilimler Dergisi Türkoloji Özel Sayısı 2, 2004).
- . "The New Romanized Alphabet for Uighur and Kazakh and Some Observations on the Uighur Dialect of Kashghar". *CAJ* 25, 1981: 230-245.
- Meninski, Franciscus à Mesgnien. *Thesaurus Linguarum Orientalium Turcicae - Arabicae - Persicae, Lexicon Turcico - Arabico - Persicum, Grammatica Turcica IV*, Mit einer einleitung und mit einem türkischen Wortindex von Stanisław Stachowski, sowie einem Vorwort von Mehmet Ölmez, TDAD 30. İstanbul: Simurg, 2000.
- Nadzhip, E. N. *Modern Uigur*. Moscow: Nauka, 1971.
- "Obituary: Robert Barkley Shaw". *Proceedings of the Royal Geographical Society and Monthly Record of Geography*, New Monthly Series, Vol. 1, No. 8 (Aug., 1879).
- Obituary Notices of Fellows Deceased. *Proceedings of the Royal Society of London. Series B, Containing Papers of a Biological Character*, Vol. 97, No. 686. (Apr. 1, 1925).

- Öztopçu, Kurtuluş. "Modern Uygurca ile İlgili Açıklamalı Bir Kaynakça". *TDAD* 4, Ankara: Şafak Matbaacılık, 1992.
- _____. "Uygurca'nın Yazı Dili Olarak Gelişmesi ve Uygurca Sözlükler". *Türk Dilleri Araştırmaları*. c. 3. Ankara: Simurg, 1993.
- Pala, İskender. "Osmanlı Harfleri Döneminde Türk Dilinin Latin Harfleri ile İmlası ve Kullanımı". *Uluslararası Türk Dili Kongresi 1992*. Ankara: TDK, 1996.
- Raquette, G. "Eastern Turki Grammar: Practical and Theoretical with Vocabulary". *Mitteilungen des Seminars für Orientalische Sprachen an der Königlichen Friedrich-Wilhelms-Universität zu Berlin, Zweite Abteilung, Westasiatische Studien*, XV, Berlin, 1912.
- _____. *English-Turki Dictionary. Based on the Dialects of Kashgar and Yarkand*. Leipzig: CWK Gleerup, Lund and Otto Harrassowitz, 1927.
- Scharlipp, Wolfgang. *Türkische Sprache, arabische Schrift. Ein Beispiel schrifthistorischer Akkulturation*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1995.
- Shaw, Robert Barkley. *A Sketch of the Turki Language as Spoken in Eastern Turkistan (Kashghar and Yarkand). Part II. Turki-English Vocabulary*. Calcutta: The Baptist Mission Press, 1880.
- _____. *A Sketch of the Turki Language as Spoken in Eastern Turkistan (Kashghar and Yarkand), Part I*. Calcutta: The Baptist Mission Press, 1878.
- Steingass = Steingass, F. A. *Comprehensive Persian-English Dictionary, Including the Arabic Words and Phrases to be met with in Persian Literature*. 3. imp. London: Kegan Paul, Trench, Trubner & Co. Ltd., 1947.
- Tekin, Talat ve Mehmet Ölmez. *Türk Dilleri Giriş*, b. 2. İstanbul: Kitap Matbaası, 2003.
- Tekin, Talat. *Tarih Boyunca Türkçenin Yazımı*. TDAD 19. Ankara: Simurg, 1997.
- Whitaker, H. *Eastern Turki (as spoken in Turkistan). Grammar, Turki-English Vocabulary, English-Turki Vocabulary*. Regtl. Printing Press, 2nd Bn. Rifle Brigade, 1909.

Between East and West: Central Asian writing systems

Volker Rybatzki
(Helsinki)

What concerns writing systems, the world knows only six cultural areas which invented scripts more or less independently from each other, namely Egypt, the Near or Middle East, Mesopotamia, India, China and lastly America. Some, as the Egyptian, Indian, i.e. Indus, and American scripts are obviously without any meaning for Central Asia, the Mesopotamian is important only for the recording of some early Indo-European languages; most importantly Old Persian (Daniels & Bright 1996.134-137). Two systems however, the Near or Middle Eastern (including Greek and Indic) as well as the Chinese writing systems had a profound influence on Eurasian systems of writing.

The Near or Middle Eastern scriptual unit is of the greatest importance for Central Asian writing systems, as nearly all, new and old, scripts used in Central Asian, go ultimately back to this complex. This scriptual complex is divided into two groups, the Southern Linear or Old South Arabic and the Northern Linear or Phoenician scripts (Plate 9). In a certain, and highly simplified way, *Phoenician* might be called the “mother of European and Asian alphabets”, as it is not only the ancestor of all post-twelfth century B.C.E. scripts of the Northern Linear, but also the source of the *Greek alphabet*.

The Phoenician script was adapted to the needs of the Greek language sometimes between 800 and 750 B.C.E. (Plate 1). In doing so, the purely consonantal writing system of the Phoenicians was transformed into an alphabetic system, notating both consonants and vowels. In a first stage, Phoenician *‘ālef* was used for *alpha* [a], *hē* for *epsilon* [e], *‘ayin* for *omikron* [o],

and *yôd* for *iôta* [i]. In the sixth century, the alphabet was enriched by two more signs in order to distinguish short *e* and *o*, namely *êta* [ê], from Phoenician *hêt* vs. *epsilon*, and *ômega* [ô] vs. *omikron*, probably this new sign was created on the basis of *omikron* [O > Ω].

PHOENICIAN		GREEK		
Name	ca. 900 B.C.E.	800–600	Attic (400)	Name
ʾālef	𐤀 𐤁 𐤂	Α Δ Α	Α	alpha
bēt	𐤃 𐤄	Β Β Β	Β	bēta
gīmel	𐤅 𐤆	Γ Γ Γ	Γ	gamma
dālet	𐤇 𐤈 𐤉	Δ Δ Δ	Δ	delta
hē	𐤊 𐤋	Ε Ε Ε	Ε	e psilon
wāw	𐤌 𐤍 𐤎	Ϝ ϝ Ϟ		(digamma)
zajin	𐤏 𐤐 𐤑	Ζ Ζ Ζ	Ζ	zēta
hēt	𐤒 𐤓 𐤔	Η Η Η	Η	ēta
tēt	𐤕 𐤖	Θ Θ Θ	Θ	thēta
yôd	𐤗 𐤘 𐤙	Ι Ι Ι	Ι	iôta
kaf	𐤚 𐤛 𐤜	Κ Κ Κ	Κ	kappa
lāmed	𐤝 𐤞 𐤟	Λ Λ Λ	Λ	labda
mēm	𐤠 𐤡 𐤢	Μ Μ Μ	Μ	mu
nūn	𐤣 𐤤 𐤥	Ν Ν Ν	Ν	nu
sāmek	𐤦	Ξ Ξ Ξ	Ξ	ksi
ʾayin	𐤧	Ο Ο Ο	Ο	o mikron
pē	𐤨 𐤩	Π Π Π	Π	pi
šādē	𐤪 𐤫	Μ		(san)
qōf	𐤬 𐤭 𐤮	Ϙ ϙ Ϛ		(qoppa)
rēš	𐤯 𐤰	Ρ Ρ Ρ	Ρ	rhō
šin/šīn	𐤱	Σ Σ Σ	Σ	sigma
lāw	𐤳 𐤴	Τ Τ Τ	Τ	tau
		Υ Υ Υ	Υ	u psilon
		Φ Φ Φ	Φ	phi
		Χ Χ Χ	Χ	chi
		Ψ Ψ Ψ	Ψ	psi
		Ω Ω Ω	Ω	ō mega

Plate 1: Comparison of the Phoenician Consonantal Signs and Letters of the Greek Alphabet (Daniels & Bright 1996.262)

In the first centuries of its writing, the script of the various Greek cities differed to some extent, and this is the reason for the difference between the Roman and the Greek alphabets, as the former is derived from a different

Greek script than the one which became standard in Greece (Daniels & Bright 1996.263-264). The local Greek scripts were replaced by the eastern Ionic alphabet by the early fourth century B.C.E., at this point most letters in use were virtually identical with the modern capital letters (Plate 2).

<i>Letter</i>	<i>Name</i>	<i>Transliteration^a</i>	<i>Classical Attic</i>	<i>Modern Greek</i>
A	α	álpha	a	[a], [a:]
B	β	bêta	b	[b]
Γ	γ	gámma	g	[g], [ɣ], [j]/[e, i]; [ŋ]/[k, g, x, (m)]
Δ	δ	délta	d	[d]
E	ε	eí, é; later è psilón	e	[e]
Z	ζ	zêta	z	[zd], later [z]
H	η	êta	ē	[e:]
Θ	θ	thêta	th	[tʰ]
I	ι	iôta	i	[i], [i:]
K	κ	káppa	k	[k]
Λ	λ	lámmbda	l	[l]
M	μ	mû	m	[m]
N	ν	nû	n	[n]
Ξ	ξ	kseî (xi)	ks, x	[ks]
O	ο	oû, ó; later ò mikrón	o	[o]
Π	π	pei (pi)	p	[p]
P	ρ	rhô	r rh initially	[r]
Σ ^b	σ, ^b ς finally	síigma	s	[s], [z] / [b, d, g, m]
T	τ	taû	t	[t]
Υ	υ	û; later û psilón	u, y	[y], [y:]
Φ	φ	pheî (phi)	ph	[pʰ]
X	χ	kheî (chi)	kh, ch	[kʰ]
Ψ	ψ	pseî (psi)	ps	[ps]
Ω ^c	ω	ô; later ò méga	ō	[ɔ:]

Plate 2: The Greek alphabet (Daniels & Bright 1996.274)

The spread of alphabets based on the Greek alphabet in Europe, can be drawn as follows: a western Greek alphabet was the source of the *Etruscan alphabet*, which on the other hand was the source of the *Latin alphabet* (Plate 3)¹.

About 2000 years ago the original manner to write down the Latin language was devised, and this devised script, now called *Roman script*, was not only used to write Latin, but later also the majority of the European as well as the modern world's languages (Daniels & Bright 1996.312-332). Here, most important is of course the acceptance of the Roman alphabet in the Republic of Turkey in 1928. But one should not forget the medieval *Codex Cumanicus* written down in Roman letters (Gabain 1964c; Ligeti 1981), the different attempts in modern times to write other Turkic, Mongolic and Tungusic languages with Roman letters before they were forced to use Cyrillic ones in the 1940ies (Allworth 1971.302ff), and the trials to write Modern Uighur and Kazakh, as well as some of the Mongolic languages of the Qinghai-Gansu area, and Dagur in an alphabet based on Chinese *pinyin*-Romanisation (Jarring 1981; Grivelet 1997; Kara 2005.187-190; Schwarz 1982).

¹ Also the runes of Northern Europe are by most scholars considered to derive from the Etruscan alphabet.

	ETRUSCAN		FALISCAN	LATIN	
	Marsiliana	Archaic & Recent			
a	A	A	A A	A	a
b	B				b
c/g	γ	γ	C	C	c/g
d	Δ		D	D	d
e	E	E	E	E	e
v	F	F			v
z [ts]	I	I	I I		z [ts]
h	H	H O	H H	H	h
th	Θ	Θ O	O		th
i	I	I	I	I	i
k	K	K	K	K	k
l	L	L	L	L	l
m	M	M M A	M M	M	m
n	N	N H	N H	N	n
s	S				s
o	O		O	O	o
p	P	P	P	P	p
ś	M	M X			ś
q	Q	Q	Q	Q	q
r	R	R Δ	P A	P	r
s	S	S S	S S S	S	s
t	T	T	T	T	t
u	Y	Y V	V	Y V	u
ś, x	X	X	X	X	ś, x
ph	Φ	Φ O			ph
ch	Υ	Υ V			ch
f		F E, S	↑	F	f

Plate 3: Etruscan and Latin-Faliscan Alphabets (Daniels & Bright 1996.298)

Greek was further the ultimate source of the *Cyrillic script*, although the historical background is somehow unclear. Most probably the scenario was as follows: *Glagolitic* was formed by the adaption of cursive Greek during the couple of centuries preceding the 860ies. It was formalized by Constantine, who also added letters for non-Greek sounds. In the 890ies Constantine's disciples in Bulgaria perceived Glagolitic as unsuitable for Church books and made up a new Slavic alphabet based on the capital Greek letters. This new script, called Cyrillic after Cyril, the monastic name of Constan-

tine, was reformed two time, in 1708-10 during the reign of Peter the Great, and in 1918 after the revolution (Plates 4 and 5). Adaptions of this reformed alphabet are used since the 1940ies also to write non-Slavic languages of the former Sovietunion and Mongolia, among them Turkic, Mongolic, and Tungusic languages, as well as Tajik (Allworth 1971.301ff; Grivelet 1998, 1999; Kara 2005.183-190).

OCS Cyrillic	Num. Value	Glagolitic OCS	Croatian	Num. Value	Name	Transliteration ISO	LC-1991	Sound (IPA)
а	1	ⲁ	ⲁ	1	azъ	a	a	[a]
б	—	ⲃ	ⲃ	2	buky	b	b	[b]
в	2	Ⲅ	Ⲅ	3	vědi/vědě	v	v	[v]
г	3	ⲅ	ⲅ	4	glagoli/glagoli	g	g	[g]
д	4	Ⲇ	Ⲇ	5	dobro	d	d	[d]
е	5	ⲇ	ⲇ	6	jestъ/estъ	e	e	[e]
ж	—	Ⲉ	Ⲉ	7	živěte	ž	zh	[ʒ]
ѕ	6	ⲉ	ⲉ	8	(d)zělo	dz	z	[dz/zʰ]
з	7	Ⲇ	Ⲇ	9	zemlja	z	z	[z]
и	8	ⲇ	ⲇ	20	i, ižei	i	i	[i]
ѣ/і	10	Ⲉ/ⲉ	Ⲉ/ⲉ	10	iže	i	i	[i]
ѣ	—	ⲉ	ⲉ	30	gervъ/dervъ	ǵ	ǵ	[gʰ/dʰ]
к	20	Ⲋ	Ⲋ	40	kako	k	k	[k]
л	30	ⲋ	ⲋ	50	ljudoje/ljudije	l	l	[l]
м	40	Ⲍ	Ⲍ	60	myslite/myslěte	m	m	[m]
н	50	ⲍ	ⲍ	70	našъ	n	n	[n]
о	70	ⲏ	ⲏ	80	onъ	o	o	[ɔ]
п	80	Ⲑ	Ⲑ	90	pokoj	p	p	[p]
р	100	ⲑ	ⲑ	100	rъci	r	r	[r]
с	200	Ⲓ	Ⲓ	200	slovo	s	s	[s]
т	300	ⲓ	ⲓ	300	tvrdъ/tverdo	t	t	[t]
у/ѹ	400	Ⲕ	Ⲕ	400	ukъ/ikъ	u	u/ü	[u]
ф	500	ⲕ	ⲕ	500	ftъ	f	f	[f]
х	600	Ⲍ	Ⲍ	600	chěra/chera	x	kh	[χ]
ѡ/Ѣ	800	ⲍ	ⲍ	700	otъ	o	ō	[ɔ]
ц	900	Ⲏ	Ⲏ	900	ci	c	čs	[tsʰ]
ч	90	ⲏ	ⲏ	1000	črvъ	č	ch	[tʃʰ]
ш	—	Ⲑ	Ⲑ	(800)	ša	š	sh	[ʃʰ]
щ	—	ⲑ	ⲑ	(800)	štja	št	sht	[ʃʰtʰ]
ъ	—	Ⲓ/ⲓ	Ⲓ	—	jery	ʔ	ʔ	[ɔ/ə]
ы/ѣ	—	Ⲓ/ⲓ	Ⲓ/ⲓ	—	jery	y	y	[ɨ]
ѣ	—	ⲓ	ⲓ	—	jery	ʔ	ʔ	[ɨ]
ѣ	—	Ⲕ	Ⲕ	—	ěta/jata	ě	ě	[æ/e]
ю	—	ⲕ	ⲕ	—	ju	ju	iū	[ju]
ѣ	—	Ⲍ	Ⲍ	—	ja	ja	iā	[ja]
ѣ	—	ⲍ	ⲍ	—	(je)	je	iē	[je]
ѣ	900	Ⲏ	Ⲏ	—	jušъ malyj	ę	ę	[ɛ]
ѣ	—	ⲏ	ⲏ	—	jušъ malyj jotirovannyj	ję	ję	[jɛ]
ѣ	—	Ⲑ	Ⲑ	—	jušъ bolšij	q	q	[ɔ]
ѣ	—	ⲑ	ⲑ	—	jušъ bolšij jotirovannyj	jq	jq	[jɔ]
ѣ	60	Ⲓ	Ⲓ	—	ksi	ks	kš	[ks]
ѣ	700	ⲓ	ⲓ	—	psi	ps	pš	[ps]
ѣ	9	Ⲕ	Ⲕ	—	(thita)/fita	f	f	[f]
ѣ	400	ⲕ	ⲕ	—	ižica	i/v	v	[i/v]

Plate 4: Old Slavic Alphabets (Daniels & Bright 1996.348)

The Greek alphabet was the basis for new alphabets not only in the west and northeast of Greece, but it also had a profound influence on the forma-

tion of Greek-based alphabets in Anatolia: Phrygian, 7th-3rd centuries; Pamphylian and Sidetic, Lycian and Lydian, both 5th-4th centuries (Daniels & Bright 1996.281-287). Additionally, such languages as Coptic, Armenian, Georgian and Gothic received the model of their script from Greek scriptures (Daniels & Bright 1996.287-293, 356-369).

Letter		"Italic" Form		Transliteration		Sound (IPA)	Name (IPA)
				ISO	LC 1991		
А	а	<i>A</i>	<i>a</i>	a	a	[a]	a
Б	б	<i>B</i>	<i>b</i>	b	b	[b]	be
В	в	<i>B</i>	<i>v</i>	v	v	[v]	ve
Г	г	<i>Г</i>	<i>g</i>	g	g	[g]	ge
Д	д	<i>Д</i>	<i>d</i>	d	d	[d]	de
Е	е	<i>E</i>	<i>e</i>	e	e	[(j)e]	je
(Ё)	(ё) ^a	(<i>Ê</i>)	(<i>ê</i>)	ë	io	[(j)ɔ]	jɔ
Ж	ж	<i>Ж</i>	<i>zh</i>	ž	zh	[ʒ]	ʒe
З	з	<i>З</i>	<i>z</i>	z	z	[z]	ze
И	и	<i>И</i>	<i>i</i>	i	i	[i]	i
Й	й	<i>Й</i>	<i>j</i>	j	i	[j] ^b	i 'kratkojɪ 'short i'
К	к	<i>K</i>	<i>k</i>	k	k	[k]	ka
Л	л	<i>L</i>	<i>l</i>	l	l	[l]	el/el
М	м	<i>M</i>	<i>m</i>	m	m	[m]	em
Н	н	<i>N</i>	<i>n</i>	n	n	[n]	en
О	о	<i>O</i>	<i>o</i>	o	o	[ɔ]	ɔ
П	п	<i>P</i>	<i>p</i>	p	p	[p]	pe
Р	р	<i>P</i>	<i>p</i>	r	r	[r]	er
С	с	<i>C</i>	<i>c</i>	s	s	[s]	es
Т	т	<i>T</i>	<i>t</i>	t	t	[t]	tɛ
У	у	<i>У</i>	<i>y</i>	u	u	[u]	u
Ф	ф	<i>Ф</i>	<i>φ</i>	f	f	[f]	ef
Х	х	<i>X</i>	<i>x</i>	x	kh	[x]	xa
Ц	ц	<i>Ц</i>	<i>ɟ</i>	c	ts	[ts]	tse
Ч	ч	<i>Ч</i>	<i>ç</i>	č	ch	[tʃ]	tʃa
Ш	ш	<i>Ш</i>	<i>sh</i>	š	sh	[ʃ]	ʃa
Щ	щ	<i>Щ</i>	<i>sh</i>	šč	shch	[ʃtʃʲ/ʃʃʲ]	ʃtʃa/ʃʃa
Ъ	ъ	<i>Ъ</i>	<i>ʔ</i>	-	-	-	'tvɔrdij znak 'hard sign'
Ы	ы	<i>Ы</i>	<i>y</i>	y	y	i	i
Ь	ь ^c	<i>Ь</i>	<i>ʔ</i>	-	-	-	'm'ax'k'ij znak 'soft sign'
Э	э	<i>Э</i>	<i>ɛ</i>	è	é	ɛ	e
Ю	ю	<i>Ю</i>	<i>ju</i>	ju	iū	(j)u	ju
Я	я	<i>Я</i>	<i>ja</i>	ja	ia	(j)a	ja

Plate 5: Cyrillic Alphabet (Daniels & Bright 1996.351)

The most substantial impact of the Greek alphabet in Central Asia is connected with the conquest of the Achaemenid empire by Alexander the Great (d. 323 B.C.E.). This conquest included also Sogdiana, Bactria-Margiana and Gandhâra, areas that nowadays belong to Southwestern Turkestan, Afghanistan and Northern Pakistan (Karttunen 1989, 1997). Due to the colonization of these areas, large territories of Central Asia became Hellenized and by way of Graeco-Iranian interaction the use of Greek script and language spread largely².

With regard to the language of these remains, Harmatta (1994a.405-408) stated as follows: "All remains of the Greek language discovered so far in Central Asia date to the Hellenistic age and represent the *koine*, standard Hellenistic language. The Greeks of Central Asia must therefore have maintained their close relations with the Hellenistic kingdoms of the Near East until the rise of Parthia and the Roman conquest. The Greek texts found in Central Asia certainly reflect the same cultural level as was achieved in the great centres of Greek civilization", a similarly view is expressed by Fussman (1987.781): "The literary quality of the texts [i.e. the Greek versions of Aśoka's rock edicts] proves that the Greeks of Kandahar had remained in constant contacts with the Mediterranean world; this contact could only have occurred through the intermediary Hellenistic Iran". This fact might also count for the occurrence of Greek loan words in Eastern Iranian and later Turkic language, f.ex. *bor* 'wine', *nom* 'law', or *bōs* 'cotton', an opposite direction might be represented by Greek *ταῶς* /taós/ 'peacock', as none of these words can be found in the Iranian languages situated between Greek and Eastern Iranian languages. Later use of Greek in this environment is attested by the translation of some of the Sassanian inscriptions into Greek (and Parthian) (cf. f.ex. Back 1978), as well as a fragment from the Turfan collection, in which the first line of a psalter is in Greek, used as a superscription to its translation into Sogdian (Sims-Williams 1990.545).

² (i) The Greek translation of Aśoka's *Rock Edicts* XII and XIII, together with a résumé of the first Rock Edicts from *Kandahar*, (ii) stone inscriptions of *Ay Khanun* and *Takht-i Sangin*, (iii) ostraca in the treasury at *Ay Khanun*, (iv) a tax receipt from *Sangcharak* in north central Afghanistan, perhaps datable to 170 B.C.E., (v) an acrostic inscription from the *Kandahar* region in verse with Homeric allusions, and lastly (vi) inscribed potsherds at *Birkot* and *Udegram* in Swât from the 2nd and 1st c. B.C.E. Further: Callieri 1997.315-316; *Encyclopaedia Iranica* VIII/1998, 488-490.

The conquest of the Graeco-Bactrian empire first by various Iranian groups, and later by the Kuṣanas, changed this situation only to a certain extent. The Greek language was known at least up to the end of the 2nd c. C.E., as is testified by the phrase *διὰ παλαμῆδου* /*dià palamédou*/ 'by Palamedes' in one of the Bactrian inscriptions from Surkh Khotal, as also the oldest coins of the Kuṣanas contain legends in Greek.

The most important and far-reaching innovation was, however, the adaptation of the Greek script to write *Bactrian* (Plates 6 and 7).

	Typical letter forms		Likely phonetic values
	Rectangular	Cursive ²⁴	
α	Α	α	a, ā, initial ə-
β	Β	β	b, β
γ	Γ	γ	g, γ (γγ = [ŋg])
δ	Δ	δ	d
ε	Ε	ε	e (ει = [ī])
ζ	Ζ	ζ	z, ž, dž
η	Η	η	ē (final -ηιο = [-ē])
θ	Θ	θ	θ
ι	Ι	ι	y, i, ī
κ	Κ	κ	k
λ	Λ	λ	l
μ	Μ	μ	m
ν	Ν	ν	n
ο	Ο	ο	w, u, ū, o, ə, Ø
π	Π	π	p
ρ	Ρ	ρ	r
ρ	Ρ	ρ	š
σ	Σ	σ	s, ts, dž
τ	Τ	τ	t
υ	Υ	υ	h (ou = [uh] or [ū])
φ	Φ	φ	f
χ	Χ	χ	x
ω	Ω	ω	ō

Plate 6: The Graeco-Bactrian Alphabet (Sims-Williams 1989b.233)

As it is known now, Bactrian in Greek script was not only used in the Kušan-area, but, covering the Kušano-Sassanian, Hephtalite and Turkic periods, well into the time of the Arab conquest of Afghanistan. This fact is shown by two sets of administrative documents, dated to the end of the 8th century and written in Bactrian Greek and Arabic Arabic, which contain the same names of families and individuals (Sims-Williams 1999). Until the end of 1990ies the corpus of Bactrian documents in Greek script was rather limited, but from the 1990ies onwards, it has increased dramatically³. For Central Asian studies these new findings are very important, as some of the documents contain the oldest attested forms of some Turkic personal names and titles written in an alphabetic script (Sims-Williams 2000, 2002.233-235).

³ Corpus until the end of the 1990s. (i) Coins and seals: Alram 1996 (also legends in Brāhmī und Pahlavī); Alram & Klimburg-Salter 1999; Göbl 1967; Sims-Williams 1997 (with further literature). (ii.a) Inscriptions. *Surhk Khotal*: main, several smaller (Maricq 1958; Göbl 1965; Harmatta 1994b; Henning 1960, 1965a); *Dašt-e Nāvūr*: two inscriptions: one in Bactrian, Kharoṣṭhī and undeciphered script, one in Bactrian (Harmatta 1994b); *Airtam*: badly damaged (Harmatta 1986, 1994a); *Delbarjīn*: two inscriptions, one almost illegible, the other quite long (Harmatta 1994a); *Termez*: two inscriptions; *Kara-Tepe*: several graffiti from Buddhist cave-monastery (Mukherjee 1971); Indus valley: 10 graffiti. (ii.b) Inscriptions (late 9th c.). *Jaghatu*: one Indian/Bactrian, the other incomprehensible; *Uruzgan*; *Tochi Valley* (Sims-Williams 1999). (iii) Manuscripts. *Lou-lan* (1), *Qocho* (3), *Toyoc* (4), *Yar-qoto* (2); Buddhist or Manichaean. (iv) Zusammenfassende Arbeiten: Davary 1982; *Encyclopaedia Iranica* III, 1989.339ff; Gershevitch 1967, 1983; Sims-Williams 1989a, 2002, 2004. (v) Bactrian text in Manichaean script (Gershevitch 1984, 1987; Sims-Williams 1989a).

New findings. (i) About 150 documents: legal, economic; letters, Bud. texts, ⁺4th-8th c. (Sims-Williams 2000, 2006-07). (ii) *Rabatak*-inscription, first years of Kaniška (Fussman 1998, Sims-Williams & Cribb 1995/96). (iii) *Tang-i Safedak* inscription, ⁺714 (Sims-Williams 2006-07). (iv) *Manumission*, ⁺479 (Sims-Williams 1997/98). (v) inscriptions (Callieri 1997.308-312).

Fig. 1. The Bactrian document I 623001 before removal of the seals.

Plate 7: A Bactrian Deed of Manumission before removal of the seals (Sims-Williams 1997-98)

In a Turkic environment Greek has been used only occasionally. Examples are the inscription on a little bowl from Nagy-Szent-Miklós in Hungary, or the proto-Bulgarian documents from Bulgaria and Romania (Erdal 1988; Beševliev 1963; Pritsak 1981a-b). In modern times some Turkish speaking groups in Cyprus and Turkey have been using Greek letters (Georgiou-Scharlipp, K. & W.-E. Scharlipp 1998; Scharlipp 1998, 1999), additionally some Qipčaq-speaking groups have been using Armenian, going itself back to a Greek scripture, as a medium of writing (*Philologiae Turcicae Fundamenta* I.801-819; Schütz 1998; Tryjarski 1968-1972, 1985d).

LETTER		NAME	PRONUN- CIATION	TRANSLITERATION ^a		NUMERICAL VALUE
<i>Capital</i>	<i>Minuscule</i>			<i>H-M</i>	<i>LC</i>	
Ա	ա	ayb	[a]	a	a	1
Բ	բ	ben	[b]	b	b (p)	2
Գ	գ	gim	[g]	g	g (k)	3
Դ	դ	da	[d]	d	d (t)	4
Ե	ե	eč'	[jɛ-, -ɛ-]	e	e, y ^b	5
Զ	զ	za	[z]	z	z	6
Է	է	ē	[e]	ē	ē	7
Ը	ը	ət'	[ɔ]	ə	ē	8
Թ	թ	t'o	[t']	t'	t'	9
Ժ	ժ	žē	[ʒ]	ž	zh ^c	10
Ի	ի	ini	[i]	i	i	20
Լ	լ	liwn	[l]	l	l	30
Խ	խ	xē	[x]	x	kh ^c	40
Ճ	ճ	ca	[ts]	c	ts ^c (dz)	50
Կ	կ	ken	[k]	k	k (g)	60
Հ	հ	ho	[h]	h	h	70
Ձ	ձ	ja	[dz]	j	dz ^c (ts)	80
Ղ	ղ	lat[	[ʎ]	l	gh ^c	90
Ճ	ճ	čē	[ʃ]	č	ch (j)	100
Մ	մ	men	[m]	m	m	200
Ի	յ	yi	[h-, -j-]	y	y, h ^d	300
Ն	ն	nu	[n]	n	n	400
Շ	շ	ša	[ʃ]	š	sh ^c	500
Ո	ո	o	[vo-, -o-]	o	o	600
Չ	չ	č'a	[ʃ']	č'	ch'	700
Պ	պ	pē	[p]	p	p (b)	800
Ջ	ճ	jē	[dʒ]	j	j (ch)	900
Բ	բ	ra	[r]	r	r	1,000
Ս	ս	sē	[s]	s	s	2,000
Վ	վ	vew	[v]	v	v	3,000
Տ	տ	tiwn	[t]	t	t (d)	4,000
Ր	ր	rē	[ɹ]	r	r	5,000
Զ	զ	e'o	[ts']	c'	ts'	6,000
Ի	ի	hiwn	[v, w]	w	w	7,000
Փ	փ	p'iwr	[p']	p'	p'	8,000
Գ	գ	k'ē	[k']	k'	k'	9,000
Ա	ա	u	[u]	u	u	—
Օ	օ	ō	[o]	ō	ō	—
Ֆ	ֆ	fē	[f]	f	f	—

Plate 8: The Armenian alphabet (Daniels & Bright 1996:358)

Table 3
FROM ARAMAIC TO MIDDLE IRANIAN

	Official Aramaic						Inscriptions				
	Hebrew	Arabic	Aramaic	Persepolis	W. Asia (Dascyleion)	E. Asia (Kandahar)	Nisa	Parthian	Sasanian	Psalter	Book Pahlavi (K43)
ʾ	א	ا	Ⲁ	𐎠	𐎡	𐎣	𐎤	𐎥	𐎦	𐎧	𐎨
b	ב	ب	Ⲃ	𐎢	𐎣	𐎥	𐎦	𐎧	𐎨	𐎩	𐎪
g	ג	ج	Ⲅ	𐎤	𐎥	𐎧	𐎨	𐎩	𐎪	𐎫	𐎬
d	ד	د	Ⲇ	𐎦	𐎧	𐎨	𐎩	𐎪	𐎫	𐎬	𐎭
h	ה	ه	Ⲉ	𐎨	𐎩	𐎪	𐎫	𐎬	𐎭	𐎮	𐎯
w	ו	و	Ⲋ	𐎪	𐎫	𐎬	𐎭	𐎮	𐎯	𐎰	𐎱
z	ז	ز	Ⲍ	𐎬	𐎭	𐎮	𐎯	𐎰	𐎱	𐎲	𐎳
ḥ	ח	ح	Ⲏ	𐎮	𐎯	𐎰	𐎱	𐎲	𐎳	𐎴	𐎵
ṭ	ט	ط	Ⲑ	𐎰	𐎱	𐎲	𐎳	𐎴	𐎵	𐎶	𐎷
y	י	ي	Ⲓ	𐎲	𐎳	𐎴	𐎵	𐎶	𐎷	𐎸	𐎹
k	כ	ك	Ⲕ	𐎴	𐎵	𐎶	𐎷	𐎸	𐎹	𐎺	𐎻
l	ל	ل	Ⲗ	𐎶	𐎷	𐎸	𐎹	𐎺	𐎻	𐎼	𐎽
m	מ	م	Ⲙ	𐎸	𐎹	𐎺	𐎻	𐎼	𐎽	𐎾	𐎿
n	נ	ن	Ⲛ	𐎺	𐎻	𐎼	𐎽	𐎾	𐎿	𐏀	𐏁
s	ס	س	Ⲝ	𐎼	𐎽	𐎾	𐎿	𐏀	𐏁	𐏂	𐏃
c	צ	ع	Ⲟ	𐎾	𐎿	𐏀	𐏁	𐏂	𐏃	𐏄	𐏅
p	פ	ف	Ⲡ	𐎿	𐏀	𐏁	𐏂	𐏃	𐏄	𐏅	𐏆
ṣ	צ	ص	Ⲣ	𐏀	𐏁	𐏂	𐏃	𐏄	𐏅	𐏆	𐏇
q	ק	ق	ⲣ	𐏁	𐏂	𐏃	𐏄	𐏅	𐏆	𐏇	𐏈
r	ר	ر	Ⲥ	𐏂	𐏃	𐏄	𐏅	𐏆	𐏇	𐏈	𐏉
š	ש	ش	Ⲧ	𐏃	𐏄	𐏅	𐏆	𐏇	𐏈	𐏉	𐏊
t	ת	ت	Ⲩ	𐏄	𐏅	𐏆	𐏇	𐏈	𐏉	𐏊	𐏋

(78)

Plate 10: Variants of the Aramaic alphabet (*Encyclopaedia Iranica* II/1978.255)

The second line of scripts to be followed, and the one of outermost importance for Central Asia, starts with *Aramaic*, another offspring of Phoenician (Plate 8; *Encyclopaedia Iranica* VIII/1998.481-488).

In southern Anatolia and northern Mesopotamia, Aramaic speakers had used the Phoenician script in the ninth and eighth centuries B.C.E. A distinctive Aramaic script developed by the mid-eighth century, and slightly later, around 700, Aramaic had developed into the most important language of the area. This fact was also recognized by the rulers of the Achaemenid empire (549-330 B.C.E.), as they not only confirmed the position of Aramaic, but moreover adopted the language as their official language⁴.

⁴ The major literary remains of Official Aramaic are: (i) the Elephantine papyri and leather documents from Egypt (mostly datable to the 5th century B.C.E.), including the archives of a Jewish military colony (most of the documents are, however, sales, marriage, and other documents as well as legal briefs), a part of the Aḥiqar story (kind of wisdom literature), and large fragments of an Aramaic version of the Bīsūtūn inscription, cf. also Sims-Williams, *BSOAS* 44/1981.1-7; (ii) a papyrus find consisting of private letters from northern Egypt; (iii) a group of leather documents dealing with the administration of the Egyptian domains of satraps and royal prince Aršāma; (iv) formulaic inscriptions on fragments of stone mortars from Persepolis; (v) a stela from Daskyleion in northwest Anatolia; (vi) a trilingual (Greek, Lycian, Aramaic) inscription from southwest Anatolia; (vii) a number of inscriptions on rock, metal objects, pottery and parchment in faulty bureaucratic Aramaic; (viii) six rock and pillar inscriptions from the time of Aśoka: (a) Pakistan: pillar edict of Taxila, (b) Afghanistan: stone inscription from Pul-i Darunta, the rock edict of Kandahar, the second inscription from Kandahar, the first and second rock inscription from Laghman; (ix) an ostrakon from Ay Khanun; (x) nearly fifty documents from Afghanistan (*Encyclopaedia Iranica* II/1987.251-252, Harmatta 1994a.399-402, Daniels & Bright 1996.516-517, Sims-Williams 2006-07.5).

Plate 11: Aramaic inscription from Taxila (Humbach 1969)

The fall of the Achaemenid empire did not alter the position of Aramaic, but its position remained unchanged until around the middle of the third century B.C.E., when a breakdown of the *Imperial Aramaic script*, resulting in the formation of a number of new scripts, is visible. Besides the branch of the modern Hebrew script that had split off from the Aramaic script already in the middle of the fifth century B.C.E., at this point started a transformation that amounted to the constitution of the branches of (i) the Middle Iranian, (ii) through Edessan, of the Syriac, and (iii) through Nabatean, of the Classical Arabic scripts.

The *Hebrew script* (Plate 13) has been used in Central Asia only occasionally, although a continuity can be established for the 8th to 13th century for the region of Northern Afghanistan, southwest Eastern Turkestan and the Indus valley. Further early evidence comes from the territory of the Khazars, Dunhuang and Merv. The language of the documents written with Hebrew letters is mostly an early form of modern Persian, only the documents from Dunhuang, Merv, the Indus valley and those connected with the Khazars are in Hebrew language (Plate 12).

9. Manuscript Cambridge T-S Misc. 35.38 (Schechter text), folios 1 recto-a verso (true size). Courtesy of the Syndics of Cambridge University Library.

a. Folio 1 recto

Plate 12: First page of a letter, sent by an anonymous Jew of Khazaria to Ḥasdaï ibn Shaprūt (Golb & Pritsak 1982.97)

The language of the Judaeo-Persian literature of the 14th to the 18th centuries is generally free from dialectical characteristics, but the literary and exegetic texts composed in Bukhârâ from the 17th to the 19th centuries bear characteristics that are very close to the modern literary language of the Tajiks (Lazard, *Encyclopaedia of Islam* IV/1978, 308-313; *Encyclopaedia Judaica* 10, 430-440; Rybatzki forthcoming (a); Tremblay 2001.141:239, 161-162:266). In a modern environment, only the Turkic Karaims and the Caucasian Tats have been using Hebrew letters to write their language (Allworth 1971.321, 365).

TABLE 46.1: *Old Hebrew and Jewish Scripts*¹¹

Transliteration	Ca. 600 B.C.E.	Ca. 125 B.C.E.	Modern
a	א	א	א
b	ב	ב	ב
g	ג	ג	ג
d	ד	ד	ד
h	ה	ה	ה
w	ו	ו	ו
z	ז	ז	ז
h	ח	ח	ח
t	ט	ט	ט
y	י	י	י
k	כ	כ ך	כ ך
l	ל	ל	ל
m	מ	מ ך	מ ך
n	נ	נ ך	נ ך
s	ס	ס	ס
e	ע	ע	ע
p	פ	פ	פ ף
s	צ	צ	צ ץ
q	ק	ק	ק
r	ר	ר	ר
s	ש	ש	ש
t	ת	ת	ת

After the middle of the third century B.C.E., the Imperial Aramaic script evolved slowly into *Middle Iranian scripts* (*Encyclopaedia Iranica* II.255; Henning 1958.30-72; Sundermann 1985a). For the *Early Parthian* period (2nd-1st c. B.C.E.) there exist a number of inscriptions, but due to the great number of heterograms, one can only presume that the underlying Iranian language is Parthian. By the 2nd c. C.E. the official *Parthian script* had reached its standard form (Plate 14)⁵. It was in use until the end of the 3rd century (Paikuli inscription from 293).

The Persian variant of the Aramaic script evolved in southern Iran and became the official script of the Sassanian empire (224-651) for writing *Middle Persian* in the 3rd century. It remained unchanged as a monumental script until the 5th century. A variant of this script, used for writing on paper, is the *Psalter script*⁶. The Psalter script developed through a simplified epigraphic variant, called *Early Cursive Pahlavi*, into the (*Book*) *Pahlavi script*, used from the 5th c. onwards at the latest (Plate 14). It was used until the early Islamic period⁷. In Central Asia the Pahlavi script was occasionally also used to write Uigur (BBAW 2007.9).

⁵ The secular remains of the Parthian language consist of inscriptions, documents on ostraca and parchment, coins, as well as graffiti (Dura-Europos and Indus valley) and a letter (Dura-Europos), cf. Daniels & Bright 1996.517; Diakonoff & Livshits 1976-77; Gignoux 1972.42-68; Sundermann 1979, 1989b.114-121. The secular Parthian text corpus is largely exceeded by the fragments written in Manichaean script from Turfan, which belong to the Sassanian and post-Sassanian periods (see below). A general overview, covering the pre-Islamic Iranian languages and literature is presented in Emmerick 2002 (with further literature).

⁶ Known only from one fragment of the Psalms of David from the Turfan collection; according to different authorities written sometimes between the 4th and 8th centuries (Durkin-Meisterernst 2006).

⁷ The Middle Persian corpus consists of secular and Manichaean documents (see below). Secular documents, include mostly inscriptions, graffiti, coins, seals, and gems, economical and legal documents on parchment, clay or papyri are nearly unattested. This corpus stems mostly from the central areas of the Sassanian empire, the most remote attestations are from Istanbul, Xi'an in China (a bilingual Chinese-Pahlavi inscription), the Indus valley and South India. Cf. Bogoliubov 1974; Brunner 1973; Callieri 1997.307; Gignoux 1972.8-39, 1986, 1995; Humbach 1988; Schindel 2004a-B; Sundermann 1979, 1985.107, 1989c.140-142; Yamauchi 1993 (with further literature).

TABLE 48.1: Main West Iranian Scripts Developed from Aramaic

Aramaic	Early Parthian (Nisa)	Parthian inscr's	Principal Phonetic Values (Parthian)	Middle Persian inscr's	Psalter	Early Cursive Pahlavi	Book Pahlavi	Principal Phonetic Values (MPers.)
ʾ	𐭪	𐭪	a, ā	𐭪	𐭪	𐭪	𐭪	a, ā
b	𐭫	𐭫	b, w	𐭫	𐭫	𐭫	𐭫	b, w
g	𐭬	𐭬	g, γ	𐭬	𐭬		𐭬 𐭬 𐭬	g, γ
d	𐭭 = ʿ, r	𐭭	d, ḏ	𐭭	𐭭	𐭭	𐭭 𐭭 𐭭	d, y
h (h)	𐭮	𐭮		𐭮	𐭮		𐭮	
w	𐭯	𐭯	w, ḏ, ū	2 = ʿ, r	1 = ʿ, r	1	1	w, ḏ, ū
z	𐭰	𐭰	z, ž	𐭰	𐭰		𐭰	z
ḥ (h)	𐭱	𐭱	h, x	𐭱	𐭱	𐭱	𐭱	h, x
l	𐭲	𐭲		𐭲				
y	𐭳	𐭳	y, ē, ī	𐭳	𐭳	𐭳	𐭳 𐭳 𐭳	y, ē, ī, j
k	𐭴	𐭴	k, g	𐭴	𐭴	𐭴	𐭴	k, g
l (ḏ)	𐭵	𐭵	l	𐭵	𐭵	𐭵	𐭵	l, r
m	𐭶	𐭶	m	𐭶	𐭶	𐭶	𐭶	m
n	𐭷	𐭷	n	𐭷	𐭷	𐭷	𐭷	n
s	𐭸	𐭸	s	𐭸	𐭸	𐭸	𐭸 𐭸	s, h
ʿ	𐭹 = d, r	𐭹 = r		2 = w, r	1 = w, r	1	1	Ø
p	𐭺	𐭺	p, b	𐭺	𐭺	𐭺 𐭺	𐭺	p, b, f
š (c)		𐭻	š	𐭻	𐭻	𐭻	𐭻 𐭻	š, j, z
q	𐭼	𐭼		𐭼	𐭼	𐭼	𐭼	
r	𐭽 = d, ʿ	𐭽 = ʿ	r	2 = w, ʿ	1 = w, ʿ	1	1	r
š	𐭾	𐭾	š, ž	𐭾	𐭾	𐭾	𐭾	š
t	𐭿	𐭿	t, d	𐭿	𐭿	𐭿	𐭿	t, d

The later *Avestan script* (or *Pâzand*) is a compound script based on the Psalter and Book Pahlavi scripts (Plate 15; Daniels & Bright 1996.517; Sundermann 1989c.142-143).

The Persian variant of the Aramaic script evolved in southern Iran and became the official script of the Sassanian empire (224-651) for writing *Middle Persian* in the 3rd century. It remained unchanged as a monumental script until the 5th century. A variant of this script, used for writing on paper, is the *Psalter script*⁸. The Psalter script developed through a simplified epigraphic variant, called *Early Cursive Pahlavi*, into the (*Book*) *Pahlavi script*, used from the 5th c. onwards at the latest (Plate 14). It was used until the early Islamic period⁹. In Central Asia the Pahlavi script was occasionally also used to write Uigur (BBAW 2007.9).

The later *Avestan script* (or *Pâzand*) is a compound script based on the Psalter and Book Pahlavi scripts (Plate 15; Daniels & Bright 1996.517; Sundermann 1989c.142-143).

⁸ Known only from one fragment of the Psalms of David from the Turfan collection; according to different authorities written sometimes between the 4th and 8th centuries (Durkin-Meisterernst 2006).

⁹ The Middle Persian corpus consists of secular and Manichaean documents (see below). Secular documents, include mostly inscriptions, graffiti, coins, seals, and gems, economical and legal documents on parchment, clay or papyri are nearly unattested. This corpus stems mostly from the central areas of the Sassanian empire, the most remote attestations are from Istanbul, Xi'an in China (a bilingual Chinese-Pahlavi inscription), the Indus valley and South India. Cf. Bogoliubov 1974; Brunner 1973; Callieri 1997.307; Gignoux 1972.8-39, 1986, 1995; Humbach 1988; Schindler 2004a-B; Sundermann 1979, 1985.107, 1989c.140-142; Yamauchi 1993 (with further literature).

TABLE 48.7: *Avestan Alphabet*

𐬀	a	𐬁	ā	𐬂	ā	𐬃	ā	𐬄	ā ^a	𐬅	ā ⁿ
𐬆	i	𐬇	ī	𐬈	e	𐬉	ē	𐬊	o	𐬋	ō
𐬌	u	𐬍	ū	𐬎	o	𐬏	ō				
𐬐	b	𐬑	β	𐬒	p	𐬓	f		𐬔, 𐬕	m, m ^b	
𐬖	d	𐬗	δ	𐬘	t	𐬙	θ	𐬚, 𐬛	l ^c	𐬜	n
𐬝	g, g ^d	𐬞	γ	𐬟	k	𐬠	x	𐬡	h	𐬢	ŋ
𐬣	j			𐬤	c					𐬥, 𐬦	n ^e
𐬧	Y ^{f, g}	𐬨	y ^{f, g}			𐬩	χ ^h			𐬪	ŋ ^h
𐬬	Y ^{l, g}					𐬭	χ ^{v, h}			𐬮	ŋ ^{v, h}
𐬯	r									𐬰	ŋ ^j
𐬱	s	𐬲, s	z	𐬳	š	𐬴	ž	𐬵	š, k, l	𐬶	š, l, m

Plate 15: Avestan Alphabet (Daniels & Bright 1996.527)

The *Chwarezmian script*, attested only by a few fragments that clearly show the script's heterographic character being close to Parthian on one side, and Sogdian on the other¹⁰. The earliest documents written in this script come from the 3rd century, and it was not until the 11th century that the script was replaced by the Arabic one (MacKenzie 1970-72; Henning 1965b; Sundermann 1985a.108).

The *Sogdian script* (Plate 16; Gershevitch 1961.1-9; Gauthiot 1911), derived either from Imperial Aramaic and/or the Parthian, or the Chwarezmian script, is known in three principal forms.

¹⁰ Perhaps this is the missing link between Parthian and Sogdian, in this case the development would have been Imperial Aramaic > Parthian > Chwarezmian > Sogdian.

TABLE 48.2: *Main East Iranian Scripts Developed from Aramaic*

Aramaic	Sogdian Ancient Letters	Sogdian sutra script	Manichean Sogdian	Christian Sogdian	Principal Phonetic Values (Sogdian)
ʾ	𐭪	𐭪, 𐭫	𐭪	𐭪, 𐭫	a, ā
b	𐭬	𐭬, 𐭭	𐭬	𐭬	b, β
(β)			𐭬		β
g	𐭮	𐭮	𐭮	𐭮	g, γ
(γ)			𐭮	𐭮	γ
d	𐭯		𐭯	𐭯	d, δ
h (h)	𐭰	𐭰	𐭰	𐭰	a, Ø
w	𐭱	𐭱, 𐭲	𐭱	𐭱	w, ō, ū
z	𐭲	𐭲	𐭲	𐭲	z
(j)			𐭲		z
(ž)			𐭲	𐭲	ž
h (h)	𐭳, 𐭴	𐭳, 𐭴	𐭳	𐭳	γ, x, h
t			𐭴	𐭴	t
y	𐭵	𐭵, 𐭶	𐭵	𐭵	y, ē, ī
k	𐭶	𐭶, 𐭷	𐭶	𐭶	k
(x)			𐭶	𐭶	x
l (δ)	𐭷	𐭷, 𐭸	𐭷	𐭷	δ
m	𐭸	𐭸, 𐭹	𐭸	𐭸	m
n	𐭹	𐭹, 𐭺	𐭹	𐭹	n
s	𐭺	𐭺, 𐭻	𐭺	𐭺	s
ʿ	𐭻	𐭻, 𐭼	𐭻	𐭻	Ø
p	𐭼	𐭼	𐭼	𐭼	p
(f)			𐭼	𐭼	f
š (c)	𐭽	𐭽	𐭽	𐭽	č, j
q			𐭽	𐭽	k
r	𐭾	𐭾, 𐭿	𐭾	𐭾	r
š	𐭿	𐭿, 𐮀	𐭿	𐭿	š
t	𐮀	𐮀, 𐮁	𐮀	𐮀	t, θ

Plate 16: Main East Iranian scripts developed from Aramaic (Daniels & Bright 1996.519)

(i) The *archaic script*, here most of the letters are distinct and do not change shape when joined¹¹. (ii) The *formal* or *sûtra script* used chiefly, but not exclusively, for Buddhist texts, and (iii) the *cursive script*, with various local sub-types (Plate 16)¹². The Sogdian script was not only used to write Sogdian, but also Parthian, Middle Persian, Uigur and Chinese (BBAW 2007.9).

In the Old Turkic environment of Central Asia, the oldest known written document, the Bugut stela from the end of the 6th century, is composed in Sogdian Sogdian and Brâhmî Sanskrit. Sogdian Sogdian is further attested in the bilingual inscription from Sevrey and the trilingual inscription from Qara-qorum, both from the 8th century (cf. Note 10).

The first known written document in Old Turkic, the inscription from Cojr from the very end of the 7th century (Sertkaya 1998), uses a script that is called *Runic* or *Runiform*, due to its resemblance to the runes known from Northern Europe (Plates 17, 18; Thomsen 1896)¹³.

¹¹ Examples of this script are known from coins, the so-called 'Ancient Letters' from Dunhuang (early 4th c.), and short inscriptions from the Indus valley and (Reichelt 1931; Sims-Williams 1987, 1989e, 1992).

¹² For various Buddhist texts cf. Benveniste 1940; Hansen 1964, 1968; Kudara & Sundermann 1988-98; MacKenzie 1970, 1976; Utz 1980; Yoshida 1986. Among the secular documents, the most important are the royal archives discovered at Mount Mug, inscriptions from Kirghizistan and Ladakh, the Bugut stela, the Sogdian parts of the inscriptions from Qara-qorum and Sevrey, a fragment of the story of Rustam, a view medical fragments, a magical text (Benveniste 1940; Callieri 1997.313-314; Dresden 1983; Hansen 1930; Livšic 1962; Sims-Williams 1976; 1981a; 1989d.174-175, 177; 1990b [1992]; 1993, 1996; Sundermann 1996; Vohra 1994; Yoshida & Moriyasu 1990, 1999; Yoshida, Moriyasu & Katayama 1999), and some late documents from Dunhuang that show a strong linguistic impact from Turkic (Sims-Williams & Hamilton 1991). For Manichaean and Nestorian documents (see below).

¹³ The literary remains in Runic script date from the 7th to the 9th/10th centuries. Besides the royal inscriptions from Mongolia, there is a quite extensive, although often fragmentary corpus, of short inscriptions from Southern Siberia and Western Turkestan (Aalto 1991; Bazin 1964; Berta 2004; Erdal 1993a, 2002; Kempf 2004; Kormušin 1997; Moriyasu 1997; Moriyasu & Ochir 1999; Tekin 1968; Vasil'ev 1983a-b). From Turfan comes a set of very fragmentary texts written on paper, from Dunhuang comes a letter as well as the famous *Īrq bitig* and some inscriptions, and lastly, from Miran stem two inventory lists. All these last documents are written on paper (Hamilton & Bazin 1972; Sertkaya 1985; Tekin 1993; Thomsen 1912).

TABLE 49.1: *The Runiform Script of the Ancient Turks*

𐰀	a/e	𐰁	n ¹
𐰂	ĩ/i/ẽ	𐰃	n ²
𐰄	č̣ (Yenisei)	𐰅	<u>ñ</u>
𐰆	o/u	𐰇	<u>ñč</u>
𐰈	ö/ü	𐰉	ñ
𐰊	b ¹	𐰋	ng (ń)
𐰌	b ²	𐰍	p
𐰎	ɣ	𐰏	č̣
𐰐	g	𐰑	č̣ ⁱ
𐰒	d ¹	𐰓	q
𐰔	d ²	𐰕	q ⁱ
𐰖	z	𐰗	q ^o
𐰘	y ¹	𐰙	r ¹
𐰚	y ²	𐰛	r ²
𐰜	k	𐰝	s ¹
𐰞	k ^o	𐰟	s ²
𐰠	l ¹	𐰡, 𐰢	ṣ̌ (or s ² = ṣ̌)
𐰣	l ²	𐰤	t ¹
𐰥	<u>l</u>	𐰦	t ²
𐰧	m	𐰨	word/phrase end marker

Plate 17: The Old Turkic Runic alphabet (Daniels & Bright 1996.537)

Different researchers have tried to find an origin for this script in the Parthian, Greek, Sogdian or even Aramaic scripts (cf. f.ex. Clauson 1970a; Daniels & Bright 1996.536-539; Pritsak 1980; Róna-Tas 1987, 1991, 1998; Sundermann 1985a.109; Tryjarski 1985a, 1997). But, taken into account that there existed variants of the Runic script that predate the Old Turkic runes, f. ex. the objects with Runic-like letters found in Hungary and generally attributed to the Avars (Róna-Tas 1990, Vásáry 1971), or a little wooden stick from the valley of Talas (Ščerbak 1995a), and further the existence of various Runic-like alphabets in Eastern Europe and western Eurasia (f.ex. Kljastornyj & Vásáry 1987; Kyzlasov 1994, Németh 1971; Ščerbak 1962; Róna-Tas 1976, 1988; various articles of Tryjarski, among others 1985b-c, 1994, 1999; Vasil'ev 1994, 2005), I'm inclined to consider the Runic alphabet basically an autochthonous creation, although the idea, as well as

the shape of one or the other letter might have been influenced by surrounding alphabets. Whatever the truth, it should be remembered that the phonological values of the letters, fitting perfectly well with the Old Turkic phonological system, could have only been invented by someone, Turk or foreigner, with a very deep knowledge of the language.

Plate 18: First page of the Old Turkic *İrğ bitig* (Thomsen 1912)

In some fragments, the Runic script is used to write Parthian and Middle Persian glosses (BBAW 2007.9).

Sometimes around the 9th century, Uigurs started to use the Sogdian script to write their own language. The oldest evidence for this process might be represented by the short inscription from Ulaangom (Ščerbak 1995b; Zieme 1986), or some Buddhist fragments that still use the Sogdian script (Fedakar 1991, 1994a-b, 1996). However, as stated by Sims-Williams (1981b.359), “it is not necessary to assume that the Sogdian script was consciously adapted for writing Turkish. One should rather see the Uyghur script as a natural development of the Sogdian”. It is now generally accepted that in the

development of the *Uigur script* (Plates 19-21) four different styles, corresponding to four different periods, have to be differentiated as first suggested by Moriyasu (2004; Plate 21). However, when judging the differences in style one should not tend to forget such matters as personality of the scribe, personal style, writing materials, or content of the text. Besides writing Uigur, the script has been also employed to record Chinese and Tibetan (Barat 1996; BBAW 2007.9; Csongor 1952, 1954, 1960; Kara 1983, 1991; Raschmann & Takata 1993; Shôgaito 2003, 2004; Zieme 1996b).

TABLE 49.2: *Uyghur Script*^a

Name ^b	Uyghur	Initial	Medial	Final	Separate	Ligatures	Uyghur
'aleph	e/vowel initial	◀	▶	└	└	└└	ka/e
	a/e	◀	▶	└	└	└└	pa/e
beth	w/v	◀	▶	└	└	└└	
gimel	γ	◀	▶	└	└	└└	
waw	o/u	◀	▶	└	└	└└	
waw+yodh	ō/ū	◀	▶	└	└	└└	ko/u/ō/ū
	o/u/ō/ū ^c	◀	▶	└	└	└└	po/uō/ū
zain	z	◀	▶	└	└	└└	
marked z	z	◀	▶	└	└	└└	
heth	x	◀	▶	└	└	└└	
2-dotted	q	◀	▶	└	└	└└	
yodh	y	◀	▶	└	└	└└	ki/i
		◀	▶	└	└	└└	pi/i
kaph	k/g	◀	▶	└	└	└└	
lamedh	d/ð	◀	▶	└	└	└└	
mem	m	◀	▶	└	└	└└	ml
nun	n	◀	▶	└	└	└└	
pe	b/p	◀	▶	└	└	└└	
tsadi	č	◀	▶	└	└	└└	
resh	r	◀	▶	└	└	└└	
shin	s	◀	▶	└	└	└└	
marked s	š	◀	▶	└	└	└└	
tau	t	◀	▶	└	└	└└	
hooked r	l	◀	▶	└	└	└└	

a. Diacritics are often omitted. Some Uyghur alphabets have shin for samekh before pe; marked z, final m, and final q are added after hooked resh.

b. Hebrew name for the ancestral Aramaic letter.

c. In syllables other than the first.

Plate 19: The Uigur alphabet (Daniels & Bright 1996.540)

Plate 20: An Uigur sale contract (Yamada 1993, Tafel 4)

The Uigur script was in use uninterruptedly until the end of the 15th century, being replaced by Arabic at this point¹⁴. However, this was not the end of its use as a copy of the *Golden Beam sūtra* (Uig. *Altun yaruq sudur*, Skt. *Suvarṇaprabhāsa sūtra*) in Uigur script was copied as late as 1687 during the reign of the Qing emperor Kangxi (Elverskog 1997.65-72; Zieme 1996a).

After the defeat of the Naiman in 1204, Cinggis qan ordered the adviser of Tayang qan, Tatatunga, to instruct members of the Imperial family in the art of writing. As far as can be understood, Tatatunga was not responsible for the introduction of writing among the Mongols, but it seems that the Mongols had received a written language already earlier from one of the surrounding nations (Brose 2005).

¹⁴ For the Uigur script see Le Coq 1918; Moriyasu 2004; Oki 1996. The Uigur Buddhist literature is summarized in Elverskog 1997, Laut 1986, and Zieme 1992; different kinds of secular documents are treated in Matsui 2004; Raschmann 2007; inscriptions and graffiti have been examined by Franke 2003; Geng 1986; Geng & Hamilton 1981; Hamilton & Niu 1998; Kara 1976; for various kinds of religious and secular popular literature cf. f.ex. Laut & Zieme 1990; Molnár 1994; Molnár & Zieme 1989; Rachmati 1930, 1932, 1937; Tezcan & Zieme 1971, 1994; Tuguševa 1996; Zieme 1975b, 1985, 1991a-b, 1993, 2002, 2005a-b; for the Uigur Manichaean and Nestorian literary remains see below. For the content and background of the various collections of old documents from Turfan and Dunhuang see: Adam et alii 2000; BBAW 2007; Gabain 1964a-b, 1973; Hopkirk 1984; Sundermann 2002; Whitfield 1999, 2004; Yakup 2003.

Mongol. Value	Initial	Medial	Final	Separate	Miscellaneous Mongol. Value
a	ᠠ		ᠡ	ᠢ	
e	ᠢ	ᠣ	ᠤ	ᠥ	ba/e k/ga/c
i (yodh)	ᠤ	ᠥ	ᠦ	ᠨ	bi k/pi
o/u (waw)	ᠨ	ᠬ	ᠭ	ᠭ	
o/u=waw+yodh	ᠨ	ᠬ	ᠭ	ᠭ	
in non-1st syll.		ᠬ	ᠭ		ba/u k/po/w
n before vowel	ᠨ	ᠬ	ᠭ		
n syll./wd. final	ᠨ	ᠬ	ᠭ	ᠨ	
q	ᠨ	ᠬ	ᠭ	ᠨ	
γ before vowel	ᠨ	ᠬ	ᠭ	ᠨ	
γ syll./wd. final	ᠨ	ᠬ	ᠭ	ᠨ	
b	ᠨ	ᠬ	ᠭ	ᠨ	
s	ᠨ	ᠬ	ᠭ	ᠨ	
s final (Uyg. z)	ᠨ	ᠬ	ᠭ	ᠨ	
t/d (taw)	ᠨ	ᠬ	ᠭ	ᠨ	
᠋ᠠ (lamedh)	ᠨ	ᠬ	ᠭ	ᠨ	
l	ᠨ	ᠬ	ᠭ	ᠨ	Mongrol
m	ᠨ	ᠬ	ᠭ	ᠨ	
᠋ᠢ	ᠨ	ᠬ	ᠭ	ᠨ	ml
j/y (medial: top j, bottom y)	ᠨ	ᠬ	ᠭ	ᠨ	ja
k/g	ᠨ	ᠬ	ᠭ	ᠨ	
r	ᠨ	ᠬ	ᠭ	ᠨ	
w/v	ᠨ	ᠬ	ᠭ	ᠨ	
h	ᠨ	ᠬ	ᠭ	ᠨ	
p	ᠨ	ᠬ	ᠭ	ᠨ	
f	ᠨ	ᠬ	ᠭ	ᠨ	

Plate 22: The Classical Uigur-Mongol alphabet (Daniels & Bright 1996.546)

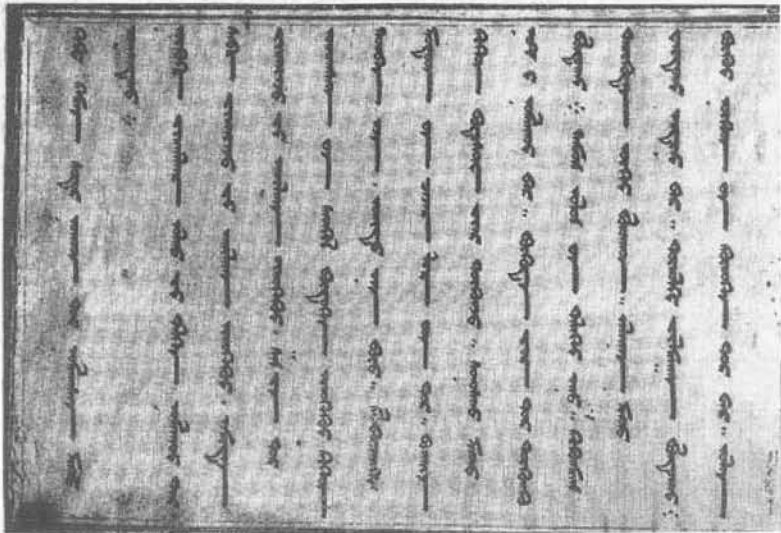

Plate 23: Folio 157r from the Middle Mongolian *Bodhicaryâvatâra* (Cleaves 1954)

This *Uigur-Mongol script* (Plates 22-23) is, with only slight modification, still used among the Mongolic people of Inner Mongolia and Manchuria (Kara 2005), it has further been used to write Tungusic languages such as Manchu and Ewenki (Kara 2006; Melles 1975-76; Pang & Stary 1998; Weiers 1999). Among the Mongols of the Mongolian Republic the script was in use until 1946, when it was replaced by the Cyrillic script. Nowadays attempts are made to re-elaborate the old Uigur-Mongol script (Grivelet 1998, 1999)¹⁵.

During the 800 years of its history, there have been only two successful attempts to reform the Uigur-Mongol script. The first occurred in 1632, when Dahai created the "alphabet with dots and circles" for writing *Manchu* (Plates 24-25; Ligeti 1952.235-302; Pang 1999; Stary 2007; Weiers 1998, 2001, 2002)¹⁶.

¹⁵ Different old and new scripts in use among the Mongols are described f.ex. in Bosson 1995, Kara 2005, Saitô 2003, Taube 1987; Weiers 1986a. For the Middle Mongolian literature in Uigur-Mongol script see Cerensodnom & Taube 1993; Fuchs 1946; Ligeti 1970, 1972a; Kara 2003; Rybatzki 2006.xvii-xxii; Tumurtogoo 2006, Weiers 1969.203-214; for some materials of the early classical period see Aalto 1961; Bira 1977; Chiodo 2000; Cleaves 1995-96; Heissig 1976a-b; Kara 1965, 2005; Kollmar-Paulenz 2001; Ligeti 1964a-B, 1966a, 1973, 1974; Matsukawa 2004; Mönhsaihan 2005; Qaserdeni et alii 1995; Poppe 1967; Sagaster 1976; Sárközi 1971, 1972; Weiers 1969.215-224, 1975a, 1979, 1982, 1983, 1986b; Yang 2005. The vast material of the classical and modern periods is treated f. ex. in Gerasimovich 1970; Hasbatar 1999; Heissig 1952, 1954, 1957, 1959, 1964, 1965, 1972; Kara 2005; Ligeti 1942; Žamcarano 1955; until now there does not exist any study that thoroughly covers the early classical, classical and modern periods, that is from the 16th century onwards, of Mongolian literature; rather short presentations are given in Bosson 1995, Heissig 1986, Kämpfe 2002 (with further literature), Laufer 1907; an anthology of mostly pre-modern literature is presented in Bawden 2003. Information can also be gained by contacting different catalogues, f.ex. Aalto 1953; *Catalog of Ancient Mongolian books and documents on China*; Heissig 1961; Kara 2000; Poppe et alii 1964; Sazykin 1988; Schwarz 1978.74-111; 1984, 1992. More general surveys are included in Hazai 1973; Heissig 1956, 1979.

¹⁶ For the Manchu and Sibe literature the reader is first of all referred to Fuchs 1936, Ning 1989 and Stary 1990, 2003, 2005; shorter sketches on Manchu literature are found f.ex. in Laufer 1908; Fuchs 1942, 1968 and Sinor 1969. For short bibliographical references cf. also Roth 2000.4-13.

	Initial	Medial	Final	Separate	Ligatures
a	ᠠ	ᠡ	ᠢ		ᠠᠨ
e	ᠡ	ᠢ	ᠣ		ᠡᠨ
i	ᠢ	ᠣ	ᠤ	ᠤ	ᠢᠨ, ᠢᠯ
o	ᠣ	ᠣ	ᠤ		ᠣᠨ
u	ᠣ	ᠣ	ᠤ		ᠣᠨ
oʰ		ᠣ	ᠤ		ᠣᠨ, ᠣᠭ
n before V	ᠨ	ᠨ	ᠨ		
n syll. end		ᠨ	ᠨ		
ng		ᠨ	ᠨ		
qʰ	ᠬ	ᠬ	ᠬ		
q syll. end		ᠬ	ᠬ		
k	ᠬ	ᠬ	ᠬ		
ʔ	ᠬ	ᠬ	ᠬ		
g	ᠬ	ᠬ	ᠬ		
kʰ	ᠬ	ᠬ	ᠬ		
gʰ	ᠬ	ᠬ	ᠬ		
ʒ	ᠬ	ᠬ	ᠬ		
x	ᠬ	ᠬ	ᠬ		
b	ᠬ	ᠬ	ᠬ		
p	ᠬ	ᠬ	ᠬ		
s	ᠬ	ᠬ	ᠬ		
ʃ	ᠬ	ᠬ	ᠬ		
tʰ	ᠬ	ᠬ	ᠬ		
t syll. end		ᠬ	ᠬ		
dʰ	ᠬ	ᠬ	ᠬ		
lʰ	ᠬ	ᠬ	ᠬ		
dʰ	ᠬ	ᠬ	ᠬ		
l	ᠬ	ᠬ	ᠬ		
m	ᠬ	ᠬ	ᠬ		
ɕ	ᠬ	ᠬ	ᠬ		
j	ᠬ	ᠬ	ᠬ		
ɣ	ᠬ	ᠬ	ᠬ		
r	ᠬ	ᠬ	ᠬ		
ʀ	ᠬ	ᠬ	ᠬ		
wʰ	ᠬ	ᠬ	ᠬ		
ɕʰ	ᠬ	ᠬ	ᠬ		
ci; ʃi	ᠬ	ᠬ	ᠬ		
ji; ʃi	ᠬ	ᠬ	ᠬ		
ʃi	ᠬ	ᠬ	ᠬ		
ʃi	ᠬ	ᠬ	ᠬ		
ʃi	ᠬ	ᠬ	ᠬ		

Plate 24: The Manchu alphabet (Daniels & Bright 1996:551-552)

The Manchu alphabet is still in use among the Sibe people in Eastern Turkestan; formerly it was also used by the Dagur people (Poppe 1934-35), who nowadays use an alphabet based on Chinese *pinyin*-Romanisation. In the Pentaglot dictionary *Yu-zhi Wu-ti-Qing-wen-jian* (Imperial Dictionary of the Five Languages of the Qing Dynasty) Manchu is used to transcribe Mongolian, Tibetan and Modern Uigur (Haenisch 1934; Tamura et alii 1966-68; U.-Köhlmi 1953, 1965, 1962; Weiers 1974).

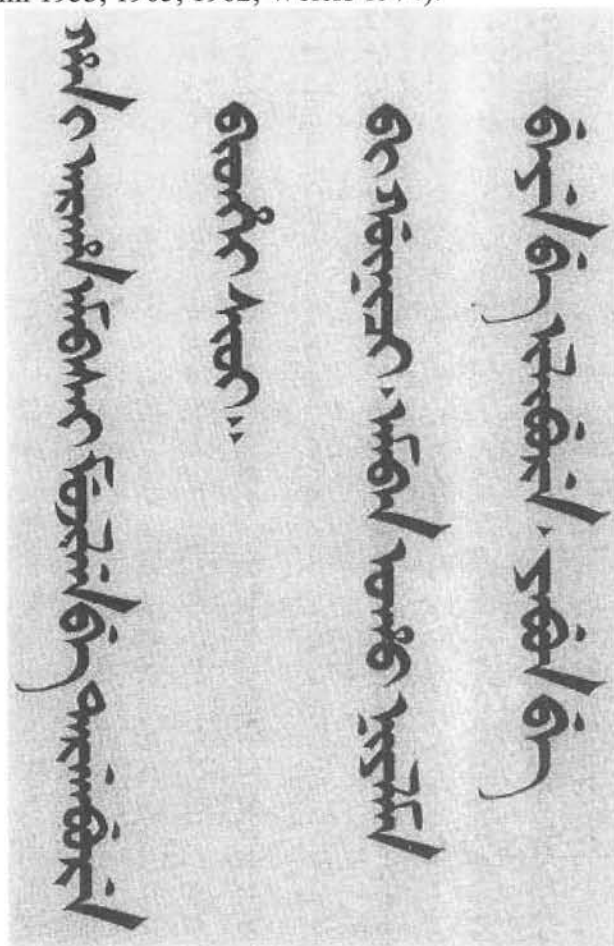

Plate 25: First page of a Manchu treaty (Haenisch 1961.153)

	Initial	Medial	Final	Miscellaneous
a	ᠠ	ᠡ	ᠢ	after k or b ᠠ
e	ᠡ	ᠢ	ᠣ	after k or b ᠡ
i	ᠢ	ᠣ	ᠤ	after k or b ᠢ
o	ᠣ	ᠣ	ᠣ	
u	ᠣ	ᠣ	ᠣ	
ö	ᠣ	ᠣ	ᠣ	ko ᠣ
ü	ᠣ	ᠣ	ᠣ	kü ᠣ
vowel length (ä)	-	ᠠ		
n	ᠨ	ᠨ	ᠨ	-ngg- ᠨ
h	ᠬ	ᠬ	ᠬ	
γ	ᠭ	ᠭ	ᠭ	
g	ᠭ	ᠭ	ᠭ	
k	ᠭ	ᠭ	ᠭ	kü ᠭ
x	ᠭ	ᠭ	ᠭ	
m	ᠮ	ᠮ	ᠮ	
l	ᠯ	ᠯ	ᠯ	
r	ᠷ	ᠷ	ᠷ	
t	ᠲ	ᠲ	ᠲ	
d	ᠳ	ᠳ	ᠳ	
y	ᠶ	ᠶ	ᠶ	
z-/j	ᠵ	ᠵ	ᠵ	init. c/ᠴ med. ᠵ
s	ᠰ	ᠰ	ᠰ	ᠰ
w/v	ᠰ	ᠰ	ᠰ	-ng ᠰ

Plate 26: The Oirat Clear Script alphabet (Daniels & Bright 1996:548)

The second reform occurred slightly later, in 1648, when the Oirat Zaya Pandita created a new alphabet in "Clear Script" for the *Oirats and Kalmucks* of the West (Plates 26-27)¹⁷. With some changes, this alphabet is still in use among the Oirats of Eastern Turkestan, the Kalmucks had to abandon it in the 1920ies, first in favour of a Roman, and later of a Cyrillic script (f. ex. Kara 1997, 2005).

The date of these two reforms is nearly identical, but it still remains to be investigated how and if the two reforms are dependent from each other.

¹⁷ Short introductions to Oirat and Kalmuck literature are given in Aalto 1964; Halkovic 1985; Kara 2005.

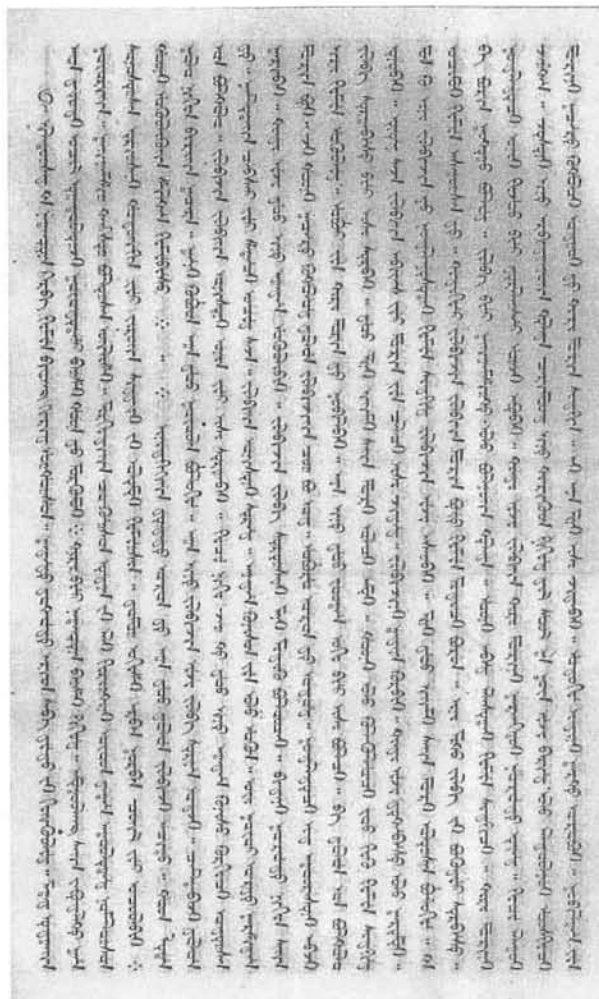

Plate 27: Kalmuck in "Clear Script"; first page of the tale *Siddhi-Kūr* (Jülg 1866)

Going back in time, the downfall of Imperial Aramaic in the middle of the 3rd c. B.C.E. had resulted in the formation of two further branches of scripts. The first is represented by the *Syriac script*, derived from Aramaic through the *Edessan script*. There are three variants of the *Syriac script*. The oldest is called *Estrangelo*. From the 5th century onwards, after a schism about Christological matters, the script diverged, resulting in the formation of the *Nestorian script*, of the Eastern Church (Plates 28-29), and the *Serto script*, of the Western Church (Daniels & Bright 1996.499-510).

TABLE 47.3: *Eastern (Nestorian) Syriac Letters*^a

Letter	Translit.	Value	Soviet Orthog.	Turoyo Orthog.	Letter	Translit.	Value	Soviet Orthog.	Turoyo Orthog.
ܐ	ʾ	[ʔ]	—	—	ܐ	l	[l]	l	l
ܒ	b	[b, w]	б	б	ܡ	m	[m]	м	м
ܓ	g	[g, ʔ, ɣ, j]	г, ґ	г, ґ	(ܢ) ܢ	n	[n]	н	н
ܕ	d	[d, ð]	д	д, ڊ	ܫ	s	[s]	с	с
ܗ	h	[h]	х	х	ܥ	ʿ	[ʔ, ʕ]	—	ع
ܘ	w	[w]	в	в	ܦ	p	[pʰ, p]	п	п
ܙ	z	[z]	з	з	ܩ	q	[q]	қ	қ
ܝ	h	[x]	х	х, ځ	ܪ	r	[r]	р	р
ܠ	l	[l]	л	л	ܫ	s	[s]	с	с
ܡ	m	[m]	м	м	ܩ	q	[q]	қ	қ
ܢ	n	[n]	н	н	ܪ	r	[r]	р	р
ܐ	k	[cʰ, c]	к	к	ܫ	s	[s]	с	с

a. Where more than one letter-shape is given, they are (from right to left) initial/medial, final, (final unconnected).

Plate 28: The Eastern (Nestorian) Syriac alphabet (Daniel & Bright 1996.505)

Plate 29: An Uigur Nestorian text (Zieme 1981, between p. 224 and 225)

Remains in the Nestorian script from Central Asia are mainly connected with gravestones from Semirečie and Olon süme, as well as manuscripts from Bulayïq in the Turfan region. The language of these texts is mainly Syriac, sometime also Middle Turkic or Uigur, New Persian, or Sogdian are used (BBAW 2007.9; Hansen 1968; Nicolini-Zani 2003; Rybatzki 2004.269-272; Sims-Williams 1990a).

Another script that is based on Estrangelo is the *Manichaean script* (Plates 16, 30-31). Generally the script is believed to have been invented by Mani in the 3rd c., but it is probably older (Daniels & Bright 1996.530-533).

TABLE 49.3: *Uyghur Manichaean Script*

Name	Translit.	Initial	Final
'aleph	e/vowel initial	𐰀	
'aleph+'aleph	a	𐰀𐰀	
'aleph medial = 'aleph initial	e-, -a/-e	𐰀	
'aleph+waw	o/u	𐰀𐰄	
'aleph+waw+yodh	ö/ü or oy/uy	𐰀𐰄𐰅	
beth	b	𐰁	𐰁𐰀
gimel ¹	ɣ	𐰂	𐰂
gimel ²	g	𐰂	𐰂
daleth	d	𐰃	𐰃
daleth ²	ḏ	𐰃	𐰃
he	h	𐰄	
waw	w/v	𐰅	
waw+yodh medial	ö/ü	𐰅𐰅	
in 1st syll. after C	ö/ü	𐰅𐰅	
waw in non-1st syll.	o/u/ö/ü/w/v	𐰅	
zain	z	𐰆	
teth	ṭ	𐰇	
yodh	y/i/ɪ	𐰈	𐰈
kaph ¹	k	𐰉	
kaph ²	x	𐰉	
kaph ³	q	𐰉	
lamedh	l	𐰊	
mem	m	𐰋	𐰋
nun	n	𐰌	𐰌
samekh	s	𐰍	𐰍
'ain	vowel initial, ʿ	𐰎	
pe	p	𐰏	𐰏
tsadi	ṣ	𐰐	𐰐
qoph ¹	k, x	𐰑	𐰑
qoph ³	q	𐰑	𐰑
resh	r	𐰒	𐰒
shin	š	𐰓	𐰓
tau	t	𐰔	

Plate 30: The Uigur Manichaean alphabet (Daniels & Bright 1996.543).

This script was used to write Manichaean text in Middle and New Persian, Parthian, Sogdian, Bactrian, Uigur and Tokharian B (BBAW 2007.9)¹⁸; it was in use in Eastern Turkestan until about the 9th/10th centuries. As a dead language of the Manichaean church, Parthian might have been in use in Central Asia until the 13th century.

Some Parthian Manichaean hymns are further attested in Sogdian and Chinese transcriptions (Haloun & Henning 1953; Yoshida 1986b), and a number of quotations can be found in Uigur Manichaean and Old Turkic Runic texts.

¹⁸ There exists a large body of literature on Manichaean texts written in various Central Asian languages. Cf. for (i) Parthian Manichaean: Sundermann 1973, 1981, 1986-87, 1992a, 1997b; Tremblay 2001.99-101, 161:265, 162:267-268; (ii) Middle Persian Manichaean: MacKenzie 1979; Sundermann 1973, 1981, 1986-87; Tremblay 2001.160-161:262-265; Boyce 1983; (iii) Sogdian Manichaean: Sundermann 1981, 1985b, 1986-87, 1992a, 1997b; Tremblay 2001.307-310; Yoshida 2000-01; Yoshida & Moriyasu 2000; Yoshida, Moriyasu et alii 2000; (iv) Tocharian Manichaean: Gabain & Winter 1956; Hitch 1993; and lastly Uigur Manichaean: Clark 1997; Wilkens 2000, 2003; Yoshida & Moriyasu 2000; Yoshida, Moriyasu et alii 2000; Zieme 1975. For summarizing works on art, literature and script, cf. Asmussen 1975; BBAW 2007; Boyce 1960, 1968; Dresden 1983; Emmerick 2002; Gulácsi 2001; Hansen 1964; Lidzbarski 1916; Lieu 1997; Mikkelsen 1997; Sundermann 1984, 1985a, 1992b, 1997a, 2001, 2002.

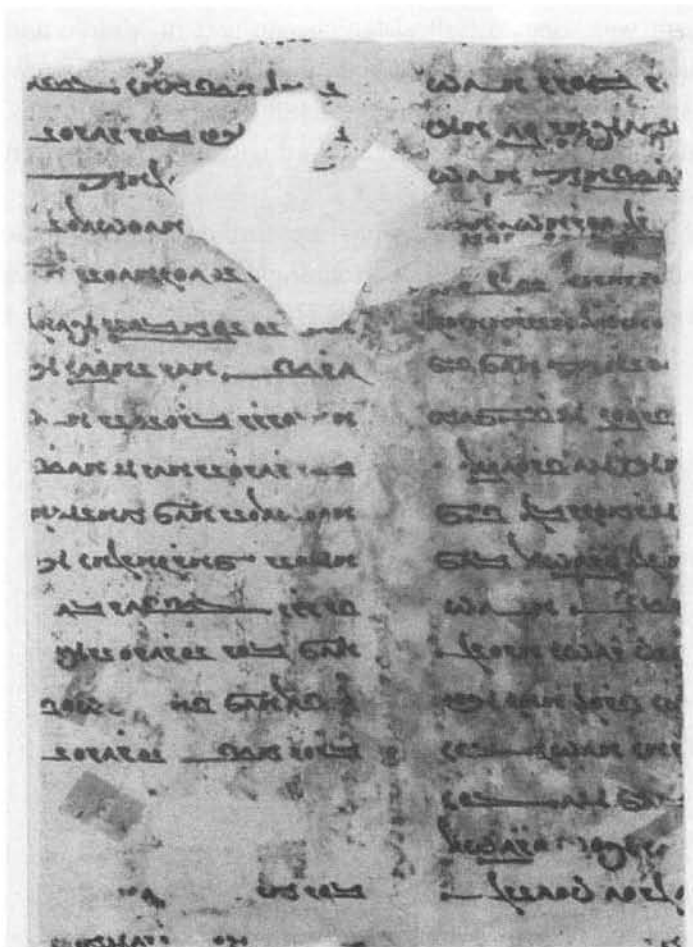

Plate 31: A Parthian Manichaean text (Sundermann 1981, Tafel 23)

The last script going back to the downbreak of Imperial Aramaic is the *Arabic script*, deriving from Aramaic through the *Nabatean script* (Plate 32; Daniels & Bright 1996.559-564).

The Arabic script has been used in Central Asia to write Arabic, Persian, Turkic as well as Mongolic languages (Allworth 1971.304ff; BBAW 2007.9). Among the oldest attestations of Arabic texts from Central Asia is a set of secular documents from Afghanistan, belonging to the 8th century, and inscriptions from the Tochi valley that are only slightly later (Sims-Williams 1999).

Table 2
FROM NABATEAN TO ARABIC

	Nabatean	Nemira (A.D. 328)	Nessana	Early Arabic	Classic Arabic
ʾ	Ⲁ	Ⲁ	Ⲁ	Ⲁ	ا
b	ⲁ	ⲁ	ⲁ	ⲁ	ب
t	Ⲃ	Ⲃ	Ⲃ	Ⲃ	ت
g	ⲃ	ⲃ	ⲃ	ⲃ	ج
h	Ⲅ	Ⲅ	Ⲅ	Ⲅ	ح
d	ⲅ	ⲅ	ⲅ	ⲅ	د
r	Ⲇ	Ⲇ	Ⲇ	Ⲇ	ر
z	ⲇ	ⲇ	ⲇ	ⲇ	ز
š	Ⲉ	Ⲉ	Ⲉ	Ⲉ	ش
s	ⲉ	ⲉ	ⲉ	ⲉ	س
t	Ⲋ	Ⲋ	Ⲋ	Ⲋ	ط
e	ⲋ	ⲋ	ⲋ	ⲋ	ع
p	Ⲍ	Ⲍ	Ⲍ	Ⲍ	ف
q	ⲍ	ⲍ	ⲍ	ⲍ	ق
k	Ⲏ	Ⲏ	Ⲏ	Ⲏ	ك
l	ⲏ	ⲏ	ⲏ	ⲏ	ل
m	Ⲑ	Ⲑ	Ⲑ	Ⲑ	م
n	ⲑ	ⲑ	ⲑ	ⲑ	ن
h	Ⲓ	Ⲓ	Ⲓ	Ⲓ	ه
w	ⲓ	ⲓ	ⲓ	ⲓ	و
y	Ⲕ	Ⲕ	Ⲕ	Ⲕ	ي

Plate 32: From Nabatean to Arabic (*Encyclopaedia Iranica* II/1987.253)

Early New Persian evidence written in Arabic script comes from roughly the same region and dates to the 11th/12th centuries. This material is linguistically highly interesting as besides some fragments from the Turfan collection, and the early Judaeo-Persian remains mentioned before, these are among the earliest attestations of Early Modern Persian (Herrmann 2004; Rybatzki forthcoming a); the Arabic script of New Persian of the Zoroastrian religious texts is called *Pârsî*. Islamic Turkic peoples have been using

Arabic as a mean of writing ever since the 11th century (Scharlipp 1995)¹⁹, only during the period of the Timurid empire in the 14th and 15th century, there is a strong renaissance of the Uigur script visible (f.ex. Clauson 1928; Gandjei 1964; Roxburgh 2005; Rybatzki forthcoming b; Scherberger 2003; Vásáry 1987, 1995). This tradition remained unchanged for classical as well as literary languages until the 1920ies, when several Turkic languages adapted first Roman and later Cyrillic based alphabets. Nowadays only Modern Uigur uses the Arabic script as its official script.

Plate 33: The first page of the Middle Mongolian «Leiden manuscript» (Saitō 2006)

¹⁹

The earliest evidence for writing Turkic in Arabic script is provided by the *Dîwân Luyât at-Turk* of Maḥmûd al-Kāšgarî (Dankoff & Kelly 1982-1985), the *Qutadγu bilig* of Yūsuf of Balayāsun (Dankoff 1983), some legal deeds from Yarkand (Erdal 1984) as well as the Volga-Bolghar inscriptions (Erdal 1993b). For further overviews over Classical Turkic literature in Arabic script cf. the relevant chapters in Roxburgh 2005, as well as the *Philologiae Turcicae Fundamenta* 1, 267-465.

Mongolic languages have been using the Arabic alphabet only sporadically. In the 14th and 15th centuries the Arabic script was employed to write Middle Mongolian words and short sentences in a number of word-lists (Plate 33; Golden 2000; Tumurtogoo 2002b). In modern times only the Moghols of Afghanistan have been using the Arabic script to write the literary texts of their language (Heissig 1974; Weiers 1972, 1975b, 1977).

At this point, we have to take a long step back in history to the period when Imperial Aramaic was still the official language of the Achaemenid empire (549-330 B.C.E.). In the eastern parts of the empire the Imperial Aramaic script gave rise to two Indic writing systems, *Kharoṣṭhī* and *Brāhmī*²⁰. This influence is further strengthened by the fact that most of the Indic scriptural and administrative vocabulary seems to be of Iranian origin (Baghbidi 2006).

Aramäisch		Kharoṣṭhī		
Lautwert	5.—3. Jahrh.	Übernommen	Lautwert	Neubildungen
·	𐤀 𐤁	𐭪	a	𐭪 i 𐭪 u 𐭪 e 𐭪 o
b	𐤂 𐤃	𐭫	ba	𐭫 bha
g	𐤄	𐭬	ga	𐭬 gha
d	𐤅 𐤆 𐤇	𐭭 𐭮	da	𐭭 dha 𐭮 ḍa 𐭮 ṭha
h	𐤈 𐤉	𐭯 𐭰	ha	
w	𐤊	𐭱	va	
z	𐤋 𐤌 𐤍	𐭲 𐭳	ga	𐭲 gha
ḥ	𐤎 𐤏 𐤐	𐭴	śa	
j	𐤑 𐤒 𐤓	𐭵	ya	
k	𐤔 𐤕 𐤖	𐭶	ka	
l	𐤗 𐤘	𐭷	la	
m	𐤙 𐤚	𐭸 𐭹 𐭺	ma	
n	𐤛 𐤜 𐤝	𐭻 𐭼	na	𐭻 na 𐭼 ṇa
s	𐤞 𐤟	𐭽	sa	
p	𐤠	𐭾 𐭿	pa	𐭾 pha
ṣ	𐤡 𐤢 𐤣	𐭿	śa	𐭿 śha
q	𐤤 𐤥 𐤦	𐮀	kha	
r	𐤧 𐤨 𐤩	𐮁	ra	
ṣ	𐤪 𐤫	𐮂	ṣa	
t	𐤬 𐤭 𐤮	𐮃	ta	𐮃 ta 𐮄 tha 𐮅 ṭha

Plate Plate 34: The Kharoṣṭhī alphabet (Jensen 1958.342)34: The Kharoṣṭhī alphabet (Jensen 1958.342)

²⁰ For the development of the Kharoṣṭhī script as well as its regional variants cf. Brough 1962.55-79; Bühler 1896.19-30; Dani 1963.23-30, 251-272; Falk 1993; Jensen 1958.341-344; Lüders 1936; Salomon 1995, 2000.53-78; Voigt 2005.

Of these two scripts, Kharoṣṭhī (Plate 34) was probably somewhat older, and developed in Northwest India in the fourth or even fifth century B.C.E., while Brāhmī was perhaps created during the time of Aśoka (272-231 B.C.E.).

Although deriving from the same script, the history and status of the two scripts is very different. Kharoṣṭhī was basically a regional script, and its remains are restricted to modern Northern Pakistan, Eastern Afghanistan, and adjoining areas in India, the northern parts of the Tarim basin, Khotan, and Loulan²¹.

Plate 35: Fragment of a birch bark scroll containing a Gāndhārī text in Kharoṣṭhī script (Salomon 1999, plate 10; between p. 76 and 77)

²¹ The literary remains in Kharoṣṭhī script were originally rather limited, restricted to finds coming from India, Afghanistan, Pakistan and China (Brough 1962.viii-ix; Hinüber 1986.33-34; Thomas 1943-46). New findings from Afghanistan, Pakistan, Gilgit and China have increased this corpus, consisting of Buddhist texts, inscriptions, civil documents, coins as well as inscribed bowls, pots and potsherds, dramatically. Overviews are to be found in: Alram 1999; Callieri 1997.279-306; FUSSMAN 1989; *Gāndhārī Bibliography*; Glass 2006; Jha & Rajgor 1994.48-49; Lin 1996; Salomon 1998, 1999, 2002, 2003a; Sims-Williams 2006-07.

Gāndhârî was the only language written in Kharoṣṭhî script (Bailey 1943-46; Brough 1962.48-54, 79-118; Burrow 1935, 1936; Hinüber 1983a, 1986.66-68; Weber 1997). Kharoṣṭhî probably died out in the third century C.E. and was replaced by Brāhmî.

In its early period, Brāhmî (Plate 36) was more or less unitary all over South Asia, later it evolved into different regional variants which gradually developed into separate scripts²². Also the forms of Brāhmî used in Central Asia show regional variants, but these variants did not evolve into distinct alphabets (Sander 1968, 1983, 1989).

Brāhmî was a truly international script, and it has been employed largely in Central and South Asia to write a multitude of languages, not only Sanskrit²³ and Prakrit, with the exception of Gandhârî, but also such Central Asian languages as Khotanese, Tumshuqese, Tocharian A/B and Uigur²⁴.

²² The origin as well as the development of the Brāhmî script is dealt with in Baums 2006; Bühler 1896.30-44; Dani 1963.23-107; Daniels & Bright 1996.373-383; Falk 1993; Hinüber 1990; Hitch 1984; Maue 2004; Sander 1984; Salomon 1995; Thomas 1954; Voigt 2005; among others.

²³ Mainly due to climatical reasons, the Central Asian literary remains in Sanskrit, stemming from about the 4th/5th century to around the 15th century, predate most of those of Indian provenance by at least one millenium. But this is not the only fact for the importance of the Sanskrit from Central Asia. These texts, together with the newly discovered Gāndhârî Buddhist texts and new Sanskrit Buddhist texts discovered in Gilgit, "promise to open an entirely new chapter in the study of the origins, formations, and interrelationships of the canons of the various Buddhist schools and regional tradition" (Salomon 2003b.224). For the Sanskrit Brāhmî corpus stemming from Central Asia cf. Emmerick 2002.155-158; Hartmann 2004; Hinüber 1990; Sander 1968, 1979, 2004; *Sanskrithandschriften aus den Turfanfunden*; Wille 2004; Yoshida & Moriyasu 1999 (Bugut stela; the Sanskrit Brāhmî part of the inscription is, unfortunately, largely destroyed). For the important Sanskrit corpus originating from Gilgit and adjoining areas cf. Alram 1996; Callieri 1997.279-306; Fussman 1978; Hinüber 1979, 1983b, 1989a-b; Jettmar 1981; Jha & Rajgor 1994.51-56; Levi 1932. Short introductions to the Indic literary corpus are presented in Hinüber 1986 and Soni & Steiner 2002.

²⁴ The Khotanese and Tumshuqese literature is described in Bailey 1982, 1983; Emmerick 1984, 1985, 1992, 2002.163-166; Emmerick & Skjærvø 1990; Emmerick & Vorob'ëva-Desjatovskaja 1993; Konow 1935; Kumamoto 1983, 1986, 1990, 1993, 1996a-b; Skjærvø 2002; and the Tocharian in Emmerick 2002.159-160; Pinault 1987, 1998, 2003; Sander 1994; Schmidt 1994a-b, 1997; Thomas 1964, 1985, 1990; Zimmer 1997; for the Uigur literature in Brāhmî script cf. Gabain 1954; Maue 1996, 2002; Zieme 1984.

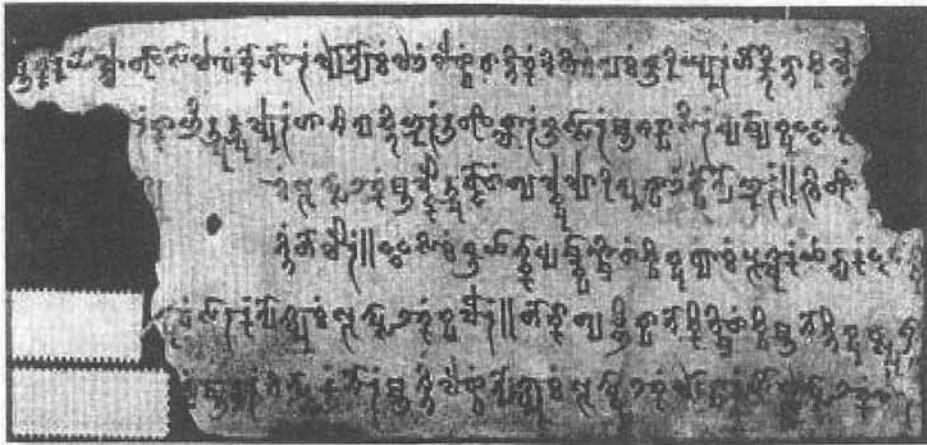

Plate 37: An Uigur Brāhmī text fragment (Maue 1996, Tafel 88/Kat.Nr.45a)

In the last environment, Brāhmī has been employed in three ways: bilingual texts in Sanskrit Brāhmī and Uigur Brāhmī, monolingual texts in Uigur Brāhmī, and lastly Brāhmī glosses in Uigur Uigur texts. Additionally there are some examples for using the Brāhmī script to write Sogdian (Maue & Sims-Williams 1991), Middle Persian, (??) Middle Mongolian (BBAW 2007.9; *Digitales Turfanarchiv*) and Middle Turkic (Emmerick & Róna-Tas 1992), as there exist also Brāhmī transcriptions of Chinese (Csongor 1962; Emmerick & Pulleyblank 1993).

The Tibetan script falls into two basic types, the capital letters *dbu-can* ‘with head’ and the cursive writing *dbu-med* ‘without heads’. In the later half of the first millenium C.E. (perhaps in the 7th century C.E.) a variant of the Brāhmī alphabet used in Kashmīr, *might* have served as the basis of the *dbu can* script, but no definite conclusion has been reached so far (Plate 38).

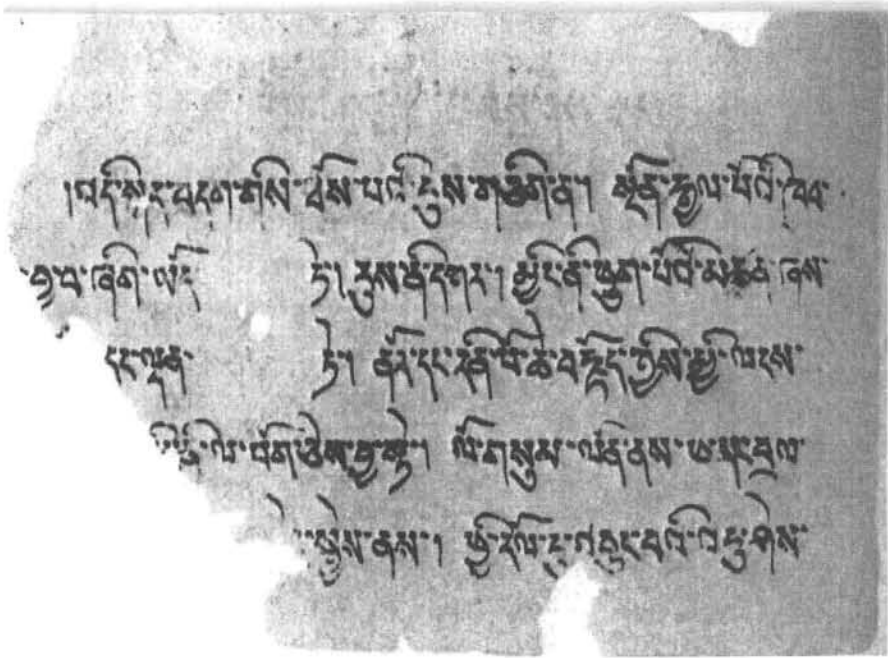

Plate 39: A Tibetan fragmentary text in *dbu can* script from Turfan (Taube 1980, Tafel 28r)

Tibetan was not only used to write Tibetan, but also Chinese, Khotanese, Sanskrit, and Uigur (BBAW 2007.9; Csongor 1960; Dudbridge & Emmerick 1978; Hackin 1924; Kara 1978; Maggi 1992; Maue 1996), for later times there are also examples where Mongolian is written with Tibetan letters (Bawden 1960; Kara 2005.180-182).

In 1269 a Tibetan called hPags-pa lama (Petech 1994 for the person) completed his work, ordered by Qubilai qaghan, of creating a new script for the needs of the Mongol empire. In doing so, hPags-pa lama constructed an

oldest Tibetan literature, see: Bacot et alii 1940-46; Everding 2006b; Franke 1914; Richardson 1952-53, 1954, 1957, 1964, 1969, 1973, 1978; Takeuchi 1990, 1993, 1994, 1995, 2004a-b; Taube 1980, 1987, 1991; Thomas 1935-55, 1957, 1963; Tucci 1950; Uray 1978, 1979, 1988, 1992; Wang 1988; a glance at the newer Tibetan literature is given among others in Hoffmann 1986.21-29, 193-222; Kuijp 2002; Stein 1962.211-241 and Vostrikov 1979; for Mongolian historical literature in Tibetan cf. Bira 1970; and lastly, for various collections cf. f.ex. Eimer 1972-78; Meisezahl 1955; Peng & Wang 2000, 2004a-b; *Tibetische Handschriften und Blockdrucke*.

TABLE 40.5: 'Phags pa Consonants

ཀ	k	[k]	ཁ	k'	[kʰ]	ག	g	[g]	པ	q	[q]	ཅ	ɣ	[ɣ]	ཎ	ŋ	[ŋ]
ཅ	č	[č]	ཆ	č'	[čʰ]	ཇ	j	[ɕ]							ཏ	ɳ	[ɳ]
ཉ	c	[ts]	ཏ	c'	[tsʰ]	ཐ	ʒ	[dz]									
ཌ	t	[t]	ཌ	t'	[tʰ]	ཎ	d	[d]							ཏ	n	[n]
ཡ	p	[p]	ཡ	p'	[pʰ]	ལ	b	[b]				འ	f	[f]	ཡ	m	[m]
ལ	y	[j]	ལ	ï	[i]	འ	r	[r]	ཡ	l	[l]	འ	w	[w]	འ	ü	[ü]
མ	s	[s]	མ	š	[ʃ]	མ	z	[z]	མ	ʒ	[ʒ]	མ	h	[h]	མ	ʔ	[ʔ]

TABLE 40.6: 'Phags pa Vowels

Ini- tial	Not init.	Tr'lit. Value	Ini- tial	Not init.	Tr'lit. Value	Ini- tial	Not init.	Tr'lit. Value	Ini- tial	Not init.	Tr'lit. Value
ཨ	ཨ	'i [i]	ཨ	hi	[i]	ཨ	ཨ	"ü [y]	ཨ	ཨ	'u [u]
ཨ	ཨ	'e [e]	ཨ	hi	[i]	ཨ	ཨ	"ö [ø]	ཨ	ཨ	'o [o]
ཨ	ཨ	"a [a]	ཨ		"ä [æ]	ཨ	ཨ	"ô [ø:]	ཨ	ཨ	'ô [o:]
ཨ	ཨ	"ai [i:]	ཨ		"äe [ei]	ཨ	ཨ	"ue [yi]	ཨ	ཨ	'ue [ui]
ཨ	ཨ	"ayi [ai]	ཨ		"äyi [ei]	ཨ	ཨ	"ue [yi]	ཨ	ཨ	'oyi [oi]

Plate 40: The hPags-pa alphabet (Daniels & Bright 1996:438)

alphabet by adapting the Tibetan alphabet to the requirements of Mongolian phonetics (Plate 38). This adaption included also the creation of letters to transcribe the sounds *ö* and *ü*, not existing in Tibetan. This was done in a way strongly resembling the practice of Uigur texts written in Brâhmî or Tibetan script²⁶. This script, called *hPags-pa* after its creator, or *squared*

²⁶ Cf. Uigur Tibetan 'yi.duś /ötüş/, 'yog.run.cu /ögrünčü/, 'ye.gtor.myiś /äktürmiś/, tyo.byon /töpön/, yu.kun- /yūkün-/ , kyog /kök/ ≈ Uigur Brâhmî tyu.ş /tüś/, kyo.ñyu.ltyä.ki /köñültäki/, tyo.zlyu-γ /tözlüg/, oya-ñi /öñi/ ≈ hPags-pa ö < (a)eo, ü < (a)eu. Simplified: Uigur and Manichaean (')wy /ö, ü/ vs. Brâhmî, Tibetan, hPags-pa (')yw. As noticed already by Pelliot (1921.135-136, 1927.372), hPags-pa lama essentially introduced very little of his own invention into the script. Tibetan letters were taken for the alphabet, the vertical direction of the script is an imitation of the Uigur, and even the manner of rendering sounds by these letters was not new, because it had existed long before this (Poppe 1957.1-15). Cf. for the script further Clauson 1959; Clauson & Yoshitake 1929; Hattori 1991; Hugjiltu 1999; Kara 2005.51-62; Ligeti 1961a; and Nakano 1971a.

according to its appearance, aimed at giving the possibility to write all the languages used in the empire. Although the script succeeded fairly well in this task, it never succeeded in superseding the older Uigur-Mongol script²⁷.

During the Yuan dynasty, the script was mainly used to write Mongolian and Chinese, examples of its use to write other languages, f.ex. Uigur are rare²⁸; references to Sanskrit texts in hPags-pa script, lastly expressed in Coblin (2007.3), are more than obscure (Rybatzki forthcoming c). For the explanation of Buddhist terms in Mongolian texts written in Uigur script, the hPags-pa script is sometimes used in the same way as Brāhmī in Uigur texts. After the fall of the Yuan dynasty in 1368, the script discontinued everywhere with the exception of Tibet, where it is used as an ornamental script and on seals; during the Ming dynasty hPags-pa was sometimes used to write the name of manufactures at the bottom of porcelain ware (Rossabi 1988.159).

Plate 41: Fragmentary Middle Mongolian hPags-pa inscription of Togon-temür from 1342 (Hugjiltu 2004)

²⁷ The question of language and script policy is treated in Haenisch 1943, 1956, 1957; Rachewiltz 1967; Saitō 2003.

²⁸ The corpus of Middle Mongolian hPags-pa documents, consisting mainly of edicts written on stone or paper, some Buddhist texts, as well as short writings on paizi, seals, coins, paper money and porcelains, is presented in Hugjiltu 2004; Janchiv 2002; Junast 1991; Ligeti 1972b; Poppe 1957; Rintchen 1954; Rossabi 1988.264:19; Simon 1958; Tumurtogoo 2002a; none of these representations is complete. The very limited corpus of Uigur hPags-pa is introduced by Kara 1976 and Zieme 1998. For Chinese hPags-pa cf. f.ex. Coblin 2007 (with further literature); Denlinger 1963; Farquhar 1966; Ligeti 1956; Nakano 1971b; Pulleyblank 1970.

Some scholars believe further that the Korean *hankul* script (Daniels & Bright 1996.218-227) was partly inspired by the hPags-pa script²⁹.

The last scriptual unit of importance for Central Asia includes Sinitic writing systems, i.e. besides Chinese, also the Khitan, Jurchen and Tangut scripts.

The *Chinese script* (Daniels & Bright 1996.191-208) has been used in Central Asia in three ways: to write monolingual Chinese texts, to write bilingual Chinese-Uigur/Mongol texts, in these cases the Uigur or Mongol text is usually written with Uigur characters (Plate 42), and lastly, Chinese characters have been used to transcribe Middle Mongolian, Uigur, Tibetan, Sanskrit, Jurchen or Persian texts or words.

Plate 42: Folio 3 (verso) of the Sino-Mongolian *Xiaojing* (Cleaves 2006)

²⁹ F.ex. Finch 1999. This idea seems fairly far-fetched, but see Song 2001 for the continuous knowledge of Mongolian in Korea also after the fall of the Yuan dynasty.

This last instance seems to have been prevailing mainly during the Ming dynasty, when strong efforts to learn foreign languages are visible. In addition there exist Uigur texts in Uigur script that employ also Chinese characters. However, as is visible from the suffixes in Uigur script attached to these characters, they are supposed to be read as Uigur words (Shôgaito 2004; Tekin 1980)³⁰.

Inspired by the Chinese writing system, but perhaps partly also based on aberrant forms of standard Chinese characters used in Manchuria, the *Khitans* created two Sinitic scripts of their own (Daniels & Bright 1996.230-235). The first, called *Large Script* (also called *non-composite* or *linear*), was created in 920 and consisted of several thousands of signs; this is partly an ideo- or logographic, partly a phonographic script.

³⁰ The monolingual Chinese texts, mainly of Buddhist provenance, and their relation with other Central Asian texts in different languages, as well as the bilingual Chinese-Uigur and Middle Mongolian texts have been examined in Rybatzki forthcoming d; cf. further Matsui 1997; Giles 1933-35, 1943-46, 1957; Yamamoto & Dohi 1985 (with further literature). Here mention should be made also of the bilingual Old Turkic-Chinese, Uigur-Chinese, Middle Mongolian (in Uigur and *hPags-pa* script)-Chinese, Jurchen-Chinese and Tibetan-Chinese inscriptions and/or documents (Notes 11-13, 23, 32); with the exception of the Old Turkic-Chinese inscriptions (Schlegel 1892), the two versions of these inscriptions are usually identical. In the Manchu environment the language of the inscriptions could be up to four: Chinese, Manchu, Mongolian and Tibetan; in one or another case one of the languages was substituted by Kalmuck or Turkî (Note 14; Franke & Laufer 1914; Franz 1984; Haenisch 1924, 1950a-b). For the use of Chinese characters to transcribe among others Sanskrit, Middle Mongolian, Uigur, Jurchen and Persian, cf. Apatóczy 2003; Kara 1990; Kuribayashi 2003; Ligeti 1966b, 1967-1968, 1990; Mártonfi 1974-75; Rachewiltz 2004; Shôgaito 1999; additionally a number of transcribed Middle Mongolian words can be found in Yuan and Ming dramas (Fang 1991; Kara 1994; Rachewiltz 1996; Waley 1957), others are mentioned in different dietary compendia (Buell 1990; Buell & Andersen 2000; Franke 1970).

TABLE 18.2: *Kitan "Large Script"*

<i>Kitan</i>	<i>Gloss</i>	<i>Chinese</i>	<i>Kitan</i>	<i>Gloss</i>	<i>Chinese</i>
𐰽	heaven	天	𐰾	horse	馬
𐰚	day	日	𐰪	high	高
𐰢	month	月	𐰤	west	西
𐰢	year	一 ^a	𐰨	direction	方
𐰢	one	一	𐰨	dragon?	
一	two	二	𐰨	ten	十
二	five	五	𐰨	twenty	廿
五			𐰨		

Plate 43: Khitan Large Script (Daniels & Bright 1996.231)

Five years later, in 925, a new system was introduced, called the *Small Script* (also called *composite* or *assembled* script). It differed from the Large Script in that its signs were vastly smaller in number, and that these signs, consisting of logograms, syllabograms and perhaps other phonograms (marking single sounds), formed blocks containing two to seven characters. Every block represented a given word and suffix (Plate 44)³¹.

³¹ Most probably the language of the texts written in Khitan script is a Mongolic one, called by Janhunen (2003) *para-Mongolic*, but in spite the fact that there exists a bilingual Chinese-Khitan inscription (Plate 44), the texts have remained largely undeciphered. Most important new publications for the question of the Khitan scripts and their language are among others Doerfer 1993a-b; Janhunen 1994, 2003; Kane 2006; Kara 1986, 2005.5-19.

Additionally, there are several studies f.ex. by Doerfer 1969; Franke 1969, 1982a, Kane 2004, or Ligeti 1950, trying to identify Khitan words recorded in Chinese transcription; these attempts are now summarized and analysed afresh in Shimunek 2007. Two hybrid Chinese-Khitan poems have been further analysed by Franke 1976; a Chinese text from Turfan that might exhibit Khara-Khitai influences is investigated in Thilo 1981.

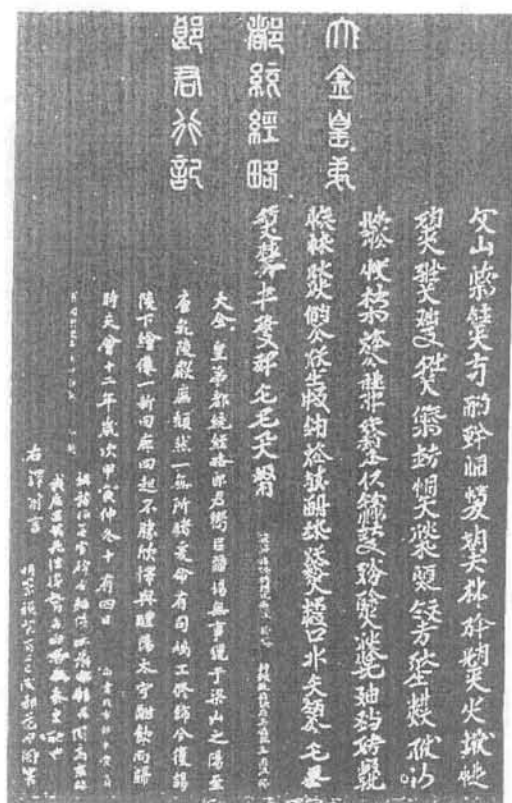

Plate 44: The *Langjun Xingji* inscription from 1134 with Chinese heading and translation (text on the left side) and a Khitan text in Small Script script (Shimunek 2007.32)

The Jurchen used the Khitan Small Script until 1191, when it was suppressed by imperial order³².

Perhaps influenced by the Khitan writing system, the *Tangut* of Gansu and Qinghai created another writing system, whose units resemble Chinese

³² There must have existed a large body of literature in Khitan, consisting of translations, as well as indigenous compositions, but unfortunately only a very limited fraction of all this has survived: a few epigraphic stone monuments in the Large Script; epigraphic stone monuments, inscriptions in grave chambers, as well as on pottery, coins, mirrors etc. in Small Script; the Small Script corpus is much bigger than the one in Large Script. Lately, also a tiny paper fragment in Small Script with an interlinear transcription in Uigur script has been discovered; this is the only example of Khitan writing on paper known until now (Kane 1989.11-20; Kara 1975; Liu 1999; Vovin 2000; Shimunek 2007.30-36; Wang 2004).

characters in 1036 (Plate 45; Daniels & Bright 1996.228-290). This is a logographic script, and as far as can be understood, this is the most Chinese of the Sinitic scripts developed in the 10th and 11th centuries, as the way of constructing the characters follows closely the systems known from Chinese (Gong 1983). It was probably only in the second part of the sixteenth century that the script went out of use³³.

³³ Although the Tangut script has been analysed thoroughly, cf. f.ex. Grinstead 1972; Nishida 1979, and although there exists a grammar (Sofronov 1966), dictionaries (Kwanten 1984) and a number of Tangut documents have been transcribed and translated (see: Kwanten & Hesse 1980; Sofronov 1978), it remains unsure, if the readings and translations are correct, as was first remarked by Kwanten (1977, 1982.6-32, 1988). In this connection I would like to draw the attention to the *Ju-yong-guan* inscription from 1345. Here the main text is giving in 6 languages, Middle Mongolian, Chinese, Uigur, Tibetan, Sanskrit and Tangut. The reading and translation of the texts of the first four languages is nearly identical (Poppe 1957; Ligeti 1972b; Röhrborn & Sertakaya 1980), whereas that of the Tangut version differs considerably (Sofronov 1970), if the reading is correct.

The Tangut literature is summarized in Karow 1964, further informations are found in Gorbačeva & Kyčanov 1963; Keping et alii 1969, as well as Kwanten & Hesse 1980; Kyčanov & Franke 1990.5-8 (with further literature); Peng & Wang 2000, 2004a-b; Sofronov 1978. For various questions concerning Tangut studies, Clauson 1970b is still up to date.

Plate 45: First page of a blockprint of Tangut military legislation (Kyčanov & Franke 1990, Tafel 1. Kap. 1, 2a)

After their conquest of the Khitan-Liao dynasty, the *Jurchen* created another Sinitic alphabet in 1120, modified in 1145. In the first instance the Jurchen seem to have created characters on an ideographic basis, resembling the creation of the Khitan Large Script. With small characters added, the new script, now transcribing sounds, was officially introduced in 1145. However, these phonetic characters, consisting of logograms, syllabograms, and perhaps other phonetic symbols (e.g. for rendering final consonants), are not attached to the basic character to form word-units as the blocks in Khitan, but they follow each other in sequence thus giving a linear look to the script, very much like Chinese writing or the Khitan Large Script (Plate

46; Daniels & Bright 1996.235-237)³⁴. The Jurchen script was finally abolished by the Qing dynasty in 1658.

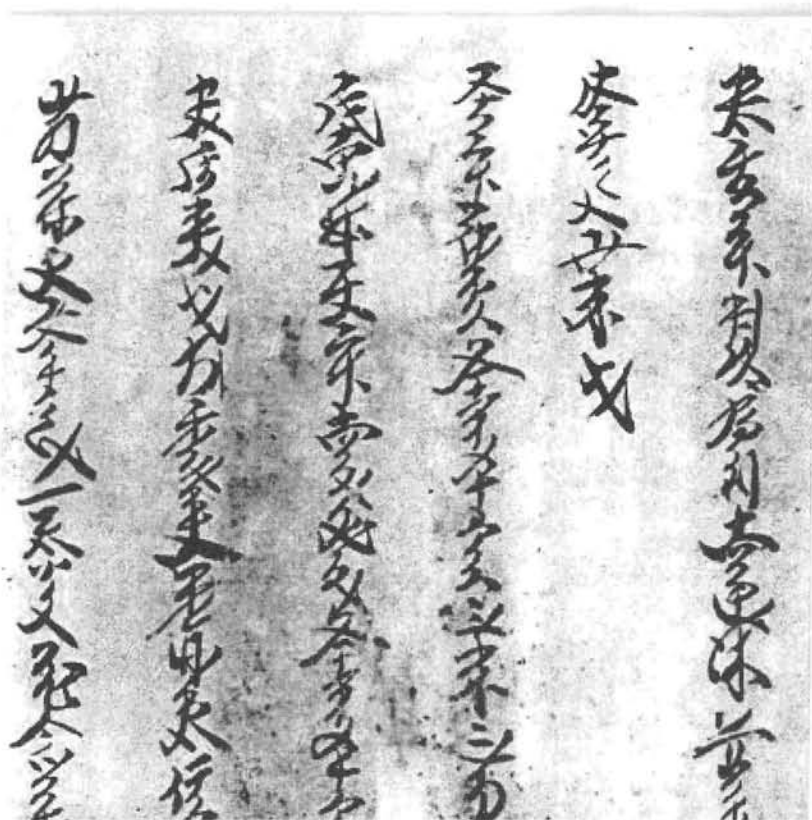

Plate 46: A sheet with Jurchen cursive script (Kane 1989.75)

³⁴

The material in Jurchen script is known from inscriptions and manuscript fragments, characters on a medaillon, a *paizi* and seals and mirrors from the time of the Jurchen empire, from Sino-Jurchen glossaries and documents of the *Ming Bureau of Interpreters* and the *Bureau of Translators*, as well as a Ming inscription from 1431; cf. f.ex. Grube 1896; Kane 1989; Kiyose 1977; Ligeti 1961b; all the works mentioned contain also treatises on the Jurchen script. For the script cf. also the studies of Janhunen 1994 and Ligeti 1953. Additionally there exist a Jurchen glossary at the end of the *Jin shi* and another one in the *Da Jin guo zhi*, and a number of words can be found throughout the text of the *Jin shi* and other Chinese historical texts in Chinese transcription (Kane 1989.398-341); attempts to identify some of these words are made in Franke 1975, 1978, 1982b, 1989, 2005 and Fuchs 1976.

Literature

- Aalto, P. 1953. *A catalogue of the Hedin collection of Mongolian literature*. (The Sino-Swedish Expedition 38.) Stockholm.
- 1961. *Qutuy-tu pañcarakṣa kemekü tabun sakiyan neretü yeke kölgen sudur*. (Asiatische Forschungen 10.) Wiesbaden.
- 1964. Bemerkungen zur oiratischen Literatur. *Handbuch der Orientalistik* I:V:2, 197-199.
- 1991. Old Turkic epigraphic materials, gathered by J. G. Granö. *Journale de la Société Finno-ougrienne* 83, 7-78.
- Adams, V., Laut, J. P. & A. Weiss 2000. *Bibliographie alttürkischer Studien*. (Orientalistik, Bibliographien und Dokumentationen 9.) Wiesbaden.
- Allworth, E. 1971. *Nationalities of the Soviet East · Publications and writing systems*. New York · London.
- Alam, M. 1996. Alchon und Nêzak. Zur Geschichte der iranischen Hunnen in Mittelasien. *La Persia e l'Asia centrale da Alessandro al X secolo*. (Atti dei convegni Lincei 127.) Roma, 517-554.
- 1999. Indo-Parthian and early Kushan chronology: the numismatic evidence. (Eds.) Alam, M. & D. E. Klimburg-Salter 1999. *Coins, art, and chronology · Essays on the pre-Islamic history of the Indo-Iranian borderlands*. (Österreichische Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-historische Klasse, Denkschriften 280.) Wien, 19-48.
- Alam, M. & D. E. Klimburg-Salter 1999 (Eds.). *Coins, art, and chronology · Essays on the pre-Islamic history of the Indo-Iranian borderlands*. (Österreichische Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-historische Klasse, Denkschriften 280.) Wien.
- Apatóczy, Á. B. 2003. Yiyu (Beilu yiyu): a Middle Mongolian dictionary of the Dengtan Bijiu. (Eds.) Sárközi, A. & A. Rákos. *Altaica Budapestinensia MMII. Proceedings of the 45th Permanent International Altaistic Conference, Budapest, Hungary, June 23–28, 2002*. Budapest, 8-12.
- Asmussen, J. P. 1975. *Manichaean literature*. Delmar · New York.
- Back, M. 1978. *Die sassanidischen Staatsinschriften*. (Acta Iranica 18, troisième série, textes et mémoires VIII.) Leiden · Téhéran · Liege.
- Bacot, J. 1912. L'écriture cursive tibétaine. *Journal Asiatique* 19, 5-78.
- Bacot, J., Thomas, F. W. & CH. Toussaint 1940-46. *Documents de Touen-houang relatifs à l'histoire du Tibet*. Paris.
- Baghbidi, H. R. 2006. Iranian elements in Sanskrit. (Eds.) Tikkanen, B. & H. Hettrich. *Themes and tasks in Old and Middle Indo-Aryan linguistics*. (Papers of the 12th World Sanskrit Conference 5.) Delhi, 143-166.
- Bailey, H. W. 1943-46. Gāndhārī. *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 11, 764-797.

- 1982. *The culture of the Sakas in Ancient Iranian Khotan*. Delmar · New York.
- 1983. Khotanese Saka literature. (Ed.) Yarshater, E. *Cambridge History of Iran* 3/2, 1230-1243.
- Barat, K. 1996. A Turkic Chinese transcription system. (Ed.) Stary, G. *Proceedings of the 38th Permanent International Altaic Conference (PIAC) · Kawasaki, Japan: August 7 – 12, 1995*. Wiesbaden, 5-83.
- Baums, S. 2006. Towards a computer encoding for Brāhmī. (Eds.) Gail, A. J., Mevissen, G. J. R. & R. Salomon. *Script and image · papers on art and epigraphy*. (Papers of the 12th World Sanskrit Conference 11:1.) Delhi, 111-143.
- Bawden, C. R. 1960. Mongolian in Tibetan script. *Studia Orientalia* XXV:3. Helsinki.
- 2003. *An anthology of Mongolian traditional literature*. London.
- Bazin, L. 1964. La littérature épigraphique turque ancienne. *Philologiae turcicae fundamenta* I. Wiesbaden, 192-211.
- BBAW 2007: Berlin-Brandenburgische Akademie der Wissenschaften (Hrsg.) 2007. *Turfanforschung*. Berlin.
[http://www.bbaw.de/bbaw/Forschung/Forschungsprojekte/turfanforschung/bilder/Turfan_deutsch_07-Druck.pdf]
- Benveniste, E. 1940. *Textes sogdiens*. (Mission Pelliot III.) Paris.
- Berta, Á. 2004. *Szavaimat jól halljátok ... A türk és ujjur rovásírásos emlékek kritikai kiadása*. Szeged.
- Beševliev, V. 1963. *Die protobulgarischen Inschriften*. (Berliner Byzantinische Arbeiten 23.) Berlin.
- Bira, Sh. 1970. *Mongolian historical literature of the XVII-XIX centuries written in Tibetan*. (Publications of the Mongolia Society · Occasional papers 7.) Bloomington.
- 1977. A sixteenth century Mongol code. *Zentralasiatische Studien* 11, 7-34.
- Bogoliubov, M. N. 1974. L'inscription pehlevie de Constantinople. *Acta Iranica* II, 291-301.
- Bosson, J. 1995. Script and literacy in the Mongol world. (Eds.) Berger, P. & T. T. Bartholomew. *Mongolia. The legacy of Chinggis Khan*. London · New York.
- Boyce, M. 1960. *A catalogue of the Iranian manuscripts in Manichaean script in the German Turfan collection*. (Deutsche Akademie der Wissenschaften zu Berlin, Institut für Orientforschung, Veröffentlichung 45.) Berlin.
- 1968. The Manichaean literature in Middle Iranian. *Handbuch der Orientalistik* I:IV:2/1, 67-76.
- 1983. The Manichaean Middle Persian writings. (Ed.) Yarshater, E. *Cambridge History of Iran* 3/2, 1196-1204.
- Brose, M. C. 2005. Uyghur technologists of writing and literacy in Mongol China. *T'oung Pao* XCI, 396-435.

- Brough, J. 1962. *The Gāndhārī Dharmapada* · Edited with an introduction and commentary by John Brough. (London Oriental Series 7.) Oxford.
- Brunner, C. J. 1973. The Iranian epigraphic remains from Dura-Europos. *Journal of the American Oriental Society* 93, 492-497.
- Buell, P. D. 1990. Pleasing the palate of the Qan: changing foodways of the Imperial Mongols. *Mongolian Studies* 13, 57-81.
- Buell, P. D. & E. N. Andersen 2000. *A soup for the Qan: Chinese dietary medicine of the Mongol era as seen in Hu Szu-hui's Yin-shan cheng-yao* · with an appendix by Charles Perry. (The Henry Wellcome Asian Series.) London · New York.
- Bühler, G. 1896. *Indische Paleographie* · von ca. A. 350 v. Chr. – ca. 1300 P. Chr. · Mit siebzehn Tafeln in Mappe. Strassburg.
- Burrow, T. 1935. The dialectical position of the Niya Prakrit. *Bulletin of the School of Oriental Studies* 8, 419-435.
- 1936. *The language of the Kharoṣṭhī documents from Chinese Turkestan*. Cambridge.
- Callieri, F. 1997. *Seals and sealings from the north-west of the Indian subcontinent and Afghanistan* (4th century BC-11th century AD). (Istituto universitario orientale · Istituto italiano per l'Africa e l'Oriente.) Naples.
- Catalogue of ancient Mongolian books and documents on China* 1999. Beijing.
- Cerensodnom, D. & M. Taube 1993. *Die Mongolica der Berliner Turfansammlung*. (Berliner Turfantexte 16.) Berlin.
- Chiodo, E. 2000. *The Mongolian manuscripts on birch bark from Xarboxyn Balgas in the collection of the Mongolian Academy of Sciences*, part 1. (Asiatische Forschungen 137.) Wiesbaden.
- Clark, L. V. 1997. The Turkic Manichaean literature. (Eds.) Mirecki, P. & J. BeDuhn. *Emerging from darkness. Studies in the recovery of Manichaean sources*. Leiden · New York · Köln, 89-141.
- Clauson, [SIR] G. [L. M.] 1928. A hitherto unknown Turkish manuscript in "Uighur" characters. *Journal of the Royal Asiatic Society*, 99-130.
- 1959. The hP'ags-pa alphabet. *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 21, 300-23.
- 1970a. The origin of the Turkic runic alphabet. *Acta Orientalia* 32, 51-76.
- 1970b. The future of Tangut (Hsi Hsia) studies. *Asia Major* 11, 54-77.
- Clauson, G. & S. Yoshitake 1929. On the phonetic value of the Tibetan letter ཨ and ས and the equivalent characters in hPags.pa alphabet. *Journal of the Royal Asiatic Society*, 843-862.
- Cleaves, F. W. 1954. The Bodhisatw-a čari-a avatar-un tayilbur of 1312 by Čosgi odser. *Harvard Journal of Asiatic Studies* 17, 1-129.

- 1995-96. The Mongolian text of the tri-lingual inscription of 1640. *Mongolian Studies* 18, 5-47; 19, 1-49.
- 2006. An early Mongolian version of the Hsiao ching · 1. Facsimile of the bilingual text · Introduction by I. de Rachewiltz. *Acta Orientalia Hungarica* 59, 241-282.
- Coblin, W. S. 2007. *A handbook of 'Phags-pa Chinese*. (ABC Chinese Dictionary Series.) Honolulu.
- Csongor, B. 1952. Chinese in the Uighur script of the T'ang-period. *Acta Orientalia Hungarica* 2, 73-122.
- 1954. Some more Chinese glosses in Uighur script. *Acta Orientalia Hungarica* 4, 251-258.
- 1960. Some Chinese texts in Tibetan script from Tun Huang. *Acta Orientalia Hungarica* 10, 97-140.
- 1962. Chinese glosses in Uighur texts written in Brahmi. *Acta Orientalia Hungarica* 15, 49-53.
- Dani, A. H. 1963. *Indian paleography*. Oxford.
- Daniels, P. T. & W. Bright 1996 (Eds.). *The world's writing systems*. New York · Oxford.
- Dankoff, R. 1983. (trsl.) *Wisdom of royal glory (Kutadgu Bilig) · A Turko-Islamic mirror for princes*. Chicago.
- Dankoff, R. & J. Kelly 1982/1984/1985. *Maḥmūd al-Kāšgarī, Compendium of the Turkic dialects (Dîwān luyât at-Turk)*; Part I-III. (Sources of Oriental languages and literatures 7/1-3.) Harvard.
- Davary, G. D. 1982. *Baktrisch, ein Wörterbuch*. Heidelberg.
- Denlinger, P. B. 1963. Chinese in hP'ags-pa script. *Monumenta Serica* 22, 407-433.
- Diakonoff, I. M. & V. A. Livshits 1976-77. *Parthian economical documents from Nisa*. (Corpus Inscriptionum Iranicarum II:2.) London.
- Digitales* *Turfanarchiv.*
[\[http://www.bbaw.de/forschung/turfanforschung/dta/index.html\]](http://www.bbaw.de/forschung/turfanforschung/dta/index.html)
- Doerfer, G. 1969. Altaische Scholien zu Herbert Franks Artikel "Bemerkungen zu den sprachlichen Verhältnissen im Liao-Reich". *Zentralasiatische Studien* 3, 45-49.
- 1993a. Mongolica im Alttürkischen. *Bruno Lewin zu Ehren. Festschrift aus Anlaß seines 65. Geburtstag. Band III: Koreanische und andere asienwissenschaftliche Beiträge*. Bochum, 39-56.
- 1993b. The older Mongolian layer in Ancient Turkic. *Festschrift für Talat Tekin*. (Türk Dilleri Araştırmaları 3.) İstanbul, 79-86.
- Dresden, M. 1983. Sogdian language and literature. (Ed.) Yarshater, E. *Cambridge History of Iran* 3/2, 1216-1229.

- Dudbridge, G. & R. E. Emmerick 1978. Pelliot tibétain 0821. *Studia Iranica* 7/2, 283-285.
- Durkin-Meisterernst, D. 2006. The Pahlavi Psalter fragment in relation to its source. *Studies on the Inner Asian Languages* 21, 1-20.
- Eimer, H. 1972. Tibetica Stockholmiensia (I). Handliste der tibetischen Texte der Sven-Hedin-Stiftung und des Ethnographischen Museums zu Stockholm. *Zentralasiatische Studien* 6, 603-682.
- 1973-1978. Tibetica Stockholmiensia (II-VII). *Zentralasiatische Studien* 7, 301-352; 8, 179-240; 9, 37-86; 10, 625-674; 11, 507-554; 12, 317-358.
- Elverskog, J. 1997. *Uygur Buddhist literature*. (Silk Road Studies 1.) Turnhout.
- Emmerick, R. E. 1984. Research on Khotanese · A survey (1979-1982). (Eds.) Skalmowski, W. & A. V. Tongerloo. *Middle Iranian Studies · Proceedings of the International Symposium organized by the Katholieke Universiteit Leuven from the 17th to the 20th of May 1982*. (Orientalia Lovaniensia Analecta 16.) Leuven, 127-145.
- 1985. *The Tumshuqese Karmavâcana*. (Akademie der Wissenschaft und der Literatur, Abhandlungen der geistes- und sozialwissenschaftlichen Klasse Jahrg. 1985:2, Mainz.) Wiesbaden
- 1992. *A guide to the literature of Khotan. Second edition, thoroughly revised and enlarged*. (Studia Philologica Buddhica, occasional paper series III.) Tokyo.
- 2002. Die Reste vorislamischer Literaturen Zentralasiens. *Süd- und zentralasiatische Literaturen*. (Neues Handbuch der Literaturwissenschaften 24.) Wiesbaden, 155-169.
- Emmerick, R. E. & E. G. Pulleyblank 1993. *A Chinese text in Central Asian Brahmi script: new evidence for the pronunciation of Late Middle Chinese and Khotanese*. (Serie Orientale Roma 69.) Roma.
- Emmerick, R. E. & A. Róna-Tas 1992. The Turkish-Khotanese wordlist revisited. *Central Asiatic Journal* 36, 199-241.
- Emmerick, R. E. & P. O. Skjærvø 1990. Buddhist literature in Khotanese and Tumshuqese. *Encyclopaedia Iranica* 4, 499-505.
- Emmerick, R. E. & M. Vorob'ëva-Desjatovskaja 1993. *Saka documents VII: the St. Petersburg collections*. (Corpus Inscriptionum Iranicarum II:V:platesVII.) London.
- 1995. *Saka documents text volume III: the St. Petersburg collections*. (Corpus Inscriptionum Iranicarum II:V:textsIII.) London.
- Erdal, M. 1984. The Turkish Yarkand documents. *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 47, 260-301.
- 1988. The Turkic Nagy-Szent-Miklós inscription in Greek letters. *Acta Orientalia Hungarica* 42, 221-234.

- 1993a. The runic graffiti at Yar Khoto. *Festschrift für Talat Tekin*. (Türk Dilleri Araştırmaları 3.) İstanbul, 87-108.
- 1993b. *Die Sprache der wolgabolgarischen Inschriften*. (Turcologica 13.) Wiesbaden.
- 1997. Further notes on the *Irk Bitig*. *Turkic Languages* 1, 63-100.
- 2002. Anmerkungen zu den Jenissei-Inschriften. (Eds.) Ölmez, M. & S.-C. Raschmann. *Splitter aus Turfan. Festschrift für Peter Zieme anlässlich seines 60. Geburtstag*. (Türk Dilleri Araştırmaları 35.) İstanbul · Berlin, 51-73.
- Everding, K.-H. 2006a. *Herrscherurkunden aus der Zeit des mongolischen Grossreiches für tibetische Adelshäuser, Geistliche und Klöster · Teil 1: Diplomata Mongolica, mittelmongolische Urkunden in 'Phags pa-Schrift · Edition, Übersetzung, Analyse*. (Monumenta Tibetica Historica, Abteilung III · Band 8.) Halle (Saale).
- 2006b. *Herrscherurkunden aus der Zeit des mongolischen Grossreiches für tibetische Adelshäuser, Geistliche und Klöster · Teil 2: Diplomata Tibetica, die vierzehn Urkunden für die Tausendschaft Mus · mit einer Studie zur historischen Entwicklung des Mus chu-Tales im westlichen gTsang in der Zeit des 12.-15. Jahrhunderts*. (Monumenta Tibetica Historica, Abteilung III · Band 9.) Halle (Saale).
- Falk, H. 1993. *Schrift im alten Indien · Ein Forschungsbericht mit Anmerkungen*. (Script-Oralia 56.) Tübingen.
- Fang Ling-gui 1991. *Yuan Ming xiqu di Menggu yu* [Mongolian expressions in Yuan and Ming dramas]. Shanghai.
- Farquhar, D. M. 1966. The official seals and ciphers of the Yüan period. *Monumenta Serica* 25, 362-393.
- Fedakar, D. 1991, 1994a, 1996. Das Altürkische in sogdischer Schrift. Textmaterial und Orthographie (I-III). *Ural-altaische Jahrbücher* NF 10, 85-98; 13, 133-57; 14, 187-205.
- 1994b. Altürkische Vimalakirtinirdesa-Fragmente in uig. Schrift. (Eds.) Röhrborn, K. & W. Veenker. *Memoriae munusculum · Gedenkband für Annemarie von Gabain*. (Veröffentlichungen der Societas Uralo-Altaica 39.) Wiesbaden, 43-53.
- Finch, R. 1999. Korean Hankul and the hPags-pa script. (Eds.) Janhunen, J. & V. Rybatzki. *Writing in the Altaic world*. (Studia Orientalia 87.) Helsinki, 79-100.
- Franke, A. H. 1914. Notes on Sir Aurel Stein's collection of Tibetan documents from Chinese Turkestan. *Journal of the Royal Asiatic Society*, 37-59.
- Franke, H. 1969. Bemerkungen zu den sprachlichen Verhältnissen im Liao-Reich. *Zentralasiatische Studien* 3, 7-43.

- 1970. Additional notes on non-Chinese terms in the Yüan imperial dietary compendium Yin-shan cheng-yao. *Zentralasiatische Studien* 4, 7-16.
- 1975. Chinese texts on the Jurchen. A translation of the Jurchen monograph in the San-ch'ao pei-meng hui-pien. *Zentralasiatische Studien* 9, 119-186.
- 1976. Two Chinese-Khitans macaronic poems. (Eds.) Heissig, W., Krueger, J. R., Oinas, F. J. & E. Schütz. *Tractata Altaica. Denis Sinor sexagenario optime de rebus Altaicis merito dedicata*. Wiesbaden, 175-180.
- 1978. Chinese texts on the Jurchen II. A translation of chapter one of the Chin-shih. *Zentralasiatische Studien* 12, 413-452.
- 1982a. Randnotizen zu einigen Wörtern der Khitansprache im Lichte neuerer Arbeiten. *Acta Orientalia Hungarica* 36, 173-182.
- 1982b. Etymologische Bemerkungen zu den Vokabularen der Jurčēn-Sprache. (Hrsg.) Weiers, M. & G. Stary. *Florilegia Manjurica in Memoriam Walter Fuchs*. (Asiatische Forschungen 80.) Wiesbaden, 7-18.
- 1989. Einige Wörter der Jurčēnsprache in chinesischer Umschrift. (Hrsg.) Heissig W. & K. Sagaster. *Gedanke und Wirkung. Festschrift zum 90. Geburtstag von Nikolaus Poppe*. (Asiatische Forschungen 108.) Wiesbaden, 128-138.
- 2003. Zur chinesisch-ugurischen Inschrift von 1361. *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft* 153, 143-156.
- 2005. Sommerfrische in der Mongolei – Notizen zu den Sommerreisen der Chin- und Yüankaiser. (Hrsg.) Oelschlägel, A. C., Nentwig, I. & J. Taube. *Roter Altai, gib dein Echo! Festschrift für Erika Taube zum 65. Geburtstag*. Leipzig, 104-119.
- Franke, O. & B. Laufer 1914. *Epigraphische Denkmäler aus China*, Teil 1. Berlin.
- Franz, R. v. 1984. *Die unbearbeiteten Peking-Inschriften der Franke-Laufer Sammlung*. (Asiatische Forschungen 86.) Wiesbaden.
- Fuchs, W. 1936. *Beiträge zur mandjurischen Bibliographie und Literatur*. (Mitteilungen der Deutschen Gesellschaft für Natur- und Völkerkunde Ostasiens.) Tokyo · Leipzig.
- 1942. Neue Beiträge zur mandjurischen Bibliographie und Literatur. *Monumenta Serica* 7, 1-37.
- 1946. Analecta zur mongolischen Übersetzungsliteratur der Yüan-Zeit. *Monumenta Serica* 11, 33-64.
- 1968. Die mandjurische Literatur. *Handbuch der Orientalistik* I:V:3, 1-7.
- 1976. Jušen-manjurische Wortgleichungen. (Eds.) Heissig, W., Krueger, J. R., Oinas, F. J. & E. Schütz. *Tractata Altaica. Denis Sinor sexagenario optime de rebus Altaicis merito dedicata*. Wiesbaden, 181-188.
- Fussman, G. 1978. Les inscriptions de Gilgit. *Bulletin de l'École Française d'Extrême-Orient* 65, 1-64.
- 1987. Aśoka and Iran. *Encyclopaedia Iranica* II, 780-781.

- 1989. Les inscriptions kharoṣṭhî de la plaine de Chilas. (Eds.) Jettmar, K., König, D. & V. Thewalt. *Antiquities of Northern Pakistan, reports and studies. Vol. 1: Rock inscriptions in the Indus valley.* Mainz, 1-39.
- 1998. L'inscription de Rabatak et l'origine de l'ère śaka. *Journale Asiatique* 286, 571-651.
- Gabain, A. V. 1954. *Türkische Turfan-Texte VIII: Texte in Brāhmīschrift.* (Abhandlungen der Deutschen Akademie der Wissenschaften 1952:7.) Berlin.
- 1964a. Alttürkische Schreibkultur und Druckerei. *Philologiae turcicae fundamenta* I. Wiesbaden, 171-191.
- 1964b. Die alttürkische Literatur. *Philologiae turcicae fundamenta* I. Wiesbaden, 211-243.
- 1964c. Die komanische Literatur. *Philologiae turcicae fundamenta* I. Wiesbaden, 243-252.
- 1973. *Das Leben im uigurischen Königreich von Qočo (850-1250)* I-II. (Veröffentlichungen der Societas Uralo-Altaica 6.) Wiesbaden.
- Gabain, A. V. & W. Winter 1956. *Türkische Turfantexte IX.* Ein Hymnus an den Vater Mani auf Tocharisch B mit alttürkischer Übersetzung. (Abhandlungen der Deutschen Akademie der Wissenschaften 1956:2.) Berlin.
- Gāndhārī Bibliography.* [<http://depts.washington.edu/ebmp/bibliography.php>]
- Gandjei, T. 1964. Note on a colophon of the «Laṭāfat-nāma» in Uigur characters from the Kabul Museum. *Annali dell'Istituto Universitario Orientale di Napoli*, NS 4, 161-164.
- Gauthiot, R. 1911. De l'alphabet sogdien. *Journal Asiatique* 17, 81-95.
- Geng Shimin 1986. Study of the hereditary inscription of the Great Darugaci of the Suzhou Circuit in Uigur during the Yuan Dynasty (1279-1368). (Eds.) Yan Wenru & Chen Yulong. *Memorial volume for Prof. Xiangda.* Urumchi, 440-454.
- Geng Shimin & J. Hamilton 1981. L'inscription ouïgoure de la stèle commémorative des Iduq Qut de Qočo. *Turcica* 13, 10-54.
- Georgiou-Scharlipp, K. & W.-E. Scharlipp 1998. Three examples of a Turkish Cypriot dialect. *Mediterranean Language Review* 10, 169-178.
- Gerasimovich, L. K. 1970. *History of modern Mongolian literature · (1921-1964).* (Publications of the Mongolia Society · Occasional papers 6.) Bloomington.
- Gershevitch, I. 1961. *A grammar of Manichaen Sogdian.* Oxford.
- 1967. Bactrian inscriptions and manuscripts. *Indogermanische Forschungen* 72, 27-57.
- 1983. Bactrian literature. (Ed.) Yarshater, E. *Cambridge History of Iran* 3/2. Cambridge, 1250-1258.
- 1984. The colophon of the Nokonzok inscription. (Ed.) Harmatta, J. *From Hecataeus to al-Huwārizmī.* Budapest, 179-184.

- 1987. The Manichean Bactrian fragment. *Central Asia: Tradition and change. Second European Seminar on Central Asian Studies, 7th-10th April 1987.* London, 183-218.
- Gignoux, P. 1972. *Glossaire des inscriptions pehlevies et parthes.* (Corpus inscriptionum iranicarum, supplementary series 1.) London.
- 1986. *Iranisches Personennamenbuch.* Band II/2 *Noms propres sassanides en moyen-perse épigraphique.* (Österreichische Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-historische Klasse, Sonderpublikation der iranischen Kommission.) Wien.
- 1995. The Pahlavi inscription on Mount Thomas Cross (South India). (Eds.) Zevit, Z., Gitin, S. & M. Sokoloff. *Solving riddles and untying knots: biblical, epigraphic and Semitic studies in honor of Jonas C. Greenfield.* Winona Lake (Indiana), 411-422.
- Giles, L. 1933-35/1943-46. Dated Chinese manuscripts in the Stein collection I-II. *Bulletin of the School of Oriental (and African) Studies* 7, 809-836; 11, 148-173.
- 1957. *Descriptive catalogue of the Chinese manuscripts from Tun-huang in the British Museum.* London.
- Glass, A. 2006. A preliminary study of Gāndhārī vocabulary. (Eds.) Tikkanen, B. & H. Hettrich. *Themes and tasks in Old and Middle Indo-Aryan linguistics.* (Papers of the 12th World Sanskrit Conference 5.) Delhi, 273-304.
- Göbl, R. 1965. *Die drei Versionen der Kaniṣka-Inschrift von Surkh Kotal.* (Österreichische Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-historische Klasse, Denkschriften, 88. Band, 1. Abhandlung.) Wien.
- 1967. *Dokumente zur Geschichte der iranischen Hunnen in Baktrien und Indien I-IV.* Wiesbaden.
- Golb, N. & O. Pritsak 1982. *Khazarian Hebrew documents of the tenth century.* Ithaca-London.
- Golden, P. B. 2000. *The king's dictionary: the Rasaulid hexaglot: fourteenth century vocabularies in Arabic, Persian, Turkic, Greek, Armenian and Mongol.* (Handbuch der Orientalistik 8: 4.) Leiden · Boston.
- Gong Hwang-cheng 1983. Chinese elements in the Tangut script. *Bulletin of the Institute of History and Philology, Academia Sinica [BIHP]* 53/1, 167-187.
- Gorbačeva, Z. I. & E. I. Kyčanov 1963. *Tangutskie rukopisi i ksilografi.* Moscow.
- Grinstead, E. 1972. *Analysis of the tangut script.* Lund.
- Grivelet, S. 1997. The Latinization attempt in Mongolia. (Ed.) Berta, Á. *Historical and linguistic interaction between Inner-Asia and Europe.* (Studia uralo-altaica 39.) Szeged, 115-120.
- 1998. An attempt to change the official script of Mongolia. *Turkic Languages* 2, 233-246.

- 1999. Scriptal environment in Mongolia. (Eds.) Janhunen, J. & V. Rybatzki. *Writing in the Altaic World*. (Studia Orientalia 87.) Helsinki, 101-107.
- Grube, W. 1896. *Die Sprache und Schrift der Jučen*. Leipzig.
- Gulácsi, ZS. 2001. *Manichaean art in Berlin collections*. (Corpus Fontum Manichaeorum. Series Archaeologica et Iconographica I.) Turnhout.
- Hackin, J. 1924. *Formulaire sanscrit-tibétain du Xe siècle*. (Mission Pelliot en Asie Centrale II.) Paris.
- Haenisch, E. 1924. *Die viersprachige Gründungsinschrift des Klosters Pi-yün-sze*. Berlin 1924.
- 1934. Die Abteilung "Jagd" im fünfsprachigen Wörterspiegel. *Asia Major* 10, 59-93.
- 1943. *Die Kulturpolitik des mongolischen Weltreiches*. (Preussische Akademie der Wissenschaften. Vorträge und Schriften 17.) Berlin.
- 1950a. *Zwei viersprachige Inschriften zum Dsungarenkrieg aus den Jahren 1755 und 1758*. (Miscellanea Academica Berolinensia II/2.) Berlin, 224-247.
- 1950b. *Die viersprachige Gründungsinschrift des Tempels An-yüan-miao in Jehol v. Jahre 1765*. (Akademie der Wissenschaften und der Literatur in Mainz. Abhandlungen der Geistes- und Sozialwissenschaftlichen Klasse. Jahrgang 1950, Nr. 15.) Wiesbaden.
- 1956. Chinas polyglottes Schrifttum. *Sino-Japonica. Festschrift André Wedemeyer zum 80. Geburtstag*. Leipzig, 67-73.
- 1957. Die Schriftsprache im mongolischen Ostreich. *Oriente Poliano*, 103-110.
- Halkovic, S. A. 1985. *The Mongols of the West*. (Indiana University Uralic and Altaic Series 148) Bloomington.
- Haloun, G. & W. B. Henning 1953. The compendium of the doctrines and styles of the teaching of Mani, the Buddha of Light. *Asia Major* NS 3, 188-212.
- Hamilton, J. R. & L. Bazin 1972. Un manuscrit chinois et turc runiforme de Touenhouang, British Museum Or. 8212 (78) et (79). *Turcica* 4, 25-42.
- Hamilton, J. R. & Niu Ru-ji 1998. Inscriptions ouïgoures des grottes bouddhiques de Yulin. *Journal Asiatique* 286, 127-210.
- Hansen, O. 1930. Zur sogdischen Inschrift auf dem dreisprachigen Denkmal von Karabalgasun. *Journal de la Société Finno-ougrienne* 44:3, 1-39.
- 1964. Die Literatur der Sogdier. (Hrsg.) Einsiedel, W. v. *Die Literaturen der Welt in ihrer mündlichen und schriftlichen Überlieferung*. Zürich, 929-932.
- 1968. Die buddhistische und christliche Literatur der Sogdier. *Handbuch der Orientalistik* 1:IV:2/1, 77-99.
- Harmatta, J. 1986. The Bactrian inscription of Ayrtam. (Hrsg.) Schmitt, R. & P. O. Skjærvø. *Studia Grammatica Iranica, Festschrift für Helmut Humbach*. München, 131-146.
- 1994a. Languages and scripts in Graeco-Bactria and Saka kingdoms. (Eds.) Harmatta, J., Puri, P. N. & G. F. Etemadi. *History of civilizations of Central*

- Asia, vol. II. The development of sedentary and nomadic civilizations: 700 B.C. to A.D. 250.* Delhi, 399-416.
- 1994b. Languages and literature in the Kushan empire. (Eds.) Harmatta, J., Puri, P. N. & G. F. Etemadi. *History of civilizations of Central Asia, vol. II. The development of sedentary and nomadic civilizations: 700 B.C. to A.D. 250.* Delhi, 417-440.
- Hartmann, J.-U. 2004. Buddhism along the Silk Road · On the relationship between the Buddhist Sanskrit texts from Northern Turkestan and those from Afghanistan. (Hrsg.) Durkin-Meisterernst, D., Raschmann, S.-C., Wilkens, J., Yaldiz, M. & P. Zieme. *Turfan Revisited — The First Century of Research into the Arts and Cultures of the Silk Road.* (Monographien zur indischen Archäologie, Kunst und Philologie 17.) Berlin, 125-128.
- Hasbatar, N. 1999. *Mongolische "Heftgeschichten" und chinesische Ritterromane · eine Untersuchung über die chinesischen Einflüsse auf die mongolische Literatur.* (Asiatische Forschungen 135.) Wiesbaden.
- Hattori, S. 1991. The hP'ags-pa letters *e* and *é* represent one and the same Mongolian vowels. (Hrsg.) Heissig, W. & K. Sagaster. *Gedanke und Wirkung. Festschrift zum 90. Geburtstag von Nikolaus Poppe.* (Asiatische Forschungen 108.) Wiesbaden, 146-151.
- Hazai, GY. 1973. Überblick über die mongolischen Turfan-Texte. *International Congress of Mongolists, vol. II.* Ulanbator, 189-191.
- Heissig, W. 1952. Mongolische Geschichtsschreibung im 18. und 19. Jahrhundert. *Saeculum* 3, 218-236.
- 1954. *Die Peking-er lamaistischen Blockdrucke in mongolischer Sprache.* (Göttinger Asiatische Forschungen 2.) Wiesbaden.
- 1956. *Ein moderner mongolischer Beitrag zur mongolischen Literaturgeschichte · Baldan Sodnams Abriss der mongolischen Literaturentwicklung.* The Hague.
- 1957. Zur Entstehungsgeschichte der mongolischen Kandjur-Redaktion der Ligdan Khan-Zeit (1628-1629). *Sudia Altaica · Festschrift für Nikolaus Poppe zum 60. Geburtstag am 8. August 1957.* (Ural-Altaische Bibliothek.) Wiesbaden, 71-87.
- 1959. *Die Familien- und Kirchengeschichtsschreibung der Mongolen.* Bd. 1 · XVI-XVIII. Jahrhundert. (Asiatische Forschungen 5.) Wiesbaden
- 1961. *Mongolische Handschriften, Blockdrucke, Landkarten.* (Verzeichnis der orientalischen Handschriften Deutschlands 1, 1:2.) Wiesbaden.
- 1964. Mongolische Literatur. *Handbuch der Orientalistik* I:V:2, 227-260.
- 1965. *Die Familien- und Kirchengeschichtsschreibung der Mongolen.* Bd. 2 · 19. Jahrhundert. (Asiatische Forschungen 16.) Wiesbaden.
- 1972. *Geschichte der mongolischen Literatur* I-II. Wiesbaden

- 1974. *Schriftliche Quellen in Moğolî*; 1. Teil: Texte in Faksimile. (Abhandlungen der Rheinisch-Westfälischen Akademie der Wissenschaften 50.) Opladen.
- 1976a. Zwei mutmaßliche mongolische Yüan-Übersetzungen und ihr Nachdruck von 1431. *Zentralasiatische Studien* 10, 7-116.
- 1976b. *Die mongolischen Handschriftenreste aus Olon Süme, Innere Mongolei* (16.-17. Jh.). (Asiatische Forschungen 46.) Wiesbaden.
- 1979. *Die Mongolen · ein Volk sucht seine Vergangenheit*. Düsseldorf.
- 1986. Mongolische Literatur. (Ed.) Weiers, M. *Die Mongolen · Beiträge zu ihrer Geschichte und Kultur*. Darmstadt, 70-85.
- Henning, W. B. 1958. Mitteliranisch. *Handbuch der Orientalistik* 1:IV:1, 20-126.
- 1960. The Bactrian inscription. *Bulletin of the School Oriental and African Studies* 23, 47-55.
- 1965a. Surhk Kotal and Kaniska. *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft* 115, 75-87.
- 1965b. The Choresmian documents. *Asia Major* NS 11, 166-179.
- Herrmann, G. 2004. *Persische Urkunden der Mongolenzeit*. (Documenta Iranica et Islamica 2.) Wiesbaden.
- Hinüber, O. V. 1979. Die Erforschung der Gilgit-Handschriften. *Funde buddhistischer Handschriften I. Nachrichten der Akademie der Wissenschaften in Göttingen, I. Philologisch-historische Klasse*, Jg. 1979/12, 329-359.
- 1983a. Sanskrit und Gāndhārī in Zentralasien. (Eds.) Röhrborn, K. & W. Veenker. *Sprachen des Buddhismus in Zentralasien*. (Veröffentlichungen der Societas Uralo-altaica 16.) Wiesbaden, 27-34.
- 1983b. Die Bedeutung des Handschriftenfundes bei Gilgit. *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft*, Suppl. 5, 47-66.
- 1986. *Das ältere Mittelindische im Überblick*. (Österreichische Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-historische Klasse, Sitzungsberichte 467) Wien.
- 1989a. Brāhmī inscriptions on the history and culture of the Upper Indus valley. (Eds.) Jettmar, K., König, D. & V. Thewalt. *Antiquities of Northern Pakistan, reports and studies. Vol. 1: Rock inscriptions in the Indus valley*. Mainz, 41-71.
- 1989b. Buddhistische Inschriften aus dem Tal des Oberen Indus. (Eds.) Jettmar, K., König, D. & V. Thewalt. *Antiquities of Northern Pakistan, reports and studies. Vol. 1: Rock inscriptions in the Indus valley*. Mainz, 73-106.
- 1990. *Der Beginn der Schrift und frühe Schriftlichkeit in Indien*. (Akademie der Wissenschaften und der Literatur in Mainz. Abhandlungen der Geistes- und Sozialwissenschaftlichen Klasse. Jahrgang 1989, Nr. 11.) Stuttgart.
- Hitch, D. 1984. Kharoṣṭhī influences on the Saka Brāhmī scripts. (Eds.) Skalmowski, W. & A. V. Tongerloo. *Middle Iranian Studies · Proceedings of the*

- International Symposium organized by the Katholieke Universiteit Leuven from the 17th to the 20th of May 1982.* (Orientalia Lovaniensia Analecta 16.) Leuven, 187-202.
- 1993. The Kuchean hymn in Manichaean script. *Tocharian and Indo-European Studies* 6, 95-132.
- Hoffmann, H. 1986. *Tibet · A handbook*. (Indiana University Research Institute for Inner Asian Studies, Oriental Series 5.) Bloomington.
- Hopkirk, P. 1984. *Foreign devils on the Silk Road · the search for the lost cities and treasures in Chinese Central Asia*. Oxford.
- Hugjiltu 1999. On contraction in Mongolian hP'ags-pa documents. (Eds.) Janhunen, J. & V. Rybatzki. *Writing in the Altaic world*. (Studia Orientalia 87.) Helsinki, 123-131.
- 2004. *Basibazi Mengguyu wenxian huibian*. (A series of books for Altaic Studies.) Huhehaote.
- Humbach, H. 1969. *Die aramäische Inschrift von Taxila*. (Akademie der Wissenschaften und der Literatur in Mainz. Abhandlungen der Geistes- und Sozialwissenschaftlichen Klasse. Jahrgang 1969, Nr. 1.) Wiesbaden.
- 1988. Die pahlavi-chinesische Bilingue von Xi'an. (Eds.) Sundermann, W., Duchesne-Guillemin, J. & F. Vahman. *A Green Leaf, papers in honour of Professor Jes P. Asmussen*. (Acta Iranica, hommages et opera minora XII.) Leiden, 73-82.
- Janchiv, YO. 2002. *The Mongolian monuments in hP'ags-pa script · Texts, translations, glossary and bibliography*. (Monumenta Mongolica III.) Ulaanbaatar.
- Janhunen, J. 1994. On the formation of Sinitic scripts in medieval northern China. *Journal de la Société Finno-ougrienne* 85, 107-124.
- 2003. Para-Mongolic. (Ed.) Janhunen, J. *The Mongolic Languages*. (Routledge Language Family Series.) London · New York, 391-402.
- Jarring, G. 1981. The new romanized alphabet for Uighurs and Kazakhs and some observations in the Uighur dialect of Kashgar. *Central Asiatic Journal* 25, 230-245.
- Jensen, H. 1958. *Die Schrift in Vergangenheit und Gegenwart*. Berlin.
- Jettmar, K. 1981. Zu den Fundumständen der Gilgit-Manuskripte. *Zentralasiatische Studien* 15, 307-322.
- Jha, A. & D. Rajgor 1994. *Studies on the coinage of the Western Kṣatrapas*. Bombay.
- Jülg, B. *Die Märchen des Siddhi-Kür. Kalmückischer Text mit deutscher Übersetzung und einem kalmückisch-deutschen Wörterbuch*. Leipzig 1866.
- Junast 1991. *Basiba zi he mengguyu wenxian, II: Wenxian huiji* (Institute for the Study of Languages & Cultures of Asia and Africa. Tokyo University of Foreign Studies.) Tokyo.

- Kämpfe, H.-R. 2002. Die Literatur der Mongolen. *Süd- und zentralasiatische Literaturen*. (Neues Handbuch der Literaturwissenschaften 24.) Wieselsheim, 133-154.
- Kane, D. 1989. *The Sino-Jurchen vocabulary of the Bureau of Interpreters*. (Indiana University Uralic and Altaic Series 153.) Bloomington.
- 2004. A note on *čisdeben. *Central Asiatic Journal* 48/2, 223-225.
- 2006. Khitan and Jurchen. (Eds.) Pozzi, A., Janhunen, J. A. & M. Weiers 2006. *Tumen jalafun jecen akū · Manchu Studies in Honour of Giovanni Stary*. (Tunguso Sibirica 20.) Wiesbaden, 121-132.
- Kara, Gy. 1965. *Az öt oltalom könyve*. (Mongol Nyelvemléktár VIII.) Budapest.
- 1975. A propos de l'inscription khitane de 1150. *Annales universitatis Budapestiensis. Sectio linguistica* 6, 163-167.
- 1976. Petites inscriptions ouigoures de Touen-houang. (Ed.) Káldy-Nagy, Gy. *Hungaro-Turcica, studies in honour of Julius Németh*. Budapest, 55-59.
- 1978. Uiguro-Tibetica. (Ed.) Ligeti, L. *Proceedings of the Csoma de Kőrös memorial symposium, held at Mátrafüred, Hungary, 24-30 September 1976*. (Bibliotheca Orientalis Hungarica 23.) Budapest, 161-167.
- 1983. Sino-uigurische Worterklärungen. (Eds.) Röhrborn, K. & W. Veenker. *Sprachen des Buddhismus in Zentralasien*. (Veröffentlichungen der Societas Uralo-altaica 16.) Wiesbaden, 44-52.
- 1986. On the Khitan writing system. *Mongolian Studies* 10, 19-24.
- 1990. *Zhiyuan yiyu*. Index alphabétique des mots mongols. *Acta Orientalia Hungarica* 44, 279-344.
- 1991. Spätchinesisches im Uigurischen. (Hrsg.) Klengel, H. & W. Sundermann. *Ägypten, Vorderasien und Turfan. Probleme der Edition und Bearbeitung altorientalsicher Handschriften*. (Schriften zur Geschichte und Archäologie des Alten Orients 23.) Berlin, 129-133.
- 1994. [Review of] Fang 1991. *Mongolian Studies* 17, 146-148.
- 1997. *Early Kalmuck primers and other schoolbooks · samples of textbooks 1925-1930*. (The Mongolia Society Special Papers 13.) Bloomington.
- 2000. *The Mongol and Manchu manuscripts and blockprints in the library of the Hungarian Academy of Sciences*. (Bibliotheca Orientalis Hungarica XLVII.) Budapest.
- 2003. Mediaeval Mongol documents from Khara Khoto and Eastern Turkestan in the St. Petersburg branch of the Institute of Oriental Studies. *Manuscripta Orientalia* 9:2, 3-40.
- 2005. *Books of the nomads · More than eight hundred centuries of writing Mongolian*. (Indiana University Uralic and Altaic Series 171.) Bloomington.

- 2006. Solon Ewenki in Mongolian script. (Eds.) Pozzi, A., Janhunen, J. A. & M. Weiers. *Tumen jalafun jecen akū · Manchu studies in Honour of Giovanni Stary*. (Tunguso-Sibirica 20.) Wiesbaden, 133-148.
- Karow, O. 1964. Die tangutische Literatur. (Ed.) Einsiedel, W. V. *Die Literaturen der Welt in ihrer mündlichen und schriftlichen Überlieferung*. Zürich, 1249-1260.
- Karttunen, K. 1989. *India in early Greek literature*. (Studia Orientalia 65.) Helsinki.
- 1997. *India and the Hellenistic world*. (Studia Orientalia 83.) Helsinki
- Kempf, B. 2004. Old Turkic runiform inscriptions in Mongolia: an overview. *Turkic Languages* 8, 41-52.
- Keping, K. B., Kolokolov, V. S., Kyčanov, E. I. & A. P. Terent'ev-Katanskij 1969. *More pis'men faksimile tanguskix ksilografov*. Moscow.
- Kiyose, G. N. 1977. *A study of the Jurchen language and script*. Kyoto.
- Kljaštornyj, S. G. & I. Vásáry 1987. A runic inscription on a bull-skull from the Volga region. (Ed.) Kara, Gy. *Between Danube and the Caucasus*. Budapest, 171-179.
- Kollmar-Paulenz, K. 2001. *Erdeni tunumal neretü sudur. Die Biographie des Altan qayan der Tümed-Mongolen*. (Asiatische Forschungen 142.) Wiesbaden.
- Konow, S. 1935. *Ein neuer Saka-Dialekt*. (Sitzungsbericht der Preussischen Akademie der Wissenschaften 1935.) Berlin, 772-823.
- Kormušin, I. V. 1997. *Tjurkskie enisejskie épitafi*. Moskva.
- Kudara, K. & W. Sundermann 1987. Zwei Fragmente einer Sammelhandschrift buddhistischer Sûtras in soghdischer Sprache. *Altorientalische Forschungen* 14, 334-349.
- 1988. Fragmente einer soghdischen Handschrift des *Pañcaviṃśatisâhasrikâ-prajñâpâramitâsûtra*. *Altorientalische Forschungen* 15, 174-181.
- 1991. Fragmente einer soghdischen Handschrift des *Viśeṣacinti-brahma-paripṛcchâ-sûtra*. *Altorientalische Forschungen* 18, 246-263.
- 1992. Ein weiteres Fragment einer soghdischen Übersetzung des *Bhaiṣajyaguruvaiḍūryaprabhatahâgatasûtra*. *Altorientalische Forschungen* 19, 350-358.
- 1998. A second text of the Sogdian *Viśeṣacinti-brahma-paripṛcchâ-sûtra*. *Studies on the Inner Asian Languages* 13, 111-128.
- Kuijp, L. W. J. Van Der 2002. Die tibetische Literatur. *Süd- und zentralasiatische Literaturen*. (Neues Handbuch der Literaturwissenschaften 24.) Wiesbaden, 115-132.
- Kumamoto, H. 1983. Khotanese official documents in the tenth century A.D. *University Microfilms International*, Ann Arbor.
- 1986. Some problems of Khotanese documents. (Hrsg.) Schmitt, R. & P. O. Skjærvø. *Studia Grammatica Iranica, Festschrift für Helmut Humbach*. München, 227-244.

- 1990. A Sanskrit-Khotanese conversation manual for Central Asian travelers. (Ed.) Haneda, A. *Documents et archives provenant de l'Asie centrale. Actes du colloque franco-japonais, Kyoto 4-8. oct. 1988. Association Franco-Japonaise des Études Orientales.* Kyoto, 29-59.
- 1993. More Khotanese letters and verses. *Tokyo University Linguistic Papers* 13, 145-184.
- 1996a. The Khotanese documents from the Khotan area. *Memoirs of the Toyo Bunko* 54, 27-64.
- 1996b. The Khotanese in Dunhuang. (Ed.) Cadonna, A. & L. Lanciotti. *Cina e Iran da Alessandro Magno alla dinastia Tang.* (Orientalia Venetiana 5.) Florence, 67ff.
- Kuribayashi, H. 2003. *Word- and suffix-index to Hua-yi Yi-yü based on the Romanized Transcription of L. Ligeti.* (The Center for Northeast Asian Studies, Tohoku University.) Sendai.
- Kværne, P. 1973 The canon of the Tibetan Bonpos. *Indo-Iranian Journal* 16, 18-56.
- Kwanten, L. 1977. *The analysis of the Tangut (Hsi Hsia) language: Sino-Tibetan or Altaic.* Bloomington.
- 1982. *The timely pearl: a 12th century Tangut-Chinese glossary* (Vol. 1, the Chinese glosses). (Indiana University Uralic and Altaic Series 142.) Bloomington.
- 1984. The lexicography of the Hsi Hsia (Tangut) language. *Cahiers de Linguistique d'Asie Orientale* 11/2, 55-67.
- 1988. The structure of the Tangut (Hsi Hsia) characters. *Journal of Asian and African Studies* 36, 69-104.
- Kwanten, L. & S. Hesse 1980. *Tangut (Hsi Hsia) studies · a bibliography.* (Indiana University Uralic and Altaic Studies 137.) Bloomington.
- Kyčanov, E. I. & H. Franke 1990. *Tangutische und chinesische Quellen zur Militär-gesetzgebung des 11. bis 13. Jahrhunderts.* (Abhandlungen der Bayrischen Akademie der Wissenschaften, Neue Folge, Phil.-hist. Klasse, Heft 104.) München.
- Kyzlasov, I. L. 1994. *Runičeskie pis'mennosti evrazijskikh stepej.* Moskva.
- Laufer, B. 1907. Skizze der mongolischen Literatur. *Keleti Szemle* 8, 165-261.
- 1908. Skizze der manjurischen Literatur. *Keleti Szemle* 9, 1-53.
- 1918. Origin of Tibetan writing. *Journal of the American Oriental Society* 38, 34-46.
- Laut, J. P. 1980. *Der frühe türkische Buddhismus und seine literarischen Denkmäler.* (Veröffentlichungen der Societas Uralo-Altaica 21.) Wiesbaden.
- Laut, J. P. & P. Zieme 1990. Ein zweisprachiger Lobpreis auf den Bäg vom Koco und seine Gemahlin. (Hrsg.) Laut, J. P. & K. Röhrborn. *Buddhistische Erzähl-literatur und Hagiographie in türkischer Überlieferung.* (Veröffentlichungen der Societas Uralo-Altaica 27.) Wiesbaden, 15-36.

- Le Coq, A. v. 1919. Kurze Einführung in die uigurische Schriftkunde. *Mitteilungen des Seminars für Orientalische Sprachen an der Friedrich-Wilhelms-Universität zu Berlin. Westasiatische Studien* 22, 93-109.
- Levi, S. M. 1932. Sur les manuscrits sanscrits provenant de Bamiyan (Afghanistan), et de Gilgit (Cachemire). *Journal Asiatique* 220, 1-45.
- Lidzbarski, M. 1916. *Die Herkunft der manichäischen Schrift*. (Sitzungsberichte der Königlich Preussischen Akademie der Wissenschaften 1916.) Berlin, 1213-1222.
- Lieu, S. N. C. 1997. Manichaean art and texts from the Silk road. *Studies in silk road coins and culture. Papers in honour of Professor Ikuo Hirayama on his 65th birthday. The Institute of Silk Road Studies*. Kamakura, 261-312.
- Ligeti, L. 1942. *Catalogue du Kanjur mongol imprimé*. (Bibliotheca Orientalis Hungarica III.) Budapest.
- 1950. Mots de civilisation de Haute asie en transcription chinoise. *Acta Orientalia Hungarica* 1, 141-187.
- 1952. A propos de l'écriture mandchoue. *Acta Orientalia Hungarica* 2, 235-299.
- 1953. Note préliminaire sur le déchiffrement des petits caractères Joutchen. *Acta Orientalia Hungarica* 3, 211-228.
- 1956. Le Po kia sing en écriture 'phags-pa. *Acta Orientalia Hungarica* 6, 1-52.
- 1961a. Trois notes sur l'écriture 'Phags-pa. *Acta Orientalia Hungarica* 13, 201-238.
- 1961b. Les inscriptions djurtchen de Tyr. *Acta Orientalia Hungarica* 12, 5-26.
- 1964a. *Preklasszikus emlékek 2 · XIII-XVI. század és a XVII. század eleje*. (Mongol Nyelvemléktár IV.) Budapest.
- 1964b. Les fragments du subhâṣitaratnanidhi mongol en écriture 'hPhags-pa. Le mongol préclassique et le moyen mongol. *Acta Orientalia Hungarica* 17, 239-292.
- 1966a. *La marche à la lumière. Bodhicaryâvatâra de Śāntideva. Traduction de Čhos-kyi 'od-zer*. Budapest.
- 1966b. Un vocabulaire sino-ouïghour des Ming. Le Kao-tsch'ang-kouan yi-chou du Bureau des Traducteurs. *Acta Orientalia Hungarica* 19, 117-201, 257-316.
- 1967-68. Documents sino-ouïgours du Bureau des Traducteurs (I-II). *Acta Orientalia Hungarica* 20, 253-306; 21, 45-118.
- 1970. *Monuments préclassiques I, XIIIe et XIVe siècles*. (Indices Verborum Linguae Mongolicae Monumentis Traditorum I.) Budapest.
- 1972a. *Monuments préclassiques II, XIIIe et XIVe siècles*. (Monumenta Linguae Mongolicae Collecta 2.) Budapest.
- 1972b. *Monuments en écriture 'phags-pa * pièces de chancellerie en transcription chinoise*. (Monumenta Linguae Mongolicae Collecta III.) Budapest.
- 1973. *Trésor des sentences, subhâṣitaratnanidhi de Sa-skya paṇḍita*. (Monumenta Linguae Mongolicae Collecta 4.) Budapest.

- 1974. *Les douze actes du Bouddha, arban qoyar jokiyangyui üiles*. (Monumenta Linguae Mongolicae Collecta 5.) Budapest.
- 1981. Prolegomena to the Codex Cumanicus. *Acta Orientalia Hungarica* 35, 1-54.
- 1990. Un vocabulaire sino-mongol des Yuan, le Tche-yuan yi-yu. *Acta Orientalia Hungarica* 44, 259-277.
- Lin Meicun 1996. Kharoṣṭhī bibliography: the collections from China (1897-1993). *Central Asiatic Journal* 40, 188-220.
- Liu Fengzhu 1999. Seventy years of Khitan small script studies. (Eds.) Janhunen, J. & V. Rybatzki. *Writing in the Altaic World*. (Studia Orientalia 87.) Helsinki, 159-170.
- Livšic, V. A. 1962. *Juridičeskie dokumenty i pis'ma*. Moskva.
- Lüders, H. 1936. Zur Sprache und Schrift der Kharoṣṭhī-Dokumente. *Bulletin of the School of Oriental Studies* 8, 637-655.
- MacKenzie, D. N. 1970. *The 'Sūtra of the Causes and Effects of Actions' in Sogdian*. (London Oriental Series 22.) London · New York · Toronto.
- 1970-72. The Khwarezmian glossary I-V. *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 23, 540-559; 24, 74-90, 314-330, 521-537; 25, 56-73.
- 1976. *The Buddhist Sogdian texts of the British Library*. (Acta Iranica 10.) Leiden.
- 1979-80. Mani's Šābuhragān. *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 42, 500-534; 43, 288-310.
- Maggi, M. 1992. Late Khotanese numerals from 1 to 36 in Tibetan transcription. *Proceedings of the First European Conference of Iranian Studies held in Turin, Sept. 7th-11th by the Societas Iranologica Europaea. Part one: Old and Middle Iranian*. (Serie Orientale Roma 57:1-2.) Roma, 425-443.
- Maricq, A. 1958. Le grande inscription de Kaniška et l'éteo-tokharien, l'ancienne langue de la Bactriane. *Journal Asiatique* 246, 345-440.
- Mártonfi, F. 1974-75. Yi-ching's Buddhist Sanskrit-Chinese glossary: a source for T'ang phonology. *Acta Orientalia Hungarica* 28, 359-392; 29, 15-53, 225-246.
- Matsui, D. 1997. A Mongolian-Chinese bilingual list fragment from Qara-qoto. *Machikaneyama Ronso* 31, 25-54.
- 2004. Notes on the secular documents from the St. Petersburg collection: Buddhist monastery of the Toyoq caves as revealed from the texts related to monks Sivšidu and Yaqšidu. (Ed.) Moriyasu, T. *Papers on the pre-Islamic documents and other materials unearthed from Central Asia*. Kyoto, 41-70.
- Matsukawa, T. 2004. Some Uighur elements surviving in the Mongolian Buddhist *Sūtra of the Great Bear*. (Hrsg.) Durkin-Meisterernst, D., Raschmann, S.-C., Wilkens, J., Yaldiz, M. & P. Zieme. *Turfan Revisited — The First Century of Research into the Arts and Cultures of the Silk Road*. (Monographien zur indischen Archäologie, Kunst und Philologie 17.) Berlin, 203-207.

- Maue, D. 1996. *Alttürkische Handschriften* Teil 1: Dokumente in Brāhmî und tibetischer Schrift. (Verzeichnis der orientalischen Handschriften in Deutschland XIII:9.) Stuttgart.
- 2002. Altbekanntes und Neues: Bruchstücke des uigurischen Almanachs von 1277/78. *Papers in honour of Professor Masahiro Shôgaito on his 60th birthday*. (Studies on the Inner Asian Languages 17.) Osaka, 77-115.
- 2004. Konows Zeichen Nr. 10. (Hrsg.) Durkin-Meisterernst, D., Raschmann, S.-C., Wilkens, J., Yaldiz, M. & P. Zieme. *Turfan Revisited — The First Century of Research into the Arts and Cultures of the Silk Road*. (Monographien zur indischen Archäologie, Kunst und Philologie 17.) Berlin, 208-212.
- Maue, D. & N. Sims-Williams 1991. Eine sanskrit-sogdische Bilingue in Brāhmî. *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 54, 486-495.
- Meisezahl, R. O. 1955. Tibetica der Pelliot und Stein Tun-huang MSS. *Ural-Altaische Jahrbücher*, 209-221.
- Melles, C. H. 1975-76. Un vocabulaire du Mandchou préclassique. Le Tongki fuqa aqô xergen-i bitxe. *Acta Orientalia Hungarica* 29, 335-380; 30, 9-120, 209-243, 309-329.
- Mikkelsen, G. B. 1997. *Bibliographia Manichaica. A comprehensive bibliography of Manichaeism through 1996*. (Corpus Fontum Manichaeorum, subsidia 1.) Turnhout.
- Miller, R. A. 1956. *The Tibetan system of writing*. Washington.
- Mönhsaihan, S. (Ed.) 2005. *Pañcarakṣā · A Mongolian translation of 1345*. (Treasures of Mongolian culture and Tibeto-Mongolian Buddhism 3.) Budapest.
- Molnár, Á. 1994. *Weather-magic in Inner Asia*. (Indiana University Uralic and Altaic Series 158.) Bloomington.
- Molnár, Á. & P. Zieme 1989. Ein weiterer uigurischer Erntesege. *Altorientalische Forschungen* 16, 140-152.
- Moriyasu, T. 1997. A Manichaean Runic manuscript with miniature (Kao.0107) in the British Library. *Studies on the Inner Asian Languages* 12, 41-72.
- 2004. From silk, cotton and copper coin to silver. Transition of the currency used by the Uighurs during the period from the 8th to the 14th centuries. (Hrsg.) Durkin-Meisterernst, D., Raschmann, S.-C., Wilkens, J., Yaldiz, M. & P. Zieme. *Turfan Revisited — The First Century of Research into the Arts and Cultures of the Silk Road*. (Monographien zur indischen Archäologie, Kunst und Philologie 17.) Berlin, 228-239.
- Moriyasu, T. & A. Ochir (Eds.) 1999. *Provisional report of researches on historical sites and inscriptions in Mongolia from 1996 to 1998*. Tokyo.
- Mukherjee, B. N. 1971. The epigraphic evidence from Kara Tepe and the so-called Old Śaka era. *East & West* 21, 69-73.

- Nakano, M. 1971a. *A phonological study in the 'Phags-pa script and the Meng-ku Tzu-yün*. Canberra.
- 1971b. Three 'Phags-pa seal inscriptions · re-examination of Dr. E. Haarhs readings. *Asia Major* 16, 96-101.
- Németh, J. 1971. *The Runiform inscriptions from Nagy-Szent-Miklós and the Runiform scripts of Eastern Europe*. *Acta Linguistica Academiae Scientiarum Hungaricae* 21, 1-52.
- Nicolini-Zani, M. 2003. Christiano-Sogdica: an updated bibliography on the relationship between Sogdians and Christianity throughout Central Asia and into China. In: *Êrân ud Anêrân · Webfestschrift Marshak 2003*.
- Ning, Jin 1989. *A catalogue of Sibe-Manchu publications 1954-1989*. Wiesbaden.
- Nishida, T. 1979. *The structure of the Hsi Hsia (Tangut) characters*. (Monumenta Serica.) Kyoto.
- Oki, M. 1996. A few characteristic features of the Uighur alphabet in the 9th-11th centuries. *Studies on the Inner Asian Languages* 11, 15-60.
- Pang, T. A. 1999. The Manchu script reform of 1632: new data and new questions. (Eds.) Janhunen, J. & V. Rybatzki. *Writing in the Altaic world*. (Studia Orientalia 87.) Helsinki, 201-206.
- Pang, T. A. & G. Stary 1998. *New light on Manchu historiography and literature*. Wiesbaden.
- Pelliot, P. 1921. [Oral remarks before the Société Asiatique]. *Journal Asiatique* 11. série/18, 135-136.
- 1925. Les systèmes d'écriture en usage chez les anciens Mongols. *Asia Major* 2, 284-289.
- 1927. [Oral remarks before the Société Asiatique]. *Journal Asiatique* 12. série/210, 372.
- Peng Jinzhang & Wang Jianjun 2000. *Northern grottoes of Magaoku, Dunhuang* (Vol. 1). Beijing.
- 2004a. *Northern grottoes of Magaoku, Dunhuang* (Vol. 2). Beijing.
- 2004b. *Northern grottoes of Magaoku, Dunhuang* (Vol. 3). Beijing.
- Petech, L. 1993. 'P'ags-pa. (Hrsg.) Rachewiltz, I. De, Chan Hok-lam, Hsiao Ch'i-Ch'ing & P. W. Geier. *In the service of the Khan. Eminent personalities of the early Mongol-Yüan period*. (Asiatische Forschungen 121.) Wiesbaden, 646-654.
- Philologiae turcicae fundamenta* I. Wiesbaden 1964.
- Pinault, G.-J. 1987. *Epigraphie koutchéenne. Sites divers de la région de Koutcha*. (Mission Paul Pelliot. Documents archéologiques VIII.) Paris, 57-196.
- 1998. Economic and administrative documents in Tocharian B from the Berezovsky and Petrovsky collections. *Manuscripta Orientalia* 4:4, 4-20.

- 2003. Contacts linguistiques en Asie Centrale à la lumière des textes tokhariens. (Eds.) Bretfeld, S. & J. Wilkens. *Indien und Zentralasien · Sprach- und Kulturkontakt · Vorträge des Göttinger Symposiums vom 7. bis 10. Mai 2001*. (Veröffentlichungen der Societas Uralo-Altaica 61.) Wiesbaden, 45-83.
- Poppe, N. 1934-35. Über die Sprache der Daguren. *Asia Major* 10, 1-32, 183-220.
- 1957. *The Mongolian monuments in ḥP'ags-pa script*. (Göttinger Asiatische Forschungen 8.) Wiesbaden.
- 1967. *The twelve deeds of Buddha · A Mongolian version of the Lalitavistara*. (Asiatische Forschungen 23.) Wiesbaden.
- Poppe, N., Hurvitz, L. & H. Okada 1964. *Catalogue of the Manchu-Mongol section of the Toyo Bunko*. Tokyo.
- Pritsak, O. 1980. Turkology and the comparative study of the Altaic languages. The system of the Old Runic script. *Journal of Turkish Studies* 4, 83-100.
- 1981a. The Proto-Bulgarian military inventory inscriptions. (Ed.) Káldy-Nagy, GY. *Turkic-Bulgarian-Hungarian relations*. (Studia Turco-Hungarica V.) Budapest, 33-61.
- 1981b. Die protobulgarische Aufschrift auf einer Bleiplombe aus Warnă. (Hrsg.) Röhrborn, K. & H. W. Brands. *Scholia. Beiträge zur Turkologie und Zentralasienkunde. Annemarie von Gabain zum 80. Geburtstag am 4. Juli 1981 dargebracht von Kollegen, Freunden und Schülern*. (Veröffentlichungen der Societas Uralo-Altaica 14.) Wiesbaden, 118-122.
- Pulleyblank, E. G. 1970. Notes on the ḥP'ags-pa alphabet for Chinese. *W. B. Henning memorial volume*. London.
- Qaserdeni, Danzen, Bürinbatu, Ğarudi, Jalsan, NA Batujiryal & Engkebayatur 1997. *Arjai ayui-yin uyiurjin mongyol bicigesü-yin sudulul*. Liyooning-un ündüsüten-ü keblel-ün qoriy-a.
- Rachewiltz, I. de 1967. Some remarks on the language problem in Yüan China. *The Journal of the Oriental Society of Australia* 5, 65-80.
- 1972. *Index to The Secret History of the Mongols*. (Uralic and Altaic Series 121.) Bloomington.
- 1982. The preclassical Mongolian version of the Hsiao-ching. *Zentralasiatische Studien* 16, 7-109.
- 1996. Hybrid Chinese of the Mongol Period (13th-14th c.). (Eds.) Wurm, S. A., Mühlhäuser, P. & D. T. Tryon. *Atlas of Languages of Intercultural Communication in the Pacific, Asia and the Americas*. Berlin · New York, 905-906.
- 2004. *The secret history of the Mongols · A Mongolian epic chronicle of the thirteenth century*. (Brill's Inner Asian Library 7/1-2.) Leiden.
- Rachmati, G. R. 1930. *Zur Heilkunde der Uiguren* [I]. (Sitzungsbericht der Preussischen Akademie der Wissenschaften 1930:24.) Berlin.

- 1932. *Zur Heilkunde der Uiguren* II. (Sitzungsbericht der Preussischen Akademie der Wissenschaften 1932:22.) Berlin.
- 1937. *Türkische Turfan-Texte* VII. Mit sinologischen Anmerkungen von Dr. W. Eberhard. (Abhandlungen der Preussischen Akademie der Wissenschaften 1936:12.) Berlin.
- Raschmann, S.-C. 2007. *Alttürkische Handschriften* Teil 13 · Dokumente · Teil 1. (Verzeichnis der Orientalischen Handschriften in Deutschland XIII:21.) Stuttgart.
- Raschmann, S.-C. & T. Takata 1993. Ein chinesischer Turfan-Text mit uigurischen phonetischen Glossen. *Altorientalische Forschungen* 20, 391-396.
- Reichelt, H. 1931. *Die soghdischen Handschriftenreste des Britischen Museums*. II. Teil: die nicht-buddhistischen Texte. Heidelberg.
- Richardson, H. E. 1952-53. Tibetan inscription at Žva-hi Lha Khañ [I-II]. *Journal of the Royal Asiatic Society*, 133-154; 1-12.
- 1954. A ninth century inscription from Rkoñ-po. *Journal of the Royal Asiatic Society*, 157-173.
- 1957. A Tibetan inscription from Rgyal Lha Khañ. *Journal of the Royal Asiatic Society*, 57-76.
- 1964. A new inscription of Khri Srong Lde Brtsan. *Journal of the Royal Asiatic Society*, 1-12.
- 1969. The inscription at the tomb of Khri Lde Srong Brtsan. *Journal of the Royal Asiatic Society*, 29-38.
- 1973. The sKar-cung inscription. *Journal of the Royal Asiatic Society*, 12-20.
- 1978. The Sino-Tibetan treaty inscription of 821/823 at Lhasa. *Journal of the Royal Asiatic Society*, 137-162.
- Rintchen 1954. A propos du papier-monnaie mongol. *Central Asiatic Journal* 4, 159-164 + 4 plates.
- Röhrborn, K. & O. Sertakaya 1980. Die alttürkische Inschrift am Tor-Stûpa von Chü-yung-kuan. *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft* 130, 304-339.
- Róna-Tas, A. 1976. A runic inscription in the Kujbyšev region. *Acta Orientalia Hungarica* 30, 267-272.
- 1985. *Wiener Vorlesungen zur Sprach- und Kulturgeschichte Tibets*. Wien.
- 1987. On the development and origin of the East Turkic runic script. *Acta Orientalia Hungarica* 41, 7-14.
- 1988. Problems of the East European scripts with special regard to the newly found inscription of Szarvas. *Settimane di studio del Centro italiano di studi sull'alto medioevo* 35, 483-511.
- 1990. Die Inschrift des Nadelbehälters von Szarvas (Ungarn). *Ural-Altaische Jahrbücher* NF 9, 1-30.
- 1991. *An introduction to Turkology*. (Studia uralo-altaica 33.) Szeged.

- 1998. Turkic writing systems. (Eds.) Johanson, L. & É. Á. Csató. *The Turkic languages*. London · New York, 126-137.
- Rossabi, M. 1988. *Khubilai Khan: his life and times*. Berkeley · Los Angeles.
- Roxburgh, D. J. (Ed.) 2005. *Turks · a journey of a thousand years, 600-1600*. London.
- Rybatzki, V. 2004. Nestorian personal names from Central Asia. (Eds.) Juusola, H., Laulainen, J. & H. Palva. *Verbum et calamus. Semitic and related studies in honour of the sixtieth birthday of professor Tapani Harviainen*. (Studia Orientalia 99.) Helsinki 2004, 269-291 (269-273).
- 2006. *Die Personennamen und Titel der mittelmongolischen Dokumente · eine lexikalische Untersuchung*. (Publications of the Institute for Asian and African Studies 8.) Helsinki.
[<http://ethesis.helsinki.fi/julkaisut/hum/aasia/vk/rybatzki/>]
- (Forthcoming a). Jews in pre-fifteenth century Central Asia. *Veröffentlichungen der 6. Deutschen Turkologenkonzferenz, Frankfurt 23.-26.7.2005*.
- (Forthcoming b). [Review of] Scherberger 2003. *Studia Orientalia*.
- (Forthcoming c). [Review of] Rachewiltz 2004. *Central Asiatic Journal*.
- (Forthcoming d). [Review of] *Chinesische und manjurische Handschriften und seltene Drucke*, Teil 3: Chinesische Texte vermischten Inhalts aus der Berliner Turfansammlung. Beschrieben von Tsuneki Nishiwaki. Übersetzt von Christian Wittern. Herausgegeben von Simone-Christiane Raschmann. (Verzeichnis der orientalistischen Handschriften in Deutschland XII:3.) *Central Asiatic Journal*.
- Sagaster, K. 1976. *Die Weiße Geschichte*. (Asiatische Forschungen 41.) Wiesbaden.
- Saitô, Y. 2003. *Scripts and sounds in Middle Mongolian*. Kyoto. (Jap., Resumes in English)
- 2006. *The Mongolian words in «Kitâb Majmû' Turjumân Turkî wa-'ajamî wa-Muğalî» · Text and Index*. Tôkyô.
- Salomon, R. 1995. On the origin of the early Indian scripts [Review article of Falk 1993 and Hinüber 1989]. *Journal of the American Oriental Society* 115, 271-279.
- 1998. *Indian epigraphy: a guide to the study of inscriptions in Sanskrit, Prakrit, and other Indo-Aryan languages*. (South Asia Research Series.) New York.
- 1999. *Ancient Buddhist scrolls from Gandhâra: the British Library Kharoṣṭhī fragments*. London · New York.
- 2002. Gāndhārī and the other Indo-Aryan languages in the light of the newly-discovered Kharoṣṭhī manuscripts. (Ed.) Sims-Williams, N. *Indo-Iranian languages and peoples*. (Proceedings of the British Academy 116.) Oxford · New York, 225-242.
- 2003a. The Senior manuscripts: another collection of Gandhâran Buddhist scrolls. *Journal of the American Oriental Society* 123, 73-92.

- 2003b. [Review of] Sanskrithandschriften aus den Turfanfunden, vol. 8. *Journal of the American Oriental Society* 123, 224-226.
- Sander, L. 1968. *Paläographisches zu den Sanskrithandschriften der Berliner Turfansammlung*. (Verzeichnis der orientalischen Handschriften in Deutschland, Supplement-Band 8.) Wiesbaden.
- 1979. Buddhist literature in Central Asia. *Encyclopædia of Buddhism* IV, 52-75.
- 1983. Einige neue Aspekte zur Entwicklung der Brāhmī in Gilgit und Bāmiyān (ca. 2.7. Jh. n. Chr.). (Hrsg.) Röhrborn, K. & W. Veenker. *Sprachen des Buddhismus in Zentralasien*. (Veröffentlichungen der Societas Uralo-altaica 16.) Wiesbaden, 113-124.
- 1984. Zu dem Projekt »Paläographie khotan-sakischer Handschriften«. (Eds.) Skalmowski, W. & A. V. Tongerloo. *Middle Iranian Studies · Proceedings of the International Symposium organized by the Katholieke Universiteit Leuven from the 17th to the 20th of May 1982*. (Orientalia Lovaniensia Analecta 16.) Leuven, 159-186.
- 1989. Remarks on Formal Brāhmī of Gilgit, Bāmiyān and Khotan. (Eds.) Jettmar, K., König, D. & V. Thewalt. *Antiquities of Northern Pakistan, reports and studies. Vol. 1: Rock inscriptions in the Indus valley*. Mainz, 107-127.
- 1994. Tocharische Dokumente im Museum für Indische Kunst in Berlin. *Tocharian and Indo-European Studies* 4, 93-104
- 2004. Ernst Waldschmidt's contribution to the study of the "Turfan finds". (Hrsg.) Durkin-Meisterernst, D., Raschmann, S.-C., Wilkens, J., Yaldiz, M. & P. Zieme. *Turfan Revisited — The First Century of Research into the Arts and Cultures of the Silk Road*. (Monographien zur indischen Archäologie, Kunst und Philologie 17.) Berlin, 303-309.
- Sanskrit handschriften aus den Turfanfunden I-IX 1965-2004*. (Verzeichnis Orientalischer Handschriften in Deutschland 10:1-9.) Stuttgart.
- Sárközi, A. 1971. A pre-classical Mongolian prophetic book. *Acta Orientalia Hungarica* 24, 41-50.
- 1972. Toyin Guiši's Mongol Vajracchedikā. *Acta Orientalia Hungarica* 27, 43-102.
- Sazykin, A. G. 1988. *Katalog mongol'skikh rukopisej i ksilografy Instituta vostokovedenija Akademii NAUK SSSR*. Moskva.
- Ščerbak, A. M. 1962. Les inscriptions inconnues sur les pierres de Khoumra (au Caucase du Nord) et le problème de l'alphabet runique des Turcs occidentaux. *Acta Orientalia Hungarica* 15, 283-290.
- 1995a. The inscription on a wooden stick from the basin of the River Talas. *Rocznik Orientalistyczny* XLIX:2, 171-177.
- 1995b. Notes on the inscription at Ulaangom. (Hrsg.) Kellner-Heinkele, B. & M. Stachowski. *Laut- und Wortgeschichte der Türkischen Sprachen*. (Turcologica 26.) Wiesbaden, 145-149.

- Scharlipp, W. E. 1995. *Türkische Sprache, arabische Schrift · ein Beispiel schriftshistorischer Akkulturation*. (Bibliotheca Orientalis Hungarica 44.) Budapest.
- 1998. Karamanisch und Türkisch. *Studia Turcologica Cracovensia* 5, 231-236.
- 1999. Zur Syntax der türkischen Dialekte Zyperns. *Materialia Turcica* 20, 1-10.
- Scharlipp, W. E. & D. Back 1989. *Einführung in die tibetische Schrift*. Hamburg.
- Scherberger, M. 2003. *Das Mi'rağnâme · Die Himmel- und Höllenfahrt des Propheten Muḥammad in der osttürkischen Überlieferung*. (Arbeitsmaterialien zum Orient 14.) Würzburg.
- Schindel, N. 2004a-b. *Sylloge Nummorum Sasanidarum Paris · Berlin · Wien* III/1-2. (Österreichische Akademie der Wissenschaften, philosophisch-historische Klasse, Denkschriften 325. Veröffentlichungen der numismatischen Kommission 42.) Wien.
- Schlegel, G. 1892. *La stèle funéraire du Teghin Giogh*. (Mémoires de la Société Finno-ougrienne 3.) Helsinki.
- Schmidt, K. T. 1994a. Zu Stand und Aufgaben der sprachwissenschaftlichen Erschließung des Tocharischen. *Tocharian and Indo-European Studies*, Suppl. 4, 207-237.
- 1994b. Zur Erforschung der tocharischen Literatur. Stand und Aufgaben. *Tocharian and Indo-European Studies*, Suppl. 4, 239-283.
- 1997. Interdisziplinäre Zentralasienforschung · Kontakte von Sprachen, Kulturen und Religionen an der Seidenstraße. *Tocharian and Indo-European Studies* 7, 177-197.
- Schütz, E. 1998. *Armeno-Turcica · Selected studies*. (Indiana University Uralic and Altaic Series 164.) Bloomington.
- Schwarz, H. G. 1978. *Bibliotheca Mongolica · Part I: works in English, French and German*. (Occasional Papers 12.) Bellingham.
- 1982. A script for the Dongxiang. *Zentralasiatische Forschungen* 16, 153-164.
- 1984. *Mongolian publications at Western Washington University*. (East Asian Research Aids 1.) Bellingham.
- 1992. *Mongolia and the Mongols · Holdings at Western Washington University*. (East Asian Research Aids and Translations 4.) Bellingham.
- Sertkaya, O. 1985. Fragmente in alttürkischer Runenschrift aus den Turfanfunden. (Hrsg.) Röhrborn, K. & W. Veenker. *Runen, Tamgas und Graffiti aus Asien und Osteuropa*. (Veröffentlichungen der Societas Uralo-Altaica 19.) Wiesbaden, 133-164.
- 1998. Die Runen-Inschrift von Čoir. (Eds.) Laut, J. P. & M. Ölmez. *Bahşi Ögdisi, Klaus Röhrborn Armağanı*. (Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi 21.) Freiburg/İstanbul, 349-361.
- Shimunek, A. E. 2007. *Towards a reconstruction of the Kitan language, with notes on Northern Late Middle Chinese phonology*. [Submitted to the faculty of the

University Graduate School in partial fulfillments of the requirements for the degree of Master of Arts in the Department of Linguistics and the Department of Central Eurasian Studies Indiana University.]

- Shôgaito, M. 1999. On the Ming dynasty Central Asian Turkic language transcribed in the Chinese Characters. *Issues in Turkic languages*. Kyoto, 235-250.
- 2003. *Uighur manuscripts in St. Petersburg: Chinese texts in Uighur script and Buddhist Uighur texts*. Kyoto.
- 2004. How were Chinese characters read in Uighur? (Hrsg.) Durkin-Meisterernst, D., Raschmann, S.-C., Wilkens, J., Yaldiz, M. & P. Zieme. *Turfan Revisited — The First Century of Research into the Arts and Cultures of the Silk Road*. (Monographien zur indischen Archäologie, Kunst und Philologie 17.) Berlin, 321-324.
- Simon, W. 1958. A *h*Phags-pa seal of 1295. *Asia Major* 6, 203-205.
- Sims-Williams, N. 1976. The Sogdian fragments of the British Library. *Indo-Iranian Journal* 18, 43-82.
- 1981a. The Sogdian fragments of Leningrad. *Bulletin of the School Oriental and African Studies*, 44, 231-240.
- 1981b. The Sogdian sound-system and the origin of the Uyghur script. *Journal Asiatique* 269, 347-360.
- 1987. Ancient letters. *Encyclopaedia Iranica* II, 7-9.
- 1989a. The Bactrian language. *Encyclopaedia Iranica* III, 344-349.
- 1989b. Bactrian. (Ed.) Schmitt, R. *Compendium Linguarum Iranicarum*. Wiesbaden, 230-235.
- 1989c. The Sogdian inscriptions of the Upper Indus: a preliminary report. (Eds.) Jettmar, K., König, D. & V. Thewalt. *Antiquities of Northern Pakistan. Reports and studies I: Rock inscriptions of the Indus valley* (texts). Mainz, 131-137.
- 1989d. Sogdian. (Ed.) Schmitt, R. *Compendium Linguarum Iranicarum*. Wiesbaden, 173-192.
- 1989e. *Sogdian and other Iranian inscriptions of the Upper Indus I*. (Corpus Inscriptionum Iranicarum II:3:1.) London.
- 1990a. Bulayïq. *Encyclopaedia Iranica* IV, 545.
- 1990b. [1992]. The Sogdian fragments of Leningrad II: Mani at the court of the Shahanshah. *Bulletin of the Asia Institute* IV, 281-288.
- 1992. *Sogdian and other Iranian inscriptions of the Upper Indus II*. (Corpus Inscriptionum Iranicarum II:3:2.) London.
- 1993. The Sogdian inscriptions from Ladakh. (Ed.) Jettmar, K. *Antiquities of Northern Pakistan. Reports and studies II*. Mainz, 151-163.

- 1996. The Sogdian merchants in China and India. (Ed.) Cadonna, A. & L. Lanciotti. *Da Alessandro Magno all dinastia Tang*. (Orientalia Venetiana V.) Firenze, 45-67.
- 1997. *New light on ancient Afghanistan · the decipherment of Bactrian*. London.
- 1997-98. A Bactrian deed of manumission. *Silk Road Art and Archeology* 5, 191-211.
- 1999. From the Kushan-shahs to the Arabs: new Bactrian documents dated in the area of the Tochi inscriptions. (Eds.) Alram, M. & D. E. Klimburg-Salter. *Coins, arts, and chronology; essays on the pre-Islamic history of the Indo-Iranian borderlands*. (Österreichische Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-historische Klasse, Denkschriften 280.) Wien, 245-258.
- 2000. *Bactrian documents from Northern Afghanistan*. I: Legal and economic documents. (Studies in the Khalili collection III. Corpus Inscriptionum Iranicarum II.6.) Oxford.
- 2002. Ancient Afghanistan and its invaders: linguistic evidence from the Bactrian documents and inscriptions. (Ed.) Sims-Williams, N. *Indo-Iranian languages and peoples*. (Proceedings of the British Academy 116.) Oxford · New York, 225-242.
- 2004. Two Bactrian fragments from Yar-khoto. (Hrsg.) Durkin-Meisterernst, D., Raschmann, S.-C., Wilkens, J., Yaldiz, M. & P. Zieme. *Turfan Revisited — The First Century of Research into the Arts and Cultures of the Silk Road*. (Monographien zur indischen Archäologie, Kunst und Philologie 17.) Berlin, 325-332.
- 2006-07. Ne vs from Ancient Afghanistan. *The Silk Road* 4/2, 5-10.
- Sims-Williams, N. & J. Cribb 1995-96. A new Bactrian inscription of Kanishka the Great. *Silk Road Art and Archeology* 4, 75-127.
- Sinor, D. 1969. Letteratura manichea. (Ed.) Botto, O. *Storia delle letterature d'Oriente*. Milano, 381-411.
- Skjærvø, P. O. 2002. *Saka documents text volume IV: Khotanese documents from Chinese Turkestan in the British Library. A complete catalogue with texts and translations*. (Corpus Inscriptionum Iranicarum II:V:texts IV.) London.
- Sofronov, M. 1966. *Grammatika tangutskogo jazyka* (tom I, II). Moscow.
- 1970. The Tangut text of the Chü-yung-kuan polyglott inscription. *Acta Orientalia Hungarica* 23, 297-326.
- 1978. Decipherment and study of Tangut. (Eds.) Clark, L. V. & P. A. Draghi. *Aspects of Altaic civilization II*. (Indiana University Uralic and Altaic Series 134.) Bloomington 1978: 183-200.
- Song, Ki-joong. 2001. *The study of foreign languages in the Chosŏn dynasty (1392-1910)*. Somerset · Seoul.

- Soni, J. & R. Steiner 2002. Das religiös-philosophische Schrifttum Indiens. *Süd- und zentralasiatische Literaturen*. (Neues Handbuch der Literaturwissenschaften 24.) Wiebelsheim, 25-113.
- Stary, G. 1990. *Manchu studies · an international bibliography* [1-3]. Wiesbaden.
- 2003. *Manchu studies · an international bibliography* 4 · 1988-2002. Wiesbaden.
- 2005. "What's where" in *Manchu literature*. (Aetas Manjurica 11.) Wiesbaden.
- 2007. *Vom Alphabet zur Kunst · illustrierte Geschichte der mandschurischen Schrift*. (Aetas Manjurica 12.) Wiesbaden.
- Stein, R. A. 1962. *La civilisation tibétaine*. Paris.
- Sundermann, W. 1973. *Mittelpersische und parthische kosmogonische und Parabeltexte der Manichäer*. (Berliner Turfantexte IV.) Berlin.
- 1979. Die mittelpersischen und parthischen Turfantexte als Quellen zur Geschichte des vorislamischen Zentralasien. (Ed.) Harmatta, J. *Prolegomena to the sources on the history of pre-islamic Central Asia*. Budapest, 143-152.
- 1981. *Mitteliranische manichäische Texte kirchengeschichtlichen Inhalts mit einem Appendix von Nicholas Sims-Williams*. (Berliner Turfantexte XI.) Berlin.
- 1984. Die Prosaliteratur der iranischen Manichäer. (Eds.) Skalmowski, W. & A. V. Tongerloo. *Middle Iranian Studies · Proceedings of the International Symposium organized by the Katholieke Universiteit Leuven from the 17th to the 20th of May 1982*. (Orientalia Lovaniensia Analecta 16.) Leuven, 227-241.
- 1985a. Schriftsysteme und Alphabete im alten Iran. *Altorientalische Forschungen* 12, 101-113.
- 1985b. *Ein manichäisch-sogdisches Parabelbuch*. (Berliner Turfantexte 15.) Berlin.
- 1986-87. Studien zur kirchengeschichtlichen Literatur der iranischen Manichäer I-III. *Altorientalische Forschungen* 13, 40-92, 239-317; 14, 41-107.
- 1989a. Westmitteliranische Sprachen. (Ed.) Schmitt, R. *Compendium Linguarum Iranicarum*. Wiesbaden, 114-137.
- 1989b. Parthisch. (Ed.) Schmitt, R. *Compendium Linguarum Iranicarum*. Wiesbaden, 114-137.
- 1989c. Mittelpersisch. (Ed.) Schmitt, R. *Compendium Linguarum Iranicarum*. Wiesbaden, 138-164.
- 1992a. *Der Sermon vom Licht-Nous*. (Berliner Turfantexte 17.) Berlin.
- 1992b. Iranian Manichaean Turfan texts concerning the Turfan region. (Ed.) Cadonna, A. *Turfan and Tun-huang, the texts*. (Orientalia Venetiana IV.) Firenze, 63-84.
- 1996. Three fragments of Sogdian letters and documents. *La Persia e l'Asia centrale da Alessandro al X secolo*. (Atti dei convegni Lincei 127.) Roma, 99-111.
- 1997a. The Manichaean texts in languages and scripts of Central Asia. (Eds.) Akiner, S. & N. Sims-Williams. *Languages and scripts of Central Asia*. London, 39-45.

- 1997b. *Der Sermon von der Seele. Eine Lehrschrift des östlichen Manichäismus · Edition der parthischen und sogdischen Version mit einem Anhang von Peter Zieme. Die türkischen Fragmente des »Sermons von der Seele«.* (Berliner Turfantexte 19.) Turnhout.
- 2001. (Hrsg.) Reck, C., Weber, W. & C. Leurini, A. Panaino. *Manichaica Iranica. Ausgewählte Schriften von Werner Sundermann*, Bd. I-II. (Serie Orientale Roma LXXXIX/1-2.) Roma.
- 2002. Turfan- und Tun-huang-Texte. *Theologische Realenzyklopädie* XXXIV/2-3, 197-203.
- Takeuchi, T. 1990. A group of Old Tibetan letters written under Kuei-i-chün: a preliminary study for the classification of Old Tibetan letters. *Acta Orientalia Hungarica* 44, 175-190.
- 1993. Old Tibetan loan contracts. *Memoirs of the Toyo Bunko* 51, 25-83.
- 1994. Three Old Tibetan contracts in the Sven Hedin collection. *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 57, 576-587.
- 1995. *Old Tibetan contracts from Central Asia*. Tokyo.
- 2004a. Kh. Tib. 4 (XT-4): contracts for the borrowing of barley. *Manuscripta Orientalia* 1:1, 49-52.
- 2004b. Sociolinguistic implications of the use of Tibetan in East Turkestan from the end of the Tibetan domination through the Tangut period (9th-12th c.). (Hrsg.) Durkin-Meisterernst, D., Raschmann, S.-C., Wilkens, J., Yaldiz, M. & P. Zieme. *Turfan Revisited — The First Century of Research into the Arts and Cultures of the Silk Road*. (Monographien zur indischen Archäologie, Kunst und Philologie 17.) Berlin, 341-348.
- Tamara, J., Imanishi S. & H. Sato. 1966-67. *Wu-ti Qing-wen-jian* I-II, translated and explained (in Jap.). Kyoto.
- 1968. *Wu-ti Qing-wen-jian* III · Index. Kyoto.
- Taube, M. 1980. *Die Tibetica der Berliner Turfansammlung*. (Berliner Turfantexte X.) Berlin.
- 1987. The role of Mongol texts in the Turfan Collection for historical studies of Mongolian writing tradition. *International Association for the Study of the Cultures of Central Asia, Information Bulletin* 13, 78-82.
- 1991. Tibetische und mongolische Turfantexte. Gemeinsamkeiten und Unterschiede. (Eds.) Klengel, H. & W. Sundermann. *Ägypten, Vorderasien, Turfan, Probleme der Edition und Bearbeitung altorientalischer Handschriften. Tagung in Berlin, Mai 1987*. (Schriften zur Geschichte und Kultur des Alten Orients 23.) Berlin, 150-154.
- Tekin, Ş. 1980. *Buddhistische Uigurica aus der Yüan-Zeit*. (Bibliotheca Orientalis Hungarica 27.) Budapest.

- Tekin, T. 1968. *A grammar of Orkhon Turkic*. (Indiana University Uralic and Altaic Series 69.) Bloomington.
- 1993. *Irk Bitig · The book of Omens*. (Turcologica 18.) Wiesbaden.
- Tezcan, S. & P. Zieme 1971. Uigurische Brieffragmente. (Hrsg.) Ligeti, L. *Studia Turcica*. Budapest, 451-460.
- 1994. Alttürkische Reimsprüche. Ein neuer Text. *Journal of Turcology* 2:2, 259-71.
- Thilo, T. 1981. Ein chinesischer Turfantext aus der Zeit der Qara-Qitay. (Hrsg.) Röhrborn, K. & H. W. Brands. *Scholia. Beiträge zur Turkologie und Zentralasienkunde. Annemarie von Gabain zum 80. Geburtstag am 4. Juli 1981 dargebracht von Kollegen, Freunden und Schülern*. (Veröffentlichungen der Societas Uralo-Altaica 14.) Wiesbaden, 201-205.
- Thomas, F. W. 1935-55. *Tibetan literary texts and documents concerning Chinese Turkestan I-III*. (Oriental Translation Fund, New Series Vol. 32, 37, 40.) London.
- 1943-46. Some notes on Central-Asian Kharoṣṭhī documents. *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 11, 513-549.
- 1954. Brāhmī script in Central-Asian Sanskrit manuscripts. (Hrsg.) Schubert, J. & U. Schneider. *Asiatica, Festschrift Friedrich Weller zum 65. Geburtstag gewidmet von Freunden, Kollegen und Schülern*. Leipzig, 667-700.
- 1957. *Ancient folk-literature from North-Eastern Tibet*. (Abhandlungen der Deutschen Akademie der Wissenschaften zu Berlin, Kl. für Sprachen, Literatur und Kunst, Jahrgang 1952:3.) Berlin.
- 1963. *Tibetan literary texts concerning Chinese Turkestan*, part IV: indices. Edited by E. Conze. (Oriental Translation fund, New Series Vol. 41.) London.
- Thomas, W. 1964. Die tocharische Literatur. (Hrsg.) Einsiedel, W. v. *Die Literaturen der Welt in ihrer mündlichen und schriftlichen Überlieferung*. Zürich, 967-973.
- 1985. *Die Erforschung des Tocharischen (1960-1984)*. (Schriften der Wissenschaftlichen Gesellschaft an der Johann Goethe-Universität Frankfurt am Main, Geisteswissenschaftliche Reihe 5.) Stuttgart.
- 1990. *Tocharische Maitreya-Parallelen aus Hami*. (Sitzungsbericht der Wiss. Gesellschaft an der Johann Wolfgang Goethe-Universität, Frankfurt am Main XXVII:1.) Stuttgart.
- Thomsen, V. 1896. *Inscriptions de l'Orkhon déchiffrées*. (Mémoires de la Société Finno-ougrienne 5.) Helsinki.
- 1912. Dr. M. A. Stein's manuscripts in Turkish 'runic' script from Miran and Tunhuang. *Journal of the Royal Asiatic Society*, 181-227.
- Tibetische Handschriften und Blockdrucke* 1-11. (Verzeichnis Orientalischer Handschriften in Deutschland 11:1-11.) Stuttgart.

- Tremblay, X. 2001. *Pour une histoire de la Sérinde*. (Österreichische Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-historische Klasse, Sitzungsbericht 690.) Wien.
- Tryjarski, E. 1968/1969/1972. *Dictionnaire arméno-kiptchak*. Warschau.
- 1985a. Altes und Neues zur Entstehung der türkischen Runenschrift. *Rocznik Orientalistyczny* XLV:1, 59-77.
- 1985b. Die runenartigen Schriften Südeuropas. (Hrsg.) Röhrborn, K. & W. Veenker. *Runen, Tamgas und Graffiti aus Asien in Osteuropa*. (Veröffentlichungen der Societas Uralo-Altaica 19.) Wiesbaden, 1-15.
- 1985c. Alte und neue Probleme der runenartigen Inschriften Europas. Ein Versuch der Entzifferung der Texte aus Murfatlar und Pliska. (Hrsg.) Röhrborn, K. & W. Veenker. *Runen, Tamgas und Graffiti aus Asien in Osteuropa*. (Veröffentlichungen der Societas Uralo-Altaica 19.) Wiesbaden, 53-80.
- 1985d. Die armeno-kiptschakische Sprache und Literatur — ein Beispiel für kulturellen Synkretismus. *Ural-Altaische Jahrbücher*, NF 5, 209-224.
- 1994. Anonymity, adaptation and diffusion of the Asian and European runic scripts. *Rocznik Orientalistyczny* XLIX:1, 89-96.
- 1997. The unity and multiplicity of Runic scripts. An account of the attempt to isolate a South Yenisei alphabet. (Ed.) Berta, Á. *Historical and linguistic interaction between Inner-Asia and Europe*. (Studia uralo-altaica 39.) Szeged, 365-374.
- 1999. Some novelities of the Runica Bulgarica. (Eds.) Janhunen, J. & V. Rybatzki. *Writing in the Altaic world*. (Studia Orientalia 87.) Helsinki, 263-274.
- Tucci, G. 1950. *The tombs of the Tibetan kings*. Roma.
- Tuguševa, L. Yu. 1996. Early medieval Uighur records from East Turkestan. *Manuscripta Orientalia* 2:3. St. Petersburg · Helsinki, 8-15.
- Tumurtogoo, D. (Ed.) 2002a. *The Mongolian monuments in 'Phags-pa script*. (Monuments in Mongolian language II.) Ulaanbaatar.
- (Ed.) 2002b. *The Mongolian monuments in Arabic script*. (Monuments in Mongolian language III.) Ulaanbaatar.
- (Ed.) 2006. *Mongolian monuments in Uighur-Mongolian script · (XIII-XVI centuries) · Introduction, transcription and bibliography*. (Language and Linguistic Monograph Series A-11.) Taipei.
- U.-Köhalmi, K. 1953. Über die pfeifenden Pfeile der innerasiatischen Reiternomaden. *Acta Orientalia Hungarica* 3, 45-72.
- 1956. Der Pfeil bei den innerasiatischen Reiternomaden und ihren Nachbarn. *Acta Orientalia Hungarica* 6, 109-162.
- 1962. Der Abschnitt der Waffenbehälter und des Waffengürtels in den polyglotten Wörterbüchern der Ch'ing-Epoche. *Acta Orientalia Hungarica* 15, 195-206.

- Uray, G. 1978. The annals of the 'A-ža principality. The problems of chronology and genre of the Stein document, Tun-huang, vol. 69, fol. 84. (Ed.) Ligeti, L. *Proceedings of the Csoma de Kőrös memorial symposium, held at Mátrafüred, Hungary, 24-30 September 1976.* (Bibliotheca Orientalis Hungarica XXIII.) Budapest, 541-578.
- 1979. The Old Tibetan sources of the history of Central asia up to 751 A. D.: a survey. (Ed.) Harmatta, J. *Prolegomena to the sources on the history of pre-islamic Central Asia.* Budapest, 275-306.
- 1988. New contributions to Tibetan documents from the post-Tibetan Tun-huang. *Studia Tibetica* II. München, 515-528.
- 1992. The structure and genesis of the Old Tibetan Chronicle from Dunhuang. (Ed.) Cadonna, A. *Turfan and Tun-huang, the texts.* (Orientalia Venetiana IV.) Firenze, 123-141.
- Utz, D. A. 1980. *A survey of Buddhist Sogdian Studies* (Bibliographica Philologica Buddhica · Series Minor 3.) Tokyo.
- Vásáry, I. 1971. Runiform signs on objects of the Avar period. *Acta Orientalia Hungarica* 25, 335-348.
- 1987. Bemerkungen zum uigurischen Schrifttum in der Goldenen Horde und bei den Timuriden. *Ural-Altaische Jahrbücher*, N.F. 7, 115-126.
- 1995. Mongolian impact on the terminology of the documents of the Golden Horde. *Acta Orientalia Hungarica* 48, 479-485.
- Vasil'ev, D. D. 1983a. *Korpus tjurkskih runičeskov pamjatnikov bassejna Enisseja.* Leningrad.
- 1983b. *Grafičeskij fond pamjatnikov tjurkskoj runičeskoj pis'mennosti aziatskogo areala.* Moskva.
- 1994. Versuch zur Lösung der Kerbinschrift aus der Umgebung von Kalocsa im Spiegel der eurasischen Parallelen. *Folia Archeologica* 43, 181-188.
- 2005. The Eurasian areal aspect of Old Turkic written culture. *Acta Orientalia Hungarica* 58, 323-330.
- Vohra, R. 1994. Sogdian inscriptions from Tangtse in Ladakh. (Ed.) P. Kvaerne, P. *Tibetan studies. Proceedings of the 6th seminar of the International Association of Tibetan Studies, Fagernes 1992.* Vol. 2. Oslo, 920-929.
- Voigt, R. 2005. Die Entwicklung der aramäischen zur Kharoṣṭhî und Brāhmî-Schrift. *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft* 155, 25-50.
- Vovin, A. [Paper presented at the 43rd PIAC meeting, Chateau Pietersheim, Belgium, September 2000]. *A modest proposal on the decipherment of the Khitan-Chinese bilingual text of 1134 (the Langjun inscription).*
- Waley, A. 1957. Chinese-Mongol hybrid songs. *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 20, 581-584.

- Wang Ding 2004. Ch 3586 — ein khitanisches Fragment mit uigurischen Glossen in der Berliner Turfansammlung. (Hrsg.) Durkin-Meisterernst, D., Raschmann, S.-C., Wilkens, J., Yaldiz, M. & P. Zieme. *Turfan Revisited — The First Century of Research into the Arts and Cultures of the Silk Road*. (Monographien zur indischen Archäologie, Kunst und Philologie 17.) Berlin, 371-379.
- Wang Yao 1988. Introductory notes on ancient Tibetan wooden slips from Nob-čhuñ. *Studia Tibetica* II. München, 547-550.
- Weber, D. 1997. Iranian loans in the Niya documents re-examined. (Eds.) Akiner, S. & N. Sims-Williams. *Languages and scripts of Central Asia*. London, 30-38.
- Weiers, M. 1969. *Untersuchungen zu einer historischen Grammatik des prällassischen Schriftmongolisch*. (Asiatische Forschungen 28.) Wiesbaden.
- 1972. *Die Sprache der Moghol der Provinz Herat*. (Abhandlungen der Rheinisch-Westfälischen Akademie der Wissenschaften 49.) Opladen.
- 1974. Tibetisch in mandschurischer Schrift. *Zentralasiatische Studien* 8, 333-406.
- 1975a. Zwei mandschurische und mongolische Schreiben des Sure Han aus dem Jahr 1635. *Zentralasiatische Studien* 9, 447-478.
- 1975b. *Schriftliche Quellen in Moğolî*; 2. Teil: Bearbeitung der Texte. (Abhandlungen der Rheinisch-Westfälischen Akademie der Wissenschaften 59.) Opladen.
- 1977. *Schriftliche Quellen in Moğolî*; 3. Teil: Poesie der Mogholen. (Abhandlungen der Rheinisch-Westfälischen Akademie der Wissenschaften 62.) Opladen.
- 1979. Mandschu-mongolische Strafgesetze aus dem Jahr 1631 und deren Stellung in der Gesetzgebung der Mongolen. *Zentralasiatische Studien* 13, 137-190.
- 1982. Der russisch-chinesische Vertrag von Burinsk vom Jahre 1727. Zur mandschurischen und den mongolischen Textfassungen des Sbornik. (Hrsg.) Weiers, M. & G. Stary. *Florilegia manjurica, in memoriam Walter Fuchs*. Wiesbaden, 186-204.
- 1983. *Zu mongolischen und mandschurischen Akten und Schriftstücken des 17.-20. Jahrhunderts*. (Archiv für zentralasiatische Geschichtsforschung, Heft 3.) St. Augustin.
- 1986a. Zur Stellung und Bedeutung des Schriftmongolischen in der ersten Hälfte des 17. Jahrhunderts. *Zentralasiatische Studien* 19, 38-67.
- 1986b. Die mandschu-mongolischen Strafgesetze vom 16. November 1632. *Zentralasiatische Studien* 19, 88-126.
- 1987. Die Vertragstexte des Mandschu-Khalkha Bundes von 1919/20. *Aetas Manjurica* 1, 119-165.
- 1998. Zur Registratur der mandschurischen Holztäfelchen über Ajiges Invasion der Ming im Jahre 1636. (Hrsg.) Gimm, M., Stary, G. & M. Weiers. *Beiträge zur Geschichte, Sprache und Kultur der Mandschuren und Sibe*. (Aetas Manjurica 6.) Wiesbaden, 251-313.

- 1999. Ein Blockdrucktext betreffend die orthographische Präzisierung der Buchstaben ohne Punkte und Kreise durch Dahai. *Zentralasiatische Studien* 29, 87-96.
- 2001. Die drei Amtshöfe des Schriftwesens im späten Aisin-Staat. *Zentralasiatische Studien* 31, 65-88
- 2002. Einige Bemerkungen zur Geschichte der Entwicklung der mandschurischen Schrift. *Acta Orientalia Hungarica* 55:1-3, 269-79.
- Whitfield, S. 1999. *Life along the Silk Road*. London.
- (Ed.) 2004. *The Silk Road · trade, travel, war and faith*. London.
- Wilkens, J. 2000. *Alttürkische Handschriften*, Teil 8 · Manichäisch-türkische Texte der Berliner Turfansammlung. (Verzeichnis der Orientalischen Handschriften in Deutschland XIII:16.) Stuttgart.
- 2003. Indiens Beitrag zur Erzählliteratur der zentralasiatischen Manichäer. (Eds.) Bretfeld, S. & J. Wilkens. *Indien und Zentralasien · Sprach- und Kulturkontakt · Vorträge des Göttinger Symposiums vom 7. bis 10. Mai 2001*. (Veröffentlichungen der Societas Uralo-Altaica 61.) Wiesbaden, 239-258.
- Wille, K. 2004. Die zentralasiatischen Sanskrit-Fragmente in der Sammlung der Istanbuler Universitätsbibliothek. (Hrsg.) Durkin-Meisterernst, D., Raschmann, S.-C., Wilkens, J., Yaldiz, M. & P. Zieme. *Turfan Revisited — The First Century of Research into the Arts and Cultures of the Silk Road*. (Monographien zur indischen Archäologie, Kunst und Philologie 17.) Berlin, 380-392.
- Yakup, A. 2003. On the newly unearthed Uyghur Buddhist texts from the northern grottoes of Dunhuang. (Eds.) Bretfeld, S. & J. Wilkens. *Indien und Zentralasien · Sprach- und Kulturkontakt · Vorträge des Göttinger Symposiums vom 7. bis 10. Mai 2001*. (Veröffentlichungen der Societas Uralo-Altaica 61.) Wiesbaden, 259-276.
- Yamada, N. 1993. *Sammlung uigurischer Kontrakte* (1-3). Hrsg. von J. Oda, P. Zieme, H. Umemura und T. Moriyasu. Osaka.
- Yamamoto, T. & Y. Dohi 1985. *Tun-huang and Turfan documents concerning social and economic history · II Census registers*. Tokyo.
- Yamauchi, K. 1993. *The vocabulary of Sasanian seals*. (Studia Culturae Islamicae N° 46, Iranian Studies 5.) Tokyo.
- Yang Haiying 2005. *Historical-anthropological studies on Mongolian manuscripts discovered from the Arjai caves, Ordos, Inner Mongolia*. Shizuoka University.
- Yoshida, Y. 1986a. Notes on Buddhist Sogdian texts. (Hrsg.) Schmitt, R. & P. O. Skjærvø. *Studia Grammatica Iranica, Festschrift für Helmut Humbach*. München, 513-522.
- 1986b. Remarks on the Manichaen Middle Iranian terms transcribed in Chinese script. *Studies on the Inner Asian Languages* 2, 1-15.

- Yoshida, Y. & T. Moriyasu. 1990. A Sogdian contract for the sale of a female slave from the period of the Gaochang kingdom under the rule of the Qu clan. *Studies on the Inner Asian Languages* 4, 1-50.
- 1999. Bugut inscription. (Ed.) Moriyasu, T. & A. Ochir. *Provisional report of researches on historical sites and inscriptions in Mongolia from 1996 to 1998*. Tokyo, 122-125.
- 2000a. *Studies in the new Manichaean texts recovered from Turfan*. Beijing.
- 2000b. Manichaean Sogdian and Uighur letters recently unearthed in Bezeklik, Turfan. *Studies on the Inner Asian Languages* 15, 135-178. (Jap.)
- Yoshida, Y., Moriyasu, T. & A. Katayama. 1999. The Sevrey inscription. (Eds.) Moriyasu, T. & A. Ochir. *Provisional report of researches on historical sites and inscriptions in Mongolia from 1996 to 1998*. Tokyo, 225-227.
- Yoshida, Y., Moriyasu, T. et alii 2000. *Studies in the new Manichaean texts recovered from Turfan*. Beijing.
- Žamcarano, C. Ž. 1955. *The Mongol chronicles of the 17th century*. (Göttinger Asiatische Forschungen 3.) Wiesbaden
- Zieme, P. 1975a. *Manichäisch-türkische Texte*. (Berliner Turfantexte 5.) Berlin.
- 1975b. Ein uigurischer Erntesege. *Altorientalische Forschungen* 3, 109-144.
- 1981. Ein Hochzeitssegen uigurischer Christen. (Hrsg.) Röhrborn, K. & H. W. Brands. *Scholia, Beiträge zur Turkologie und Zentralasienkunde, Annemarie von Gabain zum 80. Geburtstag am 4. Juli 1981 dargebracht von Kollegen, Freunden und Schülern*. (Veröffentlichungen der Societas Uralo-Altaica 14.) Wiesbaden, 221-232.
- 1984. Zur Verwendung der Brāhmī-Schrift bei den Uiguren. *Altorientalische Forschungen* 11, 331-346.
- 1985. *Buddhistische Stabreimdichtung der Uiguren*. (Berliner Turfantexte 13.) Berlin.
- 1986. Uygur yazısıyla yazılmış uygur yazıtlarına dair bazı düşünceler. *Türk dili araştırmaları yillığı. Belleten 1982-83*. Ankara, 229-237.
- 1991a. *Die Stabreim-Texte der Uiguren von Turfan und Dunhuang*. (Bibliotheca Orientalis Hungarica 33.) Budapest.
- 1991b. Notizen zum alttürkischen Sprichwortschatz. (Hrsg.) Brendemoen, B. *Altaica Osloensia. Proceedings of the 32nd Meeting of the Permanent International Altaistic Conference. Oslo, June 12-16, 1989*. Oslo, 401-409.
- 1992. *Religion und Gesellschaft im Uigurischen Königreich von Qočo*. (Abhandlungen der Rheinisch-Westfälischen Akademie der Wissenschaften 88.) Opladen.
- 1993. Eine Eloge auf einen uigurischen Bäg. *Festschrift für Talat Tekin*. (Türk Dilleri Araştırmaları 3.) İstanbul, 271-284.

- 1996a. *Altun yaruq sudur. Vorwort und erstes Buch.* (Berliner Turfantexte 18.) Turnhout.
- 1996b. A fragment of the Chinese *Mañjuśrînâmasaṃgīti* in Uigur script from Turfan. *Studies on the Inner Asian Languages* 11, 1-14.
- 1998. Turkic fragments in 'Phags-pa script. *Studies on the Inner Asian Languages* 13, 63-70.
- 2002. Türkische Zuckungsbücher. (Hrsg.) Hauenschild, I., Schöning, C. & P. Zieme. *Scripta Ottomanica et res altaicae · Festschrift für Barbara Kellner-Heinkele zu ihrem 60. Geburtstag.* (Veröffentlichungen der Societas Uralo-Altaica 56.) Wiesbaden, 379-395.
- 2005a. *Magische Texte des Buddhismus.* (Berliner Turfantexte 23.) Turnhout.
- 2005b. Edelsteine und ihre Wirkung. Fragment eines alttürkischen Textes aus Sängim. (Hrsg.) Oelschlägel, A. C., Nentwig, I. & J. Taube. *Roter Altai, gib dein Echo! Festschrift für Erika Taube zum 65. Geburtstag.* Leipzig, 598-606.
- Zimmer, S. 1997. Tocharische Sprachkunst. *Tocharian and Indo-European Studies* 7, 213-226.

Note: The manuscript of this article was finished in 2007/2008. In the time following a number of monographs relevant for the topic dealt with in this article have appeared or come to the notice of the author. Therefore the reader is kindly advised to take into consideration the following publications: Kane, D. 2009. *The Khitan language and script.* (Handbuch der Orientalistik 19.) Leiden · Boston. [A major contribution to the decipherment of the Khitan script]. Yoshida, J. & Cimeddorji 2008. *Study on the Mongolian documents found at Qaraqoto.* Tokyo. [Publication of Middle Mongolian (not all) manuscripts found at Qaraqoto and kept in St. Petersburg. The publication contains some unique examples for hPags-pa written in cursive]. Rachewiltz, I. de & V. Rybatzki 2010. *Introduction to Altaic philology · Turkic, Mongolian, Manchu.* (Handbuch der Orientalistik 20.) Leiden · Boston. Naveh, J. 1970. *The development of the Aramaic script.* (Proceedings of the Israel Academy of Sciences and Humanities 5/1.) Jerusalem. Naveh, J. 1982. *Early history of an alphabet: an introduction to West Semitic epigraph and palaeography.* Jerusalem. Naveh, J. 1994. *Origins of the alphabet.* Herzlia. Additionally, a large number of monographs dealing with Central Asian, Indic, Semitic and Sinitic scripts have been published in the series Sino-Platonic Papers (Philadelphia), and can be found, partly in pdf-format, on the website of that publication (<http://www.sino-platonic.org/>).